

81.632.1
А 930

АЛТАЙ ТИЛ

7-8

БАШТААЧЫ ЛА АЙДЫЛААЧЫНЫҢ ОРТОЗЫНА
ТИРЕ ТУРГУЗЫЛАРЫ:

1. Т. куб. ад.
эмезе
Т. куб. тоол.

Т. куб. ад.

Т. куб. тоол.

Тил — улус бой-бойын
ондожор эп-арга.

Төрт катап төрт—он алты.

2. Башт. + ол + айд.

Албаты—ол жаан ийде-күч.

Тире тургузылбас:

1. Т. куб. ад. + жарталгыш

Туулар бийик.

2. Јүз. сол. + Т. куб. ад.

Мен үлгерчи.

А ј а р у: Бу калганчы эки учуралда логический со-
гулта төс члендердин бир-бирүзине түшсе,
тирени тургузарга јараар.

ТАБЫШКАНДУ КОЛБОЛУ ЭРМЕКТЕР.

Удурлажаачы колбоочылар	<p>je</p> <p>а</p> <p>дезе</p>	<p>Карган балыкчы азу сагалын кезе согуп, кармагына тук жазап, кармактаган, je оны балыктын балазы да келип жытап корбогон. (А. Ер.)</p> <p>Чадырда изу, а мында жадарга серуун. (А. Ер.)</p> <p>Мынанг озо колхозыс кичинек болгон, эмди дезе ол тын байыган, жаранган. (С. Сур.)</p>
Улештиреччи колбоочылар	<p>эмезе</p> <p>ол эмезе</p> <p>та-та</p> <p>бирде-бирде</p>	<p>Школдын стадионында физкультуранын урогы одот эмезе кандый бир маргаан одот.</p> <p>Тоорчык кожондойт, ол эмезе кандый да солун куштын эткени угулат.</p> <p>Та жастын жылузына кайылган тошту Кадын шулурайт, та салкын кенетийин шуулайт.</p> <p>Бирде салкын согот, бирде тым боло берет.</p>

А. ТЫБЫКОВА, Н. ТЕПУКОВ, В. САТЛАЕВА

АЛТАЙ ТИЛ

СИНТАКСИС

7 — 8 класстарга

Горно-Алтайский автономный областьтын
албаты үредүзинин бөлүги жөптөгөн

Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын
Туулу Алтайдагы бөлүги · 1988

K 582

81.632.197

4с (АЛТ)

Т-211

Т930

A66532

Национальная
библиотека
Республики Алтай
им. И. Я. Чевалкова

4306020300 — 032
Т М138(03)81 87—81

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1988

5-ТАІ-АТ

04.08 2015

АЛТАЙ ТИЛ

Алтай тил — алтай албатынын төрөл тили, онын национальный культуразынын бир кебери. Төрөл тилле алтай албаты телекейде журтаган албатынын культуразыла, телекейлик айалгала, политикала, жүрүмле таныжат. Ого үзеери, алтай албаты бойынын тилиле телекейлик культурага жөмөлтөзүн жетирет. Эмдиги өйдө алтай тилдин учуры там ла тыгып жат: төрөл тилис социализмди төзөөринде туружар арга берет; алтай тилле национальный литература чүмделет, театр иштейт, радиоберилте өткүрилет, газет кепке базылып чыгат. Алтай школдордо балдар төрөл тилин үредет. Алтай тил ле литература ажыра телекейлик культурага жөмөжөр арга бар, төрөл тил өскө тилдерди үредерге жаан болужын жетирет. Алтай тил эмдиги өйдө СССР-дин албатызынын тилдериле колбулу өзөт.

● Улгерди кычырала, төс учурын жартап береер. Алтай тил керегинде поэт нени айдат? Кандый бир үзүгүн эске үренип алыгар. Алтай тил керегинде база кандый үлгерлер билереер?

АЛТАЙ ТИЛИМЕ.

Ак-жарыктын алдына келеле,
Айлу-күндү жеримди көрөлө,
«Адайым» деген алтай тилим,
«Энейим» деген эрке тилим...
Эне Алтайдын эдеги алдынан
Эрке үнденип, сен чыккан эдинг.
Таштан чыккан тандалай чечектий,
Тан алдынан сен өскөн эдинг.
Коркышту чактарда тепсеп салганда,
Корболоп ойто сен өзүп келетен.
Ас та болзо, алтай жонымнын
Айылдары сайын шулуруп жүретен.
Керсү жонымнын чүми жок кожонгын
Келишкенче сен кееркедип беретен,
Албатым жуунаткан алтай тилим,
Аарчызы жытанган алтай тилим!..
Өскө албаты тилиле сен
Өөркөшпөй, эптү таныжып жүретен.
Жайымды сүүген жакшынак уулдардын
Жалбышту сөзи сен болотон.

VII КЛАСС

Тилди үрөнөтөн наука бир канча бөлүктөрдөн турат. Тилдин сөзлигин лексикология үрөнөт, тилдин табыштарын — фонетика, тилдин грамматический бүдүмин (сөстөрдүн бүдөрүн ле кеберин, сөскөлбуларды ла эрмектерди) — грамматика. Опоң башка, ол графиканы (тилдин табыштарын бичикте темдектейтен эп-аргаларын), орфографияны (сөстөрдүн чын бичиир ээжилерин) ле пунктуацияны (эрмекте темдектерди тургузатан ээжилерин) үредет.

V—VII КЛАССТАРДА ӨТКӨНИН КАТАП КӨРӨРИ

1 §. Фонетика ла графика.

1. Кычыраар. Карарткан сөстөрдү фонетически ылгагар.

АЛТЫН-КӨЛ.

Тууларга кыстаткан Алтын-Көл көсти кылбыктырып, араай толкуланып жатты. Ончолорун уткып тургандый, ол толкузыла жаратка согулып, мөңүн ошкош тамчыларын мергедейт. Бийик толкулар бой-бойлорун сүрүжип, ол жанында жаратка согулала, ойноп тургандый, ойто келгилейт...

Көлди жакалай өскөн күнкелдилерден торт ло көс тайкылат. Жаланда баштарыла жайкап турган жүзүн-жүүр чечектерге бир ле эмеш көрүп турзан, көзин чүрче ле чоокырлана берер.

Чечектеп жүрген кыстардын кемизи де кожондойт. Алтын-Көл, бойы керегинде кожонды жарадып тургандый, толкуларыла жымырап жатты. Ак кайындардын коо сындары, бийик чибилер энчейгилеп алала, күскүдий суудан бойлорун аыктап, та нени де узак санангылап тургандый...

(Л. Кокышев.)

Фонетически ылгаарынын аайы.

1. Сөстө канча үйе? Уйелери ачык па, туйук па?
2. Сөстө канча табыш, канча буква?
3. Үндү табыштары
а) кату ба, жымжак па?

- б) кен бе, тапчы ба?
- в) эрин чөйилер бе, эрин чөйилбес пе?
- г) узун ба?
- д) элес пе?

4. Туйук табыштары

- а) үнгүр бе, тунгак па?
- б) эжерлү бе, эжери жок по?

2. Үлгерди кычырып, учурын жартагар. Озо баштап кату үндү табыштарлу он сөсти, оноң ымжак үндү табыштарлу он сөсти чыгара бичийле, омордын кату ла ымжак үндү табыштарынын чын бичилер ээжизин жартагар. Памятник, јаш-өскүрим, бешјылдык деп сөстөр бу ээжиге нениң учун келишпей јат?

ЛЕНИН КҮНДИ КӨДҮРЕТ.

Кажы ла күн ишке браадып,
Памятниктин јанына келедим.
Кырлардан чыгып келген күнди
Ленин көдүрди деп, мен көрөдим.

Көк ајаска көдүрген колында
Күнниң чоғын ууштап алгандый.
Бу күнди өрө көдүрип,
Телекејди јарыдып тургандый.

Чанкыр теңериде ырысту күн
Озодо албатыма көрүнбес болгон.
Көңкөрө јыгылганча иштеген улус
Өрө көрүп, күнди көрбөгөн.

Чындап та, Ленин күйдүрген
Күнниң алдында ырысту јүрүм!
Ленин эмес болгон болзо,
Теңериде күнди көрбөс эдим!

(А. Адаров.)

Фонетика — тил керегинде науканын бөлүги. Ол куучын-эрмектин табыштарынын бүткенин үредет. Графика дезе куучын-эрмектин табыштарын темдектеп бичиирин көргүзөт.

3. Эжер сөстөрдү кычыраар. Кандый табыштардан улам сөстөр башка учрулу болот? Бу ээжиге келишкедий база кандый сөстөр билереер?

Кату — каду, кете — кеде, алты — алды, ото — одо, арка — арга, ката — када.

4. Сөстөрдү көргүзү аайынча кубултып, омордын учурын жартагар.

К ө р г ү з ү: *Күс, кос, кас, кес, кыс, көс.*

Күс — ..., баш — ..., тош — ..., күч — ..., чеч — ..., күрт — ..., тыт — ..., тат — ..., кыш —

● Алтай сөстөрдө Э ле Е буквалар канча табышты темдектейт?

5. Берилген сөстөргө узун үндү табышту сөстөр таап, коштой бичигер.

эн — ээн	күре — күрее
кан — ...	таран — ...
сөк — ...	орон — ...
кол — ...	жука — ...
јук — ...	така — ...
сүр — ...	јала — ...

6. Узун ла эки үндү табышты темдектеген буквалу сөстөрдү јолдон јолго көчүрилери аайынча чийүчектерле бөлип бичигер.

Араай, баштаар, јаантайын, јеерен, ыраак, коомой, кериир, таайынды, кеен, буурыл, јеекен, бичиир, былчыыр, коол.

7. Скобкалардагы буквалардын керектүзин арттыргызып, көчүрип бичигер. Ол буквалар кандый табыштарды темдектейт? Јартагар.

Кы(с, з) ып кал (к, г) ан јыл(т, д) ардан
Кел(к, г) ен кызыл мааны бу.
Кый(к, г) ырып бар (к, г) ан адалардын
Кызыл-јал (п, б) ыш каны бу.
Ка(с, з) ыр каанның шир (е, ее) зин
Кайылта тўш (к, г) ен јал (к, г) ын сен.
Јайымның ј (а, аа) н јал(п, б) ыжынды
Јал(п, б) ырап турун эмди сен.

(Б. Суркашев.)

II. Сал(к, г)ын с(ы, ы)лайт, мал(т, д)аның сабы, мал(т, д)ы көргөни, ыр(к, г)ай агаш, сыр(с, з)ак бүдүмдү, кор(к, г)ышту жаңмыр, кар(к, г)ааның уйазы, чөкөбөгөн сакыл(т, д)а, сал (т, д)аның тутказы, јес ал(к, г)ый.

8. Бичигер. Узун ла экиленген үндү табышты темдектеген букваларлу сөстөрдү чыгара бичийле, олардын башказын јартагар.

ТӨРӨЛ ЈЕРИНЕ, РОССИЯГА!

Россияда каанды сүрүп ийген тушта Ленин гран ары јанында, Швейцарияда, болгон. Каанды сүрүп салган деп уккан ла кийинде, Ленин атанарга белетенген. Ленин бир де минут сакыыр күүни де јок, аргазы да јок болгон. Төрөл јерине түрген јанар!

Јанып једетени дезе күч болгон. Бастыра Европада тонокчыл јууның от-јалбыжы тыгып турган. Оноң ол јууны баштапкы телекейлик јуу деп адагылаган. Ленин јууны јаратпай,

жаантайын тартышкан. Шак онын учун оштүлөр ого Россияга
жанып келерине буудак эдип тургандар.

Je Ленин ончо буудактарды өдүп чыккан.

Поездте келип жадала, Ленин Надежда Константиновнага
айткан:

— Jedип барзаас, бисти арестовать эткей не?

Ондый да болзо, ол бойынын жанып барып жатканына сүү-
нип турган: оны тартыжу сакып жат, эмди жеңүге де жедерге
узак жок!

(А. Кононов.)

2 §. Лексика ла фразеологический биригүлөр.

9. Берилген сөстөрди ненин учун көп учурлу сөстөр деп айдар? Олордын
канча-канча лексический учурларын ажаруга алып, эрмектер тургузып, бичип
алаар.

Жер, тил, өзүм, арка.

|| Тил керегинде науканын бөлүги — лексика — сөстөрди ||
|| ле олордын учурын үредет. ||

10. Кычырала, карарта базылган сөстөрдиг учурын жартап береер: олор чи-
ке бе айса көчүре учурлу ба?

Революция Ленинниң
Айткан жолын көстөгөн.
Албатынын революциязы
Жаңы судур бичик ачкан,
Жаңы жаан учур тапкан,
Жаңайлыктап жон үренген,
Жашөскүрмге жол көрүнген.
Туйук санаа тумандый кайылган.
Кара агаштый албаты
Коммунизм жолына чыккан.
Кайла, маска тудунып,
Карануйла тартышкан.
Ленинизм жарыткыш болгон,
Албаты ийдези тенгис болгон.

(Б. Суркашев.)

● Тексттен колболу сөсти чыгара бичип, бүдүмиле, табыштарыла ылган
береер.

11. Кычыраар. Карарткан сөстөр омонимдер эмезе омоформалар боло
бергедий эдип, эрмектер тургузып бичигер.

1) Жаңмырлу күнде жолдогы теректин бүрлери каландап,
санааркап туру. Айас күндөр болор до дезде, күс клееткени бу
туру... (Л. Кок.) 2) Катап ла яс, катап ла яс! Жымыраган көл-

дөргө жанып келди жерлик кас. (Б. Ук.) 3) Амыр турган чадырды жылу уйку кумыды, аланчыкта отурган ай араай кунукты. (Б. Сур.) 4) Тайгалар бажы ак кар, ак туманла мөнгүнделип буурайган. (А. Ад.) 5) Калтаров Амырга одус жаш толды.

12. Эрмектерди кычырып, диалект сөстөрди көргүзип береер.

1) Күскиде айас күнде агаштын жаказында башка-башка өңдү жаш аспактар жуулып калган. Олор, аркадан күнге жылынарга чыккан чылап, жангыс жерде чогу турдылар. 2) Анчы деп оол болды. Ол шаназын жазап алды. Тан чарыды, Анчы анныйырга барды. Ол эки коно аннады, элик балазын адып экелди. 3) Кеведе шортон жагыт. 4. Меег щащым кара. 5) Эки күннин туркунына түнге-түшке жагмырлаган кийинде, тегери кенете айазала, жер, жарышта турушкан ат чылап, куу туманла бурлап жатты.

13. Кычыраар. Эскирип калган сөстөрди таап, учурын жартагар.

Маргаан башталды. Кыркындардан ман бажына ат үстинен арчымакты көдүрип, артынар кижичыкпады. Калганчы учында турган Карчага кызыл-буурылды олай-солый камчылап, ичкери бөкүрөн мангла мантатты. Шоодылганду элек-каткы, тал-табыш бай кыркындардын ортодо жиркирей берди.

Же качан Карчага ман бажына ат үстинен арчымакты жерден сыгар колло чеп-чек көдүрип, адына арта салып аларда, алдында үн жок турган жоктуларда ла кулдарда сүүнчилү табыш-тал күүлей берди. Байлар ла кыркын уулдар оп-соп түшкилеп, арга жокто жарыш болотон жер жаар чөркөдилер.

Жирме чакырым жерге мантадатан жарышта одуска жуук аттар барган. Байгада турган улустын көстөри чакырым кирелү жерге чөйилип барган ак жалан жаар көргилейт.

(И. Шодоев.)

● Кан-Чарастын улузы казах ла кыргыз тонокчыларды кыргындар деп адайтан.

● оток — жайзаннын башкартузына кирип турган бөлүк улус.

● байга — жарышкандар келип токтойтон темдек жер.

14. Школдын жүрүмиле ол эмезе колхозто кажы бир ишле колбулу аңылу (специальный) сөстөр таап, олорло 4—5 эрмек бичип алаар.

15. Сөстөрдүн учуры канайда элбеген? Жартап береер. Жаңы учур алынган база кандый сөстөр билереер?

Туштажу, энгирлер, ченемел, бөлүк, једим, кычыру, бирлик, јоп, бичиичи.

Бузулбас сөсколбуларды фразеологический биригүлер деп айдар. Темдектезе: кол салды, өрө чыкпас, о. ө. Фразеологический биригүлерге кирген сөстөрдүн бир-бирүзин тагынан

|| башка алза, учуры јарт эмес те болот: *марын тапты, кут јок,* ||
о. ө.

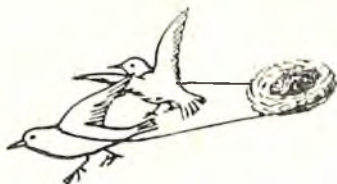
16. Бичигер. Фразеологический биригүлерди таап, олардын алдыла чийү тартыгар. Учур кандый?

1) Кобы-јиктү јаланда кой кабырат пастухтар, колхоз-совхоз ичинде макка чыгат пастухтар. 2) Ол тушта сенин јаражынды мактајтан кижн чыкпайтан, ондоп болбос кеен чүминди чүмдеп кепке баспайтан. (*П. Куч.*) 3) Эрмекчи суунын эрмегин, кожонгын јойгондор тындап, санаага бастырды. (*Л. Кок.*) 4) Коммунизм учун өштүле јуучыл мында колдомдожып, бандиттин үлдүзинен јыгылган. Калганчы катап јаланбас јуучыл ыраак төрөлин эске алынган. (*Л. Кок.*) 5) Адыш Амырдын айтканын кулактын кырына да албаган.

17. Фразеологический биригүлердин учурин јартагар. Оларды тузаланып, 4—5 эрмек тургузып бичигер.

Кол чабышты, ујатка түшти, сөс тутпас, өрө чыкпас, изи каткан, адаг эдин ји, тон калды, маказы канбас, карыыр јөбинде, баш айас, бир иске бастырап, сурузы јок, суралтазы берер.

18. Бу јуруктар ажыра кандый фразеологический биригүлер берилген, айдып береер. Јурукчы фразеологический биригүлердин учурин ондобогонгын улам кандый јастыра эткен эмтир? Јартагар.

19. Фразеологический биригүлерди учуры аайынча тегин сөстөрлө солгыгар.

Бажы кадар, тили узун, көк јитке, бажыла баскан, көс-баш јок, изи баткан, ујкуга бастырган, мойны чөйилген, ујатарткан, каны каткан, эки көс, ичине јараган, колдын сыртыла, кулактын кырына да албаган, бажына чыккан, тырмактын каразынча, је ле деген.

3 §. Сөстинг бүдүми ле бүдери.

20. Тазылы түйней сөстөрди ээчий-деечий бичип, учурын жартагар.

Күн, күндүк, кожулта, жерлик, трудкүн, жайгы, күнет, жадыш, бичик-билик, баш, күнерик, башкар, кырлак, жайгыда, жерсү, бел, башчы, турумкай, үредүчи, баштаачы, кош, билгир, кырлан, жат, турлу, үрен, билеечи, жай, башта, билер, жер, бажалык, үредү, баштагкай, кошмок, башкару, билгир, тур кыр, үренчик, жайлу, белтир, күнкелди.

- Сөс бүдүрер кожулталарлу сөстөрди таап көргүзеер.
- Колболу сөстөр кандый эп-арганын болужыла бүткен?
- Учуры эскирип калган сөстөрдиг алдына чийүчек тартаар. Ол сөстөрдиг учуры ненин учун эскирип калган?

21. Сөс кубултар кожулталу сөстөрди чыгара бичип, кожулталарын көргүзип береер.

КЕРСУ КЫЗЫЧАК.

Кбс жок карган кижиче денге киретен эжикти таппай сыймаланып, азып жүрди. Бир керсү кызычак жүгүрүп барала, ол карганакты жединип алды. Кичинек колдор жединген жер жаар кижиче уккур басты. Карганакты эжиктенг кийдирип ийеле, кызычак ойноп сала берди.

- Карарткан сөстөргө синонимдер табыгар.

22. Сөс бүдүрер кожулталарды тузаланып, берилген сөстөрлө 2—3 эрмек тургузып алыгар.

Бүт, тас, жырга, бас, көч, жура, азыра.

23. Баштапкы столбикке сөс бүдүрер кожулталу, экинчи столбикке сөс кубултар кожулталу сөстөрди бичип алыгар.

Кайчы, күндий, соокчыл, берген, айттырт, туулар, сассымак, бийикте, шуулайт, тумантык, колында, серүүнге, манзаарып, чупчыды, тургузыш, кунуккан.

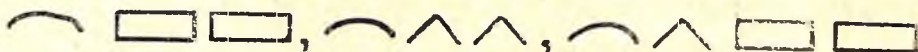
24. Божодылган букваларды тургузып, бичип алыгар. Ол сөстөрдиг чын бичилерин жартагар.

АЛТАЙ УУЛ — ГЕРОЙ.

Тартыков Семен 1922 жылда Майма аймак..агы Никольское деп журт..а чык..ан. Ол фронт..о комсомол..о кирген, анда снайпер болуп үренип алган. 1944 жылда, 27 январьда, немецтердин Корсунь-Шевченковский группировказын курчаар жууларда ол ат-нерелү жуучыл керек эткен: «Оштүнин танктарына удурлажа тартыжу..а бойынын ротазын корып аларга болуп, окоптон»

чыгып, эн озо клееткен танк..ын алды жаар колында граната-ларду калып ийген. Танк ол ло тарыйын от алыжып, жалбырай берген. Бу ок ротадаг Семен..ы ээчий андый ок ат-нерелү керек..и сержант Жеребцов эткен. Бистин жуучыл..ардын мындый ат-нерелү героизм..н көрүп, немецтер табарузын токтодып, кайра чачкандар».

● Берилген схемаларга бүдүми аайынча келижип турган сөстөрдү чыгара бичип алыгар.

25. Кычыраар. Эрин үндүлөрлү сөстөрдү таап, олардын чын бичилерин жартагар. Экинчи үйезинде эрин үндү табыштар бичилбей турган сөстөрдү база көргүзип береер.

Тым, бүркүк теңериде чачылып калган жылдыстар өчөмик жарып тургулады. Каразымак булут араай чөйилип браадала, ортозынан үзүлип калды. Узүлгөн жеринен ай көрүнип келди. Ол бу ла жуукта агарып жаткан, эмди карара берген жерди аыктап, эрте жаста кар кайылганын ла Кадын суунын атыланып чыкканын жаратпай, жалбак жес жүзин чырчыйтып алгандый болды.

Агаштын аразында балдардын үндери ле анда-мында будактардын жырылдада сынган табыжы угулып турды.

Карантыда турган жаан карагайдын төзинде кургак одын көптөй берди. Же Митяш оны ассынды. Ол, столмо ошкош, бийик төңөш таап алала, оны жыгарга албаданып, бир жанынан, оног экинчи жанынан ийдип көрди. Жыгарга күчи жетпесте, нөкөрлөрин кычырды.

Тазылдары чирип те калган болзо, бек турган төңөш беш баланын күчине чыдабай, төзинен жызырай берди. Оны жыгала, өмөлөжил, одуга экелип алган кийинде, Митяш сүүнип айтты:

— Бу таг атканча күйүп жадар!

Митяш отура түжүп, төңөшкө жаба бир эмеш от салала, оындарынын эн чичкезин талдап, үстине салып турды. Нөкөрлөри көстөрүн онын иштенип божобой турган колдорынан албай, от жалбырай берерин энчикпей сакып тургулады. (И. Кочеев.)

● Карарткан сөстөрдү фонетически ылгагар.

26. Скобкалардагы буквалардын керектүзүн талдап бичигер.

1) Том (ы, у) ртка бирде агашты ток (ы, у) лдадып ийет, бирде ойто тымыйт. Тымыкты булан сергек кор (ы, у) лап,

тызырт эткен табыштан чоч(ы, у)йт. (Б. Бед.) 2) Жаан журттын он жанында од(ы, у)рак жолло таг атту эки кижн жорт(ы, у)п браатты. 3) Ой керее(с, з)ин билер кижн ойди темей жылыт-пас, удатпай бачым эдер и(ш, ж)ин уйкудан улам тутатпас. 4) Эр-Жаа жаан жолдон чыгала, кобыны өрө барган орык жолло боочынын ба(ш, ж)ына ууланды. (С. Сур.) 5) Койло карануй(т, д)а аайланып болбой, тактага эмезе тала печкеге со(к, г)улып, печкенин үсти(и, ү) жаар араай шылырап чы(к, г)а берди. (Л. Кок.) 6) Энгир кирерде, оо(к, г)ош балдардын ойноп чуркураган табыжы тымый берди. 7) Карым карында(ш, ж)ына жакарат: «Эбире түүнт(и, ү) суулар, ажарынып бас».

● Карарткан сөстөрдн бүүдүмиле ылгагар.

С ө с т и б ү д ү м и л е ы л г а а р ы .

1. Төзөгө лө сөс кубултар кожулта.
2. Сөс бүүдүрер кожулта.
3. Тазыл.
4. Колболу сөс болзо, онын тазылдарын табары.

27. Жүзүннин кожулталарын кожуп, сөстөрдн чын бичилерин жартайла, бичигер.

Бичик — ..., шуулт — ..., полководец — ..., тетрадь — ..., тузак — ..., жүс — ..., шылырт — ..., фартук — ..., снайпер — ..., куйун — ..., училище — ..., пункт — ..., тизирт — ..., курс — ..., площадь — ..., күрт — ..., тудуш — ..., шарф — ..., коммунист — ..., көмүр —

28. Жартамалду диктант. Тексттен керектү орфограммалар таап, таблицага бичигер.

Туйук табыштар- дын чын бичиле- ри	Узун үндүлөр- дин чын бичилери	Элес үндүлөрдн чын бичилери	Тунгак туйук бой- ынын эжерине кө- чөри ле көчпөзи

БИЧИК КЫЧЫРАТ.

Жылдыстардый көп күнкайылардын ортозына бичик кычы-
рарга кандый жакшы! Мерген жадып, кычырат ла кычырат, онын
жаныс ла бажы карарып көрүнөт. Аралга койлор блаажар бол-
зо, Мерген кайра сүрүп ийер. Олор мееске жүткизе, Эркеш уду-
ра кыйгырып чыгар. Өзөкти төмөн мантажар тушта Мерген-
нин энези тозуп алат. Койлор амыр отоп жүргүлөйт, эзин жараш
жыт экелет.

Тым... Адару коолойт. Аспандар буттарыла кабыргаларын
эгейт. Чымалы жалбрактан түжүп болбой, манжаарып, ары-берн

мантап турат. Мерген десе өрө дө көрбөй, солун бичикти кычырып ла жат.

(А. Ередеев.)

4 §. Морфология.

29. Кычыраар. Эрмектерди куучын-эрмектин бөлүктөрине ылгагар.

Ларуштын кару жааназы	Буттары онын мылжындайт,
Эрген тура уй саады.	Неден де коркып тургандый,
«Койыс төрөп салды» — деп,	Таралжып, көбөркий
Турага кирип каткырды.	тыркырайт.
Ойгоноп келген Ларуш	Ларуш ого карузып,
Оны кайкап ажыктайт.	Эркелеп, колына көдүрөт.
«Ой, көбөркий! Жаражын!» —	Жылу тонго тургузып,
Суунип, алаканын чабынат.	«Умчылайдым» деп үндөнөт.
Кураан тактага тур болбойт,	

(С. Суразаков.)

● Эрмектердин токтой түжөр темдектерин ле карарткан сөстөрдүн чын бичилерин жартагар.

Куучын-эрмектин алдынан учурлу бөлүктөрүн морфологически ылгаары.

1. Куучын-эрмектин кандый бөлүгү?
2. Сөстүн баш бүдүм-кебери.
3. Кандый сөслө колбошкон?
4. Куучын-эрмектин кажы ла бөлүгүн алдынан ылгаары:

1) Адалгыш:

- а) өс лө текши;
- б) тынду ла тыны жок;
- в) тоозы;
- г) кубулткыжы;
- д) тегин ле колболу.

2) Жарталгыш:

- а) кандый сөсти жартайт?
- б) качественный ла относительный;
- в) тегин ле колболу.

3) Тооломо:

- а) тооломолордын бүдүми (тегин, колболу, бириккен);
- б) турган тоозын ла ээчий тоозын көргүзөр;
- в) турган тоозын көргүзөр тооломолордын учурлары (үлүзин темдектеери: *төрт үлүгүн үч үлүзи эмесе үч төрттин*; бириктире айткан тооломо: *үчү, бежү*);
- г) турган тоозын көргүзөр тооломолордын кубулткыштарла кубулары.

4) Солума:

- а) солумалардын группалары;
- б) тоозы;
- в) кубулткыжы.

5) Глагол:

- а) тегин ле колболу;
- б) өйи;
- в) кебери;
- г) тоозы;
- д) жүзүни.

6) К у б у л б а с:

а) тегин ле колболу;

б) учурлары.

А ј а р у. Эренгис ле ылганаачы глаголдон кандый кожултанын болужыла бүткенин көргүзип берер.

Тил керегинде науканын бөлүгү — морфология — куучын-эрмектин бөлүктөрүн ле олордын грамматический келберлерин үредет.

30. Кычыраар. Карарткан сөстөрди морфологически толо ылгагар.

Ой он эки час одус минут болгон.

Ракета араай көдүрилип чыкты. Жаан ийде-күчтү двигателдердин күркүрежинен эбиреде не ле неме селендеп турды. Учужын там ла түргендедип, ракета сан өрө шургыды. Кандый да ийде бастыра бойымды кучактай алала, отургышка жапшыра базып тура берди, бу тужында тыныжым буулды, онон десе сыным јенгиле берди.

Мен тегерик иллюминаторго јүзимле жапшынып, төмөн алдымда ыраак-ыраак јерди көрүп ийдим. Тургуза ла радиоло јетирдим:

— Мен «Чайка». Санаам јарык, су-кадыгым сүрекеј јакшы!

Төмөн алдында, Јерде, бирүзи бирүзинен јараш бүдүмдү јуруктар ачылып турды. Ээн чөлдиг барынкый-сары тилбегі элес этти. Оны совхозтордын төрт толыкту кыралары селиди. Барынкый-јажыл агаштар јиргилденип, тамчылардый көлдөр элестелип өтті. Экинчи иллюминатордон көрзөм — анда кап-кара килингий тегериде мөлтүндөбес бөлүк јылдыстар. Олорды кем де јер башка чачып койгондый көрүнди.

Кайда да јуугында «Восток-5» болгон. «Көрүп ијер болорым ба?» — деп, оны көзимле бедредим. «Јстребти» кычыраымда, ол тургуза ла каруун јандырды:

— Угуп турум, уткыйдым сени, Валюша!

(В. Терешкованын куучыны аайынча.)

31. Кычыраар. Глаголдорды таап, морфологически ылгагар.

КУШТАР КАРДЫН АЛДЫНДА.

Бир катап мен агаш аразында чаналу јүрдим. Соок, јакшы күн болгон. Ичкери алдымда јаан ак јер көрүнди, анда бийик кайындар тургулайт, олордын бүрчүктериле десе күртүктер јемзенилеп турды.

Күртүктерге билдиртпей канайып једейин деп сананып турарымда, олар кенете төмөн шургыйла, кайыгнын төзиндеги карда көрүнбей калды. Олордын кийнинен карчаа сүрүжип,

кайынгнын төзине учуп келеле, кардын үстиле базып жүрди. Ол сырагай күртүктөрдүн үстиле базат, же карды чукчып ийеле, жемин ала койотонун ондобой жат. Мындай керек меге сүрекей жылбилү билдирди. Күртүктин жадар жери кардын алдында эмитир.

(М. Пришвин.)

● Баштапкы эрмекти члендерине ылгагар.

32. Жайылган ылганаачыларды ла эренгистерди чыгара бичип, оло кандый кожулталардын болужыла бүткенин чийүүчекле темдектегер.

Энир там ла кой..лат, уйларды пастух одорго айдаганча ла. Карабаш сүүнч..лү тызырап турган жарык оттын жанында улустын ортозында отурап болгон. Качан ферма ээнзиреп, улус таркаганда ла, Карабаш көнөктөгү абрадын эске алынып, өрө туратан. Карануйда жанып клееделе, таштарга бүдүр..лип, ол канча көнөк абрат төкпөгөн. Карабаш уйкузырап, буттарынын ачузын да эзебей, айас теңериде мун тоолу жаркынду жылдыстарды узак ажыктап клеедетен. Ол ыраак жылдыстарда жүрүм бар деп, школдо үредүчи айткан.

(Л. Кокышев.)

● Божодылган букваларды тургузаар. Оло кандый ээжиге берилген?

33. Скобкаларды ачып, көчүрүп бичигер.

ГЕРОЙДЫН СӨЗИ.

Школды божоткондордын адынан удур куучынды школдын комсомольский комитединин качызы, ВЛКСМ-нин Ойрот-Турадагы горкомынын члени, эн артык үренчиктердин тоозында болуп келген Илья Шуклин айтты. Ол куучынын мынайда божотты:

— Бистин күндүлү үредүчилерис! Слер бисти эн (ле) жаан учурлу керекке — бойыстын Төрөлисти, албатысты, улу партиябысты учы-кыйузы жок сүүрге үредип салдыгар. Шак (ла) онын учун бис слерге акту жүректен аңылу быйанысты айдып турубис. Бистин Ада-Төрөлисти айландыра көп жерлер (де) албатынын каны төгүлип, коркышту жуу өдүп жат. Кем билер: айса болзо, биске (де) уур ченелтеге учураарга келижер. Андый айалгага керде-марда учурагадый болзобис, слердин үредүгер биске төс учурлу ийде-күч, эп-арга болор. Слерге, күндүлү үредүчилерис, база катап жаан быйан болзын! Эзен болзын, төрөл школыс!

(А. Алексеев.)

34. Точкалардын ордына эмезе кубулткыш кожулталарды, эмезе тыңыда айдар бөлүгөштөрдү, эмезе колбоочыларды тургузып, чын бичилерин жартагар.

1) Күстин алтын тандагы күнчыгыш.. жаркындайт, Октябрьдин маанылары оромдор.. жалбырайт. (А. Жар.) 2) Шуурганду күн.. оромдор.. тымый берди. 3) Ак жалаң.. чечектин көби торт.. жылдыстый, телекей.. балдарга текши жедер болгодый. (Г. Конд.) 4) Апитов Таныбасты Совет башкару Кызыл Мааны орден.. кайралдаган. Ол эмди.. күчтү, колхозында малчы болуп иштеп жат. (А. Ер.) Сагыштын адазынын төжинде орден.. медаль жалтырайт. 6) Жылу тымык күн болгон. Желбер бүрлү карагайлар.. каа-жаада кырландардын кажуларында карарып турган байалгак жойгондор.. кыймыктабай тургандар. (И. Коч.)

● Байалгак деген сөстин учурын жартагар.

КУУЧЫН-ЭРМЕКТИН БОЛУШЧЫ БӨЛҮКТЕРИН ЫЛГААРЫ.

1. Куучын-эрмектин кандый бөлүгү?

2. Кандый сөслө колбошкон?

3. Куучын-эрмектин кажы ла бөлүгүн алдынан ылгаары:

1) У л а н т ы:

а) улантынын бүдери (алдынан бүткен уланты ла куучын-эрмектин учурлу бөлүктеринен бүткен уланты);

б) кандый кубулткышта турган сөслө колбошкон?

2) К о л б о о ч ы:

а) бүдүми (тегин ле колболу);

б) бөлинери (табышканду ла камаанду).

3) Б ө л ү г е ш:

бөлинери (суракту, тыңыдар, токтодулу, түндөштирер).

4. К ы й г ы л у л а р куучын-эрмектин алдынан учурлу бөлүктерине де, болушчы бөлүктерине де киришпей, жүзүн-жүүр сезимдерди көргүзөт.

35. Төрт эрмек сананып бичип алыгар, олардо куучын-эрмектин болушчы учурлу бөлүктери болзын. Кыйгылулар ненин учун аңылу бөлүк болот?

36. Кычыраар. Карарткан сөстөрдү морфологически толо ылгагар.

Ак-жарыкта бир бапылдууш бака жаткан. Ол саста томоноктор ло чымылдар гудуп, жакыда үүрелериле кожо жиркиреде бапылдап отуратан. Айса болзо, ол жүрүмин өлгөнчө анайда ла табыш жок өткүрүп салар эди, же оныла мындый учурал болды.

Бир катап бака жадыктын будагында жылу жаңмырга жакшызынып отурды.

«Батаазын, бүгүн кандый жакшынак чыкту күн эди! — деп, ол сананды. — Ак-жарыкта жүрерге кандый жакшы!»

(В. Гаршин.)

СИНТАКСИС ЛЕ ПУНКТУАЦИЯ

Сөстөр бой-бойлорыла аңылу ээжилер аайынча колбожып, сөсколбулар ла эрмектер бүдүрөт.

Сөсколбулардын ла эрмектердин бүдүмдерин, бүдетен эп-аргаларын ла ээжилерин үренип турган грамматиканын бөлүгүн синтаксис деп айдар. *Синтаксис* — греческий сөс. *Син* — кожо, жаба дегени, *таксис* — колбу, биригүү дегени.

Морфология ла синтаксис бой-бойыла колбулу болуп, грамматиканы бүдүрөт.

Куучын-эрмекте айдылган шүүлте чокым-жарт болзын деп, ажару үнге (интонацияга) салынат, бичиште дезе — токтой түжер темдектерге. Эрмектерде токтой түжер темдектерди үредер пунктуация жартайт. Пунктум — точка дегени (латынь сөс).

- Синтаксис нени үредет?
- Синтаксис морфологияла колбулу болгоны неден көрүнөт?
- Тил керегинде науканын кандый бөлүктери грамматиканы бүдүрөт?
- Пунктуация не учурлу?

5 §. Сөс лө сөсколбу.

37. Сөсколбулардын төс лө камаанду сөстөрүн суракла табыгар.

Жакшы үренген, кожонды жараткан, жалтанбас кайучы, онынчы бешжылдык, сүреен жаан, ичкери ууланган, бүгүн жуулышкан, тызыраган соок, чын айдала, сенин учун эделе.

38. Улгердин эрмектерин сөсколбуларга бөлип, төс лө камаанду сөстөрүн ылгаштырыгар.

Бис көрбөйтөн үйеге жолды
Бистин адыстан партия ачкан.
Бир биледий слерге удур
Бистин адыстан Гагарин учкан.

(Л. Кокышев.)

39. Сөстөрдөн сөскөлбулар бүдүрөөр. Сөс лө сөскөлбунын башказын жартап берер.

Мааны, тандак, жажарып калган, кайылган, иш-тош, велосипед, акалады.

Сөскөлбу төс лө камаанду сөстөрдөн турат, темдектезе: *жжыл жаландар, ыраак турлуларда, колхозтын койлоры, мергендү иш.*

Сөскөлбу, сөс чилеп, предметти, эдилгени, аңылу темдекти жангыс ла адап турган эмес, же анайда ок олорды чокумдап жат, темдектезе: *чибичек (сөс) — жжыл чибичек (сөс-колбу), түйшкен (сөс) — туулардан түйшкен (сөскөлбу), өлөн (сөс) — чабылган өлөн (сөскөлбу).*

40. Берилген сөскөлбуларды үч бөлүккө ылгап бичигер: баштапкы бөлүктө төс сөс предметти, экинчисинде действиени, үчинчисинде дезе аңылу темдекти көргүссин.

Тенгеридеги жылдыстар, космонавттын куучыны, озочыл малчы, сүрекей бийик, жуундагы сурак, кыра сүрди, тоорчыктын кожоңгы, кой кабырышкан, араай эрмектенди.

41. Бичигер. Сөскөлбулардын төс лө камаанду сөстөрине сурак тургузып, төс сөзин аңылу темдекке көргүзөөр. Сөскөлбунын төс лө камаанду сөстөрү куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылган?

Койоннын изи, жылбилү бичик, жакшы кычырган, чаначылардын экүзи, кеткин куштар, жашканду күнде, төрөл жеринде, жөнү алган, төртинчи рядта, сүрекей тын, көзнөк жаар баштанып, үренчиктердин кажызы, колынан тудала.

Грамматический бүдүми аайынча сөскөлбу үч бөлүккө бөлинет: адылу сөскөлбу (төс сөзи — адалгыш, жарталгыш, солума, тооломо), глаголдын сөскөлбузы (төс сөзи — глагол, глаголдын кеберлери — эренгис, ылганаачы), кубулбастын сөскөлбузы (төс сөзи — кубулбас).

42. Кычыраар. Карартылган сөскөлбулар грамматический бүдүми аайынча кандый?

1) Бир ле эжер баарчык бойынын балдарын азыраарга уйазына 800 конгыс гудуп экелип турат. Конгыстардын бир квадратный метр жерде жаткан 10 балазы анда ончо өзүмдерди жип койор. Анайдарда, бир ле эжер баарчык 800 кв. метр жердин өзүмдерин корулайт. 2) Жаскыда Кадыннын көчкөлү суузы, балдарды коркыдарга турган чылап, өнөтийин тын күркүрөп тургандый. 3) Сүрекей жылу күндөр турган. Тоозы жок кобы-жиктерден Кадынга кирген суу тоштын алдына бадышпай, үстине чыгала, күркүрөп ага бергенин билерге күч эмес. (И. Коч.) 4) Камчаткада мөңкү тошту 414 жер бар. Онызы Камчатканын жеринин

0,5 процентин бүдүрөт. 5) Ыраакта учуп брааткан карлагаш оймокчо кичинек көрүндү.

Сөскөлбуда колболу глагол бир сөскө чотолот, темдектезе:

↓ _____ | ×

айылдан чыга конды.

Улантылар кубулткыштардын кебериле кожо сөскөлбу-
дагы сөстөрдү колбоштырып жат. Столдын үстинде жадыры
деген сөскөлбу тегин сөскөлбу болор, ненинг учун десе
үстинде деген уланта — болушчы сөс.

43. Улгерди чокым кычырала, берилген схемалар аайынча сөскөлбулар чы-
гара бичиир:

а) адал. + гл.

б) адал. + уланта + гл.

в) сол. + адал.

г) адал. + ылг.

д) адал. + адал.

ж) куб. + ылг.

УРЕДУЧИ КЫСТЫГ ОДЫ.

Төн бажында
Кичинек турада
Одычак көгөрип,
Тууларды ажыктайт.
Уредүчи кыстыг
Көлөткө-кебери

Көзнөктөн иле
Ыраактан көрүнөт:
Жабыс столына
Жабыс энчейип,
Жангыскан бойы
Тетрадьтар кычырат.

(Л. Кокышев.)

● Эрмектердеги токтой түжер темдектерди ненинг учун тургусканын
жартагар.

44. Схема аайынча сөскөлбулар тургузаар. Сөскөлбунун төс сөзи куучын-
эрмектин кандый бөлүктөриле колбожорын айдып береер.

К ө р г ү з ү : ... } + гл. = басты

ад. _____ | ×
↓

тура жаар басты
куб.

↓ _____ | ×
түрген басты

... } + ад. ... } + жарт. ... } + гл. ... } + куб.

45. Сөстөрдүн сөскөлбулар бүдүрүп бичигер. Берилген сөстөр баштапкы
сөскөлбуда төс сөс, экинчи сөскөлбуда десе камаанду сөс болзын.

Агаш, жараш, жалаң, жаркындалган, үредү, түрген.

↓ _____ | × ↓ _____ | ×

К ө р г ү з ү : Как агаш, агаштан эткен.

6 §. Сөскөлбу ла эрмек.

Кычыраар. Сөстөрди, сөскөлбуларды ла эрмектерди бой-бой-лорыла тундештиреер. Сөс лө сөскөлбунунг, сөскөлбу ла эрмектин башказы незинде? Эрмек сөскөлбудан кандый темдекле аңыланат?

тандак	алтын тандак	Күстинг алтын тандагы күнчыгышта жаркындайт.
оромдор	оромдордо жалбырайт	Октябрьдын маанылары оромдордо жалбырайт.
кожондойт	сүүнип кожондойт	Балдар сүүнип кожондойт.
чечектер	ак чечектер	Ак чечектер жалаңда жерге араай энгилет.

Сөскөлбу предметти, эдилгени ле аңылу темдекти чокымдап жат. Эрмекле бис кандый бир шүүлтени, суракты эмезе карууны чыгара айдып жадыс.

Эрмек бойынын бүдүмиле сөскөлбудан аңыланып жат: эрмек төс члендерден — баштаачы ла айдылаачыдан — туруп, грамматический төзөгө бүдүрет. Сөскөлбуда грамматический төзөгө жок.

Бойынын грамматический учурыла эрмек сөскөлбудан база аңыланып жат. Эрмекте жетирү, сурак, жакару кандый ойгө келижип турганы көргүзилет. Эрмектин айдылаачызы ойлү, молжу, жакару, жөпсинер кеберлү глаголдорло айдылар аргалу.

46. Тексттен башка-башка бүдүмдү беш сөскөлбу чыгара бичип алыгар, олордын төс лө камаанду сөстөрин темдекле көргүзеер. Онын кийинде кенитпеген беш эрмек чыгара бичигер. Баштаачынын алдыла бир чийү, айдылаачынын алдыла эки чийү тартаар.

ЛАЖЫЛ ПАТРУЛЬ.

Боря чаал агаштын будагын бүктей тартты, же сындырарга жеткелекте, кем де оны колынан бек тудала, туура апарды:

— Бу теректи сен отургыстынг ба?

Боря кайа көрди. Онын жанында жендеринде чанкыр тангышкакту балдар тургулады, тангышкакта десе жарты жок учурлу «ЛП» деп эки буква бичилген.

— Оны жаанакка апарар керек! — деп, пионерлердин бирүзи айтты.

Балдар Боряны таныш эмес айылдын жанына экелди. Жажы жаанай берген үй кижинин соок чырайын көрөлө, уулчак чек манзаара берди... Эмди десе Борянын женгинде «ЛП» деп эки буквалу тангышкак база бар.

Жайгы күн изү тийет. Кейде изиген жалбрактардын жыды билдирер-билдирбес жытанат. Жалбрактар серүүн эзинге шылырап, улуска бойларынын жакшынак пионер нажылары керегинде куучындайдылар. (Л. В о р о н к о в а.)

● Карарткан сөстөрдү бүдүмиле ылгагар.

47. Бичигер. Эрмектин төс члендерин чийүүчөккө көргүзүп, глагол-айдылаачы кандый ойдө, кандый кеберде турганын үстине темдектегер.

1) Кайда да тынгыску мырчак күнге какталып жарылат, быжып келген тирүү аш быдыражып чачылат. (И. Шинж.) 2) Он бир жажы толголокто, уулчак жаан концерттерде туружып туратан. 3) Төрөлистин магы жер-телекейди кайкатсын. 4) Школдын ары жанында жаңы сад отургызып саларыс. Жылдан жылга там жаранып, жаскы бүрин омок шылырадып, бистин садыс чечектеп турар.

● Карарткан сөсколбуларды толо жартагар.

48. Сөсколбуларды баштапкы столбикке чыгара бичийле, төс лө камаанду сөстөрүн темдектегер. Экинчи столбикке эрмектерди бичип, баштаачы ла айдылаачынын алдыла чийүүчөк тартыгар. Эрмекти сөсколбудан канайда ылгаштырар?

Салкынду күн. Мааны элбирейт. Тенери айас. Мөңкү тоштор. Аттардын тибирти. Атту кижжи. Терен суу. Ырысту жүрүм. Жалангар элбек. Стадион жаан. От өчөмик. Байбак мөш. Балдар ойнойт. Экинчи отряд.

● Сөсколбу ла эрмектин башказын жартаганда, таблицала тузаланарга жараар.

Сөсколбу	Эрмек
1. Сөсколбуда предмет, действие эмезе аңылу темдек чокымдалып адалат.	1. Эрмек ажыра жетирү, сурак ла жакару берилет.
2. Сөсколбуда божогон үн жок.	2. Эрмек божогон үнле, айдылган шүүлтөзиле аңыла-нып жат.
3. Сөсколбу төс лө камаанду сөстөрдөң турат.	3. Эрмек грамматический төзөгө бүдүрип жат. Эрмектин төзөгөзи — баштаачы, айдылаачы.

7 §. Сөсколбуга бириккен сөстөрдүн колбожор эп-аргазы.

49. Бичигер. Сөсколбулардын төс лө камаанду сөстөрүн чийүүчөккө көргүзээр. 1-кы ла 3-чи столбиктеги сөсколбулар кандый эп-арганын болу-

жыла колбошкон? 2-чи столбиктеги сөскөлбулар 1-кы столбиктегизинен колбошкон эп-аргазыла канайда ағыланат?

ракета учуртты энезине болушту	өзүмнинг үрени озочылдардын жуу- ны	ырысту үйе чололу кебис
кирееле кескен тайгадан түшкен	колхозтын фермазы музейдин экспона- ды	озо келген күски каникул
Кайырчактын алдында жатты	жердин кыртыжы	жазап бичиди

Алтай тилде камаанду сөс төс сөслө үч эп-арга ажыра колболыжат: башкарган, башкарышкан (изафет), кожулган.

Сөскөлбунунг камаанду сөзи кандый бир кубулткышта тура, андый колбуны башкарган колбу деп айдар. Темдектезе:

к е м г е? н е н и? н е л е?

↓ | × ↓ | × ↓ | ×

койчыларга болушту мячик ойногон самолетло учкан

Куучын-эрмектин бөлүктери (жарталгыш, тооломо) адалгыштын учурын алынып, камаанду сөс болор аргалу, темдектезе: бежүлезине жолыгар (б. к.), жарашты сүүр (к. к.). Сөскөлбуда төс сөс бойынын кеберин кубултканда, камаанду сөс кубулбай, ол ло бойы артып жат, темдектезе: кырдан жынгылаган, кырдан жынгылап, кырдан жынгылайла, кырдан жынгылап турды, о. ө.

50. Сөстөр кандый колбунунг болужыла колбошкон? Сөскөлбунунг камаанду сөзи куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылып, кандый кубулткышта турганын көргүзеер.

Тоозынды көдүрип; амыр-энчү учун тартыжу; көзноктинг жанында отурды; атла мантатты; бисле эзендешти; экүлезин кычыргам; циркулин салып койды; площадьта жуудылар; каргандарга болужып; гимнастерказын уштыды; чеден жаар бурылды.

● Кандый сөскөлбуларда сөстөр улантынын болужыла колбошкон?

Сөскөлбунунг камаанду сөзи энчилеечи кубулткышта тура, төс сөзи жүзүннинг кожолтазын алынганда, андый колбуны башкарышкан колбу деп айдар.

Башкарышкан колбуда сөстөр бой-бойлорынан камаанду. Бу колбунунг төс лө камаанду сөстөри адалгыштардан олөмезе адалгыштын учурын алынган куучын-эрмектинг бөлүктөринен турат. Темдектезе:

к е м н и н? э. к.

к е м д е р д и н? э. к.

↓ | ×
пионердин галстугын
н е з и н?

↓ | ×
кызыкчактардын төртүзи
к а н ч у з ы?

51. Бичийле, башкарышкан колбу ажыра бириккен сөсколбулардын төс лө камаанду сөстөрүн схема аайынча көргүзөөр.

Алтайдын байлыгы; трактористтин молжузы; уй-малдын продукциязын; жарышкандардын бирүзи; ишчилердин једими; көлдин балыгы; аштын тўжўми; төрөлистин јобжөзи.

52. Башкарышкан колбула колбошкон сөсколбуларды чыгара бичип, төс лө камаанду сөстөри куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылганын, кандый кубулкышта турганын јартагар.

ТЕМИРДИН УНИ.

Јамул темирдин ўни башка-башка болотонын баштап ла кичинек тушта билип алган. Чалгынын арказын сулап, комыс эткен. Је онын тилин канайып ла этсе, келишпеген. Ун јок, коолоп чыгар кожон кайда? Учы-учында чалгынын мизин тиле кезип, оны јукарта эгеп ийерде, бат ла дезен, коо ўн угулган. Бу ла кўннен ала Јамул темирдин сыныктарын тапканда, оморды ташка согуш, тындап јўрер болгон. Мынайып, ол кажызы јымжак эмезе кату ла чындый болгонын анылап билип турды. Омордын кажызы ла аңылу табыштанып јат. Чокымдап айтса, болот, чой, јес, куулы, беленгир аңылу ўндў. Јамулга омор тирў немелердий билдиретен.

(А. Ередеев.)

● Карарткан сөстөрдин чын бичилерин јартагар.

53. Башкарган ла башкарышкан колбулардын болужыла бириккен сөсколбуларды эки башка столбикке бичип алала, омордын башказын јартагар.

Балдарга учурлалган; кўннин жаркыны; музейлерге јўрер; аржаннын суузынан; карантыларда јўргўлейт; јозок көргүзет.

54. Башкарган ла башкарышкан колбулардын болужыла бўткен сөсколбуларды тузаланып, «Суўген бичигим» деп темага јаан эмес сочинение бичигер.

Сөсколбунун камаанду сөзи төс сөслө јўк ле учуры јанынан колбошкон болзо, андый колбуны кожулган колбу деп айдар.

к а н д ы й? к а н а й д а? к а н ч а к и р е?

Темдектезе:

јалтанбас кайучы, јараштыра бичиди, өткўре бийик

55. Кычыраар. Кожулган колбу ажыра бўткен сөсколбунун камаанду сөзи куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылган? Камаанду сөс төс сөсти аңылу темдеги, тоозы јанынан јартайт па айса бйи, јери, амадузы, шылтагы, кеми јанынан јартайт па?

Монкў тоштордон; суркурашкан јылдыстар; эрте ойгонгон; төртинчи истребитель; мызылдап көрўнет; кайда јуртаган; сўреен јараш; бийик ажулар; јолыгыжарга барган; арыганынан ўргўлей берди; кандый сурак; андый куучын; өлөндөги чалын.

56. Схеманы тузаланып, кожулган колбула колбошкон сөсколбулар тургузып бичигер. Мындый колбунун төс сөзи куучын-эрмектин кандый бөлүктөрү айдылар аргалу? Жартагар.

1. куб.	}	+ гл.	2. јарт.	}	+ адалг.
ылган.			эренг.		
јак. кеб. гл.					
3. тооломо	}	+ адалг.	4. куб.	}	+ куб.
солума					

● Экинчи бөлүк сөсколбуларды орус тилге көчүрүп, кубулкыштарла кубултыгар. Андый колбуны орус тилде канайда адап јат? Ол алтай тилдезинен ненин учун башка болот?

С ө с к о л б у н ы ы л г а а р ы .

1. Сөсколбуны эрмектен аңылаары.
2. Сөсколбу тегин бе айса колболу ба?
3. Сөсколбунун төс лө камаанду сөстөрүн табары.
4. Сөсколбу төс сөзи аайынча кандый (адылу, глаголдын, кубулбастын)?
5. Сөсколбуда сөстөрдин колболгон эп-аргазы.

Сөсколбуны эрмектен ылгаар керек. Сөсколбу төс лө камаанду сөстөрдөн турат, эрмек десе — төс члендерден: *Күнге мызылдайт* (сөсколбу). *Кар мызылдайт* (эрмек).

Эрмектин төс члендери 1-кы ла 2-чи жүзүндө јөпсинер аргалу, темдектезе: *Эртеги маргаанда сен туружарын*.

Эрмек, сөсколбуга көрө, бир де сөстөн турар аргалу, темдектезе: *Соок. Карангуйланат*.

Эрмекте укташ члендердин ортодо колбуны табышканду колбу деп айдар, темдектезе: *јойгондор ло теректер*.

Сөсколбунун башкарган, башкарышкан, кожулган колбуларын камаанду колбу деп айдар.

57. Кычыраар. Бу сөсколбулардын колбошкон эп-аргалары кандый? Сөсколбулардын сөстөрүн јериле солыштырып, не боло бергенин көрөөр. Сөсколбу ла эрмектин башказын жартагар.

Сүмелү түлкү, бай тайгабыс, шуулашкан мөштөр, чуркурашкан кестар, јоон тоормош, соок күн, тудаган ийт, чакпынду суу, јажарып келген кыра, ийде-күчтү орооныс.

58. Кожулган колбу ажыра колбошкон сөсколбуларды чыгара бичип, олоордын төс лө камаанду сөстөри куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын јартагар.

Сары таңдактый санаама
Салкындар самаарып тымыган.
Сары таңдак канадын
Сыыладып болбой сыныккан.

Аңканы жок кырлар
Алтындалып көрүнгөн.
Солун кырлар сомдоры
Солонгыны түжөнгөн.

(Б. Суркашев.)

● Карарткан сөстөрдүн учурын жартагар.

59. Тексттен үч башка эп-арганын болужыла бүткөн сөсколбуларды таап, үч столбикке чыгара бичигер.

УНИВЕРСИТЕТ.

Ломоносовтын адыла адалган университеттин жанында турганда, торт ло туунун жанында тургандый билдирет.

Жут күнде онын бажы булуттарга бүркедет. Күн чалыганда, онын шпили (сүүри бажы) күннинг чогындый.

...Бир катап жайгыда университеттин үстине күкүрттү булут токтогон. Сүүри бажына шар бүдүмдү жалкын келип тийген. От-жалбышту шар кенете табышту жарылып, чедиргентип чачыла берген. Булут көчүп барган, шпиль, азыйда чылап ок, тенериде жаркындалган. Жалкыннан оны громоотвод корыган.

Громоотводты эки жүс жыл мынан озо Михаил Васильевич Ломоносов сананып тапкан. Университет бу улу ученыйдын адыла адалган. (А. М и т я е в.)

● Карарткан сөсти морфологически ылгагар.

60. Эрмектерди сөсколбуларга бөлип бичигер. Сөсколбулар кандый эп-арганын болужыла колбошконун жартайла, темдектерле көргүзеер.

К ө р г ү з ү: *Балдар агаш аразына једип ле келерде, кенетийин кара булуттар чыгып келген.*
к а н а й д а ?

↓ _____ | ×
1. Кенетийин чыгып келген (кожулган)

к а н д ы й ?

↓ _____ | ×
2. Кара булуттар (кожулган)

н е г е ?

↓ _____ | ×
3. Агаш аразына једип келерде (башкарган).

Балдар агаш аразына јиилектеп бардылар. Ол жыл јиилек сүрекей көп бүткен. Олор агаш аразына једип келерде, кара булуттардан **јанмыр** өлөннинг јалбрактарына тарсылдап түжүп турды. Јанмыр өткүре чалыган күн јалбрактардагы тамчыларда јаркындалып ойноп турды.

61. Скобкаларды ачып, берилген сөстөрдөн сөсколбулар бүдүрөөр. Сөстөр кандай колбу ажыра колбошкон? Көргүзүп салаар.

К ө р г ү з ү: (Амыргы) үн — амыргынын үни (башкарышкан), (салкын) жайканат — салкынга жайканат (башкарган), (коолодо) кожондогон — коолодо кожондогон (кожулган).

экскаватор вестибюль	(Эртен тура) атанды, (экскаватор) иш, (ада-эне) тоор керек, (кырлар) жабызай берген, (узак) куучындашкан, (балдар) соододор, (төөдий) жаан, (вестибюль) турганыс, (тызырашкан) сооктор, (конёк) уулчак, (жылдыстар) жаркын, (космонавт) уткыдылар.
-------------------------	--

62. Кычыраар. Тексттен башка-башка эп-арга ажыра колбошкон алты сөсколбу чыгара бичигер. Сөсколбулардын төс лө камаанду сөстөри куучын-эрмектин башка-башка бөлүктөрүлө айдылган болзын.

ТОШ МӨНКҮЛЕР.

Тош мөнкүлөрдү шиндейтен, онын жүрүмүн үренип билетен наука — гляциология. Сибирдин ле Туулу Алтайдын тошту мөнкүлөрин шиндеп турган ученыйлар көп.

Туулу Алтайдын тошту мөнкүлөрин не анайда шиндеп турган десе, Сибирдеги эн жаан Эртиш, Кадын (Обько кирген), Енисей деп суулар Алтайдын ла Саяннын мөнкүлөрүнөн миллион жылдардын туркунына агып жат. Мыныла коштой тошту мөнкүлөр ар-бүткеннин тындуларына, өзүмдерине база жаан камаанын жетирип жат.

Туулу Алтайдын бийик тайгаларында кайылбас мөнкүлөрдүн жуулган шылтагы мындай: бир жанынан, бийик тайгалардын бажында кей соок болот, экинчи жанынан десе, Алтайдын тууларына түштүктөн жылу ла түндүктөн соок жыбар келеле, биригип, тайгаларда кар тош болуп артып калат. Ол кар канча ла кире кайылып, жаан суулар болуп агып та жатса, кейден үзүгү жогынан кожулып турган чык элен-чакка түгенбес мөнкү болуп калат. Туулу Алтайдын мөнкүлөрүн шиндеери Телекейлик гидрологический онжылдык пландарга кирген. (Г а з е т т е н).

● Колболу сөстөрдү тексттен табаар. Олор кандай эп-арганын болушыла бүткен? Жартагар.

63. Схеманы тузаланып, сөсколбулар тургузып бичигер. Камаанду сөсти стрелкала көргүзөөр.

Сөсколбулардын бүдүмү	Камаанду сөс	Төс сөс
башкарган	адалгыш, солума, жарталгыш, тооломо	глагол ылганаачы жарталгыш адалгыш

башкарышкан	адалгыш, солума, адалгыштын учурын алынган јарталгыш ла тооломо	адалгыш
кожулган	кубулбас, ылганаачы, јакылта кеберлү глагол, јарталгыш, солума	глагол ылганаачы јарталгыш кубулбас

64. Тексттен 1-кы столбикке сөскөлбуларды, 2-чи столбикке кенитпеген тегин эрмектерди чыгара бичигер. Сөскөлбуларда сөстөрдүн колболышкан эп-аргазын јартагар. 2-чи столбиктеги эрмектердин баштаачызынын ла ай-дылаачызынын алдыла чийү тартаар.

САНАБАЙ.

Энгирде Санабайдын айлына балдар толо јуулатан. Санабай јаан чөрчөкчи болгон. Јакшы чөрчөкчи кижии озогыда јакшы јүрүм көрбөйтөн. Санабай да јакшы јүрүмди көрбөгөн. Ол бойынын чөрчөктбрин јокту улуска куучындайтан. Је Торјын бай тудуш ла јолына туруп, Санабайдын чөрчөгин угарга јуулган улусты таркатырып турган. Ол тушта Санабайга мындый санаа кирген: јокту улус бичикчи болзо кайдар. Ол чөрчөкти бичикке салып, јоктуларга таркадар эди.

Эмдиги ойдө онын бир тушта сананган санаазы бүтти: онын чөрчөгин уулынын уулчагы бичиктен кычырып берерде, ол сүрекей тын сүүнген. Эмди онын кереги озогы алтай улустын јадын-јүрүмин, оlorдын байларла, јайзаңдарла тартышканын јиит балдарга куучындаары болды. (С. С у р а з а к о в.)

- Карарткан сөстөргө антонимдер табыгар.

8 §. Тегин ле колболу сөскөлбулар.

65. Кычыраар. Эки сөстөн лө бир канча сөстөрдөн турган сөскөлбуларды түндештиреер. Уч сөстөн турган сөскөлбулардын сөстөрин ненин учун бой-бойларынан айрыырга јарабас?

Кураанды кучактанды, эки күн үренди, бүри јок агаш, бийик ажулар.

Бүдүмиле сөскөлбулар тегин ле колболу болор. Тегин сөс-колбу бойы алдынан учурлу эки сөстөн турат, темдектезе: *калаштын оодыгы, салкынга элбиреп турды, алтай лигера-тура, кажааннын ичине кирген.*

Колболу сөскөлбу бойы алдынан учурлу бир канча сөс-төрдөн турат, темдектезе: *јч јашту кызычак, чүми јок кожон, түрген базытту кижии.*

Сөскөлбуда фразеологический биригүлөр (кепке базылып, телефон сокты, уйкуга кире берди, о. ө.) бир сөскө чотолот, темдектесе: *быжыл кепке базылган, мени карточкага сокты, терен уйкуга кире берди.*

66. Тегин сөскөлбулардын алдыла бир чийү, колболу сөскөлбулардын алдыла эки чийү тартып бичигер. Олордын төс лө камаанду сөстөрүн стрелкала көргүзеер.

Төбөниң өркөжи, көстинг кырыла көрди, 1952 жылдын кижизи, алты күн андады, жуурканды жамынып алды, келер неделеде бурылар, сүттинг ашканын көрбөй калды, бар-жок күчиле чиректеди, нөкөрүн эске алынды.

67. Фразеологический биригүлөрдү тузаланып, сөскөлбулар бичип алаар. Сөскөлбулар бүдүмиле кандыйын жартаар.

Санаага алдыртты; уяа тартты; блааш жогынан; кол салды; Кара талай; ичине жаратты; куру тил.

68. Кычыраар. Бир канча камаанду колбунунг болужыла бириккен, оного табышканду колбунунг болужыла бириккен сөскөлбуларды чыгара бичигер.

КОСМОНАВТ.

1960 жылдын майында 6 космонавт, ол тоодо Юрий Гагарин, тренажерлордо темигү өткөндөр. А июнь айда Жаан конструктор Сергей Королев космонавттарды учатан керепле таныштырган.

1961 жылда январь айда алты летчикке «Космонавт» деген квалификация берилген. Удабай ла олор Байконур космодром жаар атангандар. 11 апрельде космонавттарга Государственный комиссиянын жөбин жарлагандар: «Космос жаар баштапкы учушка Юрий Гагаринди ле Герман Титовты (дублер) көстөгөндөр».

12 апрельде 1961 жылда Москванын өйиле 9 час. 07 минута Байконур космодромнон «Восток» деген космический кереп учуп чыккан. Кереп жерди бир катап айланган.

(Журналдан.)

Сөскөлбуда ла эрмекте сөстөрдүң турар аайы.

69. Сөскөлбуларды кычыраар. Төс лө камаанду сөстөрдүң турган жерин аяруга алып, олардын турар аайы керегинде түп шүүлте эдеер.

Ойноорго жуулышкан, көбүктү суу, туранын жанында табыштанды, геройдын портреди, адарудый күүлеген, таштан кату, экинчи ай, коолодо кожондогон, ортолыкты эбирди.

Алтай тилде сөскөлбуларда сөстөрдүн турар аайы жанынан бирлик ээжи бар: камаанду сөс качан да болзо төс сөстүң алдында турат.

Темдектезе: килемјини | × | жетирген, | × | кумакту | жаратган,
 ↓ | × |
 кичеенип үрөнөт.

70. Берилген сөстөргө камаанду сөстөр кожуп, сөскөлбулар бүдүрөер. Сөстөрдүң турган аайы кандый? Јартагар.

Улгер, канатту, сүүнди, быдырап турды, топчы, мактап, кардын алдынан, дежурить эткен, бачымдады, күрди кечире.

Алтай тилде сөстөрдүн эрмекте турар аңылу аайы бар:

1. Айдылаачы качан да болзо эрмектүң учында турат.
2. Јартаачы јартадып турган сөстөң озо турат.
3. Толтыраачы айдылаачыдан озо турат.
4. Айалгалардын туратан јери эрмектүң амадузынан, шүүлтезинен камаанду.

Эрмектеги сөстөр бу ээжи аайынча турган болзо, эрмектүң сөстөри чике турат, темдектезе: *Айландыра турган мөштөрдүң будактарында кичинек боро кушкаштар ары-бери секирип, тың чуркуражып турдылар.*

Сөстөрдүн эрмекте туратан аңылу ээжизин бузуп, олорды келишкен ле јерде тургускажын, эрмек кажылгак, учуры јарт эмес болор. Је поэтический тилде кезик учуралдарда сөстөрдүн эрмекте турар аайы бузула берет, темдектезе: *Учы јок чаңкыр кейле чолмондый учуп јүрөт төрөлим јегүзи. Ороондор үстиле, јайым тенгери јылдызындый, суркурап турат албатынын магы.* (А. А д а р о в.)

71. Бичигер. Эрмектерди члендериле ылгап, сөстөрдүн турган аайы керегинде јартамал береер.

Каладага кандый да өскө, јошкын адару мөт уурдаарга билдирбезинен кирип јүргөн болтыр. Адарулар керектүң аайын билип ийдилер. Эне адару каруулчыктарга кату јакылта берди: «Шилемирди тўни-тўжиле кетегер!»

Бир канча өйдүң бажында јошкын уурчы каладанын эжигине келди. Ол эжиктең чыгып ла јадарда, каруулчыктар оны тудуп алдылар. Адарулар уурчы таңманы тың сабагандар. (А. Е р е д е е в т и н бичигени аайынча).

● Текстен колболу сөскөлбу таап, темдектегер. Оны нениң учун колболу сөскөлбу деп айдар? Јартагар.

72. Берилген сөстөрди тuzаланып, озо баштап сөскөлбу, онын кийинде кениткен эрмектер тургузаар. Сөскөлбуларда ла эрмектерде сөстөрдin турган аайын јартагар.

Амыр-энчү, шуурганның кийинде, каникулдар, аквариум, жыл туркунына, мөрөйлөшти.

73. Эрмекте сөстөрдin турган аайында кандый јастыралар бар? Олорды түзедип, эрмектерди чын бичип алыгар.

1) Мындый аяс күндер турган август айдын учына јетире. 2) Чаначылар койу агаштын ортозынан эштү јер табала, эткилеп алган јангы трамплин. 3) Јакшынак магы јалтанбас солдаттардын элбек јайылган. 4) Гражданский јуу болордо, Советский ороонды корып алган бистин Кызыл Черүбис. 5) Ороондо бистин эмди бар көп чыккан ады-чуузы Иштин Социалистический Геройлоры.

74. Кычыраар. Улгерде сөстөрдin турган аайын јартагар.

Балкаш,
Чылчырык.
Чыгып мен албас,
Једер јериме
Једип эм болбос.
Ак туман качажып,
Тудуп јат мени.
Канча да капшайла,
Тутап јат керегим.
Је түнгей ле билерим:
Күн ойто ло айазар.

(П. С а м ы к.)

● Улгерде карарта берилген сөсти слердин јердин улузы канайда айдат? Учурјанынан бу сөскө јуук база кандый сөстөр билерееер?

9 § Логический согулта.

75. Эрмектерди кычыраар. Карарткан сөсти тыңыда айдып, ого логический согулта түшкенин аңылу темдекле () көргүзип салаар.

I. 1) Балдар киного барды ба? 2) Балдар киного барды ба?
3) Балдар киного барды ба?

II. 1) Бодый јайыла мал кабырды. 2) Бодый јайыла мал кабырды. 3) Бодый јайыла мал кабырды. 4) Бодый јайыла мал кабырды.

III. 1) Јаанам бозуларды аралга айдады. 2) Јаанам бозуларды аралга айдады. 3) Јаанам бозуларды аралга айдады. 4) Јаанам бозуларды аралга айдады.

Эрмекте кажы бир сөсти үнле аңылаарга тыгыда айтканын логический согулта деп айдар, темдектезе: 1. *Каникулда балдар Новосибирск жаар барар.* 2. *Каникулда балдар Новосибирск жаар барат.* 3. *Каникулда балдар Новосибирск жаар барат.* 4. *Каникулда балдар Новосибирск жаар барат.*

Эрмектин калганчы сөзнө түшкен логический согулта үнле тыг аңыланбас (1). Эрмектин бажында ла ортозында сөстөргө түшкен согулта тыг, көдүрөнгө үнле аңыланат (2, 3, 4).

76. Суракту эрмектерди канча-канча катап кычыраар. Каруузын берип турган сөс эрмектин башка-башка члени болзын.

1) *Жыраанын ары жанынан ийт чыга конды ба?* 2) *Ыраактаң пионерлердинг одычагы кызарып көрүнөт пе?* 3) *Тышкары кой күнкүлдеде жөдүлдейт пе?* 4) *Тымык көлдинг үстинде эки куу жүзүп жүрдилер бе?*

Je алтай тилде бойынын аңылузы бар. Кезикте эрмектин бажында турган сөс логический согултадан улам јерин солып, эрмектин ортозына да көчө берет, темдектезе: *Ийт койоннын изин тапты. Койоннын изин ийт тапты.*

77. Логический согулта түшкен сөстөрдө үнле аңылап, тыгыда кычыраар.

Жылу јайды үйдежип,
 Јурт учында мен тургам.
 Коо беленин јиилеги
 Көрнө отгый кызарган.
 Јер-тенгери тып-тымык,
 Јолдор сайын база тым.
 Ажын соккон саламнын
 Амтанду јыдын јытадым.
 Кебистий өлөң чалдыккан,
 Кедери агаш кееркеген.
 Кедип учкан турналар
 Көрүнбес учукка тизилген.

(М. Исаковский.)

● Экиленген тунгак туйукту сөстөрдө таап, олардын чын бичилерин јартагар.

ПАРТИЯ ЛА РЕВОЛЮЦИЯ.

Революция, најы,
 кудай жаңы эмес.
Партия ла революция
 серкпе эмес.
Партия ла революция —
 ол кеен байрам,
Кижининг ийдезининг,
 жаражынын ыргалы,
Кижининг жүрегинен
 жайымдалган кожонгы.
Партия ла революция —
 тын-көгүс ачылганы,
Күндер чечектегени,
 күүнзегис кожулганы.

(П. С а м ы к.)

10 §. Табылу, суракту, жакарган эрмектер. Кыйгылу эрмектер.

79. Эрмектин учында токтой тўжер темдектерин тургузып бичигер. Олор айдылган амадузыла кандый эрмектер? Божодылган букваларды тургузаар, олар кандый ээжиге берилгенин жартагар.

I. Туранын эжигинде ойноп турган Адучы ла Мерген Баарчыгаштын, киске чилеп, маараганын угуп ийдилер: «Жакшы ба, Баарчыгаш, жас экелген Баарчыгаш, жакшы жүрдин бе Көргөн сол..ндарынды биске жай турк..нына ончозын кожондоп бер» Баарчыгаш, уулчактардын айтканын билген чилеп, үн серитпей кожондой берди. (В. К а ч к а н а к о в.)

II. 1) Ак чырайлу жылдыстар ак тандакта күйг..лейт. Тынмык мөштөр үрг..леп, күмүш түштер көрг..лейт (Б. Сурк.)
2) Симбирскте уулчак чыгарда, кынжылар үзерин Сибирь билди не Бала туулып чынгырып ийерде, бөл..не бергенин телекей сести не (Б. Укач.)
3) Ойгор Лениннинг ырысту ады ончо телекейге жайылзын Большевиктердинг ийде-күчи бастыра ишкүч-түлгерди баштазын (II. Куч.)

80. Керектү темдектерин тургузып, чике куучынду эрмектерди чыгара бичип алыгар. Чике куучында эрмектер айдылган амадузыла кандый?

Багырдын бригадазынын улузы косилкала чапкан жердин өлөнгин жууп, бугулдап турарда, төмөн, жолдо, таң атту үч кижин көрүнди. Кемдер болотон — деп, улус улам ла жол жаар көрүп салгылайт. Бригадага келбеген председателис клееткен болор бо — деп кокырагылайт.

Једип келгилеер болзо, чындап та, Тантыбаров эмитир. Экин-

чизи парторганизациянын качызы Адыжоков Учурал болды, үчинчизи аймактан келген уполномоченный дешти.

— Мында улус ончо эзен-амыр ба — деп, озо Учурал жакшылашты. Улус булгай-телгей каруузын жандырдылар.

— План не бүтпей жат, Багыр Беш күннинг туркунына жүк ле төрт жүс центнер обоологоноор — деп айдала, Тантыбаров тыттын тазылына селескелене отурды. Ол куучынын оног ары улалтты: Жаңмыр-жааш деп немени эмди укпазыс та Ишти ненинг учун тутатканаар.

— Ол аркада чыкту өлөңди бис канайып обоолоп ийелик Суузы тамчылап турган неме жыдып калбай — деп, Багыр кыйгырып чыкты. — Анда кургабаган өлөң эмди көп.

— Толгоп, агашка артар керек болгон. Анайда эдетенин база укпаганаар ба — деп, Тантыбаров айтты.

— Толгогоныс, жапаштап салдыс, алдынан өрө эзин кургада согуп турзын деп этибис. Же өлөң толгоп, жаан жол алып болбос эмейис. Күн айаза ла берзе, улус беригер. Ол тушта бис планды бүдүрүп саларыс. (Э. П а л к и н н и н г бичигени аайынча).

● Колболу сөстөрдү таап, олардын бүткен эп-аргазын жартагар.

81. Табылу, суракту, жакарган 6 эрмек тургузып бичигер. Жакарган эрмектер табылу ла суракту эрмектерден канайда аңыланат? Айдып береер.

82. Сөсколбулардан жакарган эрмектер тургузаар. Эрмектерде кычыру сөстөр болзын. Эрмектердин токтой түжер темдектерин жартагар.

Коммунизмнин төзөөчизи, ичкери барар, колхозына бурылар, төрөл жери, текши маргаанда, озочыл ишчи, жеңүү алар.

83. Бу эрмектер айдылган амадузыла кандый? Жартагар. Олорды тыгыда, көдүрени үнле кычырараарда, кандый эрмектер боло берер?

1) Башкарубыс Совет болгоны — большевиктердин ойгор ийдези. Бастыра албаты нак болгоны — Октябрь революциянын кайралы. (П. Куч.) 2) Тыштанып аларга жуучылдар отурат, тышкары улуска Сухов айдат: «Революция өлбөс, Ленин жеңер. Туркестанский фронтко болужыс жедер». (Л. Кок.) 3) Чочко тумчугыла жерди түртүп, дубтын тазылдарын кодоро берди. «Агашты мынайда не үрөп жадын?» — деп, дубта отурган каргаа оног сурады. (Кр.)

● 2-чи номерде берилген эрмектин токтой түжер темдектерин жартагар.

84. «Амыраар күнде» деп темага сочинение бичигер. Эрмектер айдылган амадузы аайынча башка-башка бүдүмдү болзын. Кычыру сөстөрлү ле чикекуучындү эрмектерди тузаланарына база аяру салаар.

У р е н г е н и н к а т а п к ö р ö р и .

1. Сöсколбу деп нени айдар?

2. Сөскөлбу ла эрмектин башказы незинде?
3. Сөскөлбулар кандый эп-арганын болужыла бүдет?
4. Тегин ле колболу сөскөлбунын башказы незинде?
5. Фразеологический биригүлер деп нени айдар?
6. Алтай тилде сөскөлбуларда ла эрмектерде сөстөрдүн турар аайы керегинде кандый ээжи бар?
7. Эрмектерде сөстөрдүн турган аайы кандый учуралда бузула берет?
8. Логический согулта деп нени айдар?
9. Айдылган амадузыла эрмектер кандый болор учурлу?

ТЕГИН ЭРМЕК.

11 §. Бир төс члендү ле эки төс члендү эрмектер. Кениткен ле кенитпеген эрмектер.

85. Эки бөлүк эрмектерди түндегер. Олордын төзөгөзүн таап, башказын айдып береер.

1. Билдирбезинен карангуй кире берди.	1. Карангуйлай берди.
2. Карыш кунугып турды.	2. Карышка кунукчылду.
3. Кыш жууктап клееткен.	3. Кыш.

Бир ол эмезе бир канча сөслө айдылган санаа-шүүлте-ни эрмек деп айдар.

Эрмек бүдүмиле эки ол эмезе бир төс члендү болот.

Төзөгөзи эки төс членнен (баштаачы ла айдылаачыдан) турган эрмекти эки төс члендү эрмек деп айдар, темдектезе: *Эгир кирди. Салкын сокты.* Төзөгөзи бир төс членнен турган эрмекти бир төс члендү эрмек деп айдар, темдектезе: *Эгир. Салкындайт.*

Эки ле бир төс члендү эрмектер кениткен ле кенитпеген болор.

Жаңыс ла төс члендерден турган эрмекти кенитпеген эрмек деп айдар, темдектезе: *Жылдыстар суркуражат. Тымык.*

Төс лө эчени члендерден турган эрмекти кениткен эрмек деп айдар, темдектезе: *Тегериде жылдыстар жаркынду суркуражат. Эбиреде кандый да тымык.*

Эрмектин төс члени бир ол эмезе учурыла бек колбулу бир канча сөстөрдөн турат, темдектезе: *Көлдөрдө суугуштар жүрү. Туулу Алтай жерден казып алар жөөжөзиле байлык.* Фразеологический биригүлер бир членге чотолот, темдектезе: *Кычыруга ончо улус кол салдылар.*

86. Берилген эрмектерди кенгидип, бичип алыгар. Бир төс члендү эрмектердин төс членинин алдыла чийүүчөк тартыгар.

1) Валя, кожондозонг. 2) Тайга жаар атанар керек. 3) Самолет учты. 4) Түн. 5) Салкындайт. 6) Көк жажарып келген.

- Башка-башка учурлу көк деген сөслө 3 эрмек тургузаар.
- Омонимдер ле омоформалар керегинде жартамал береер.

87. Бир төс члендү эрмектерди кычырып береер.

1) Эртең тура ишке бачымдап барган улустың базыдын тыңдайдым. Бастыра бойы ичкери амадап барган жонымды сүүйдим. (*Ж. Бел.*) 2) Жай. Бу өйди балдар кыжыла сакыгылайт. Жайгыда агаш аразында кандый жакшы! 3) Ажуларда жажыл мөштөр мөңүнделип буурайган. Шуурганду карга айдадып, боочыларды койчы ашкан. (*А. Ад.*)

88. Эрмектин төс члендерин таап, олардын алдыла чийүү тартып салаар. Төс члендер бир сөслө бө эмезе бир канча сөстөрдүн колбузыла айдылган ба? Жартагар.

Тоозы жок кобы-жиктерден Кадынга кирген суу күркүрөп агып жаткан. Кадынды канайда кечер? Кадынды кечер арга жок болды. Же балдар эмеш ле эрте келгилеген болзо, керек башка болор эди. Олор жарым частан артык өйдүн туркунына Селбеков Васянын бөрүгүн бедреп жүреле, оройтып калдылар. Эмди жаңыс ла Васяны бурулап, ол жаар кылчандап көргүледи. Же алаатый береле, эдер немезин таппай, тым тургулады.

Ончозынан озо Митяш санаа алынды.

— Капшай ла ойто баралы! — деп, ол жакару берип турган аайлу айтты. (*И. Кочеев.*)

89. Берилген эрмектерди шүүлтези аайынча бир төс члендү синоним-эрмектерле солып бичигер.

К ө р г ү з ү: *Бала сүүнет. — Балага сүүнчилү.*

1) Эңиргери соок тыңыды. 2) Тураның ичи ару. 3) Кече түжиле жанмыр жаады. 4) Бис сүүнип турганыс.

ЭКИ ТӨС ЧЛЕНДҮ ЭРМЕКТЕР.

ЭРМЕКТИН ТӨС ЧЛЕНДЕРИ.

12 §. Баштаачы.

90. Баштаачылар кандый суракка каруу берет? Айдып береер.

Түн там ла койылды. Байрамнын энези эмдиге ле келбеген. Уулчак чала коркып, отты жаанада салып ийди. Чадырдын

тежиктеринен десе не де көрүп тургандый. Кажы бирде кажас эдип, иргеле чычкан мантап өдөт. Байрам энезине чай асты.

Оттон чедиргендер тызыражып чыгала, түндүк жаар учкулайт. Кайда да аралда үкү үшкүрди. Тышкары кой күчүлдеде жодүлдейт. Чадырдын каазазыла тырмакту неме тызырада бат ошкош. (А. Е р е д е е в.)

Эрмектин өскө члендеринен грамматически камаанду болбой, не керегинде айдылганын темдектеп, кем? не? деп сурактарга каруу берип турган төс членди баштаачы деп айдар, темдектесе: *М у н д у з а к бичикке үренерге сүрекей јилбиркеп турган. Ыраакта ја п а ш көрүнди.*

Көп сабазында баштаачы болуп, төзөөчи кубулткышта турган адалгыш ла жүзүннүн солумазы айдылар, темдектесе: *Уредүнн кийнинде Э р т е ч и өлөн ижине болужарга бригада јаар барган. Анда о л бир ай кирези жүрген.*

Адалгыштын учурын алынган тооломо, јарталгыш. эренис баштаачы болор аргалу, темдектесе: 1) *Быјыл ј е т и н ч и л е р Алтын-Көлднн турбазазында бир недеде кирелү амыраар.* 2) *Ј а р ы ш к а н д а р сый алдылар.* 3) *Јокту Анчы кирип келзе, ја а н д а р төрднн бажында отурдылар.*

Баштаачы болуп глагол, кыйгылулар ла сөсколбулар база айдылат, темдектесе: 1) *Көп улус јуулган јерде тын куучынданарга јарабас.* 2) *Кайда да «ура» угулды.* 3) *Энези кызычагыла кожо огородто иштенип турдылар.*

Бузулбас сөсколбулардан бүткен өс адалгыш база баштаачы болор аргалу, темдектесе: *Советски й Черү бштүлерле јуулажып, көп катап јенүлер алган.*

91. Бичигер. Эрмектердин төс члендерин таап, олардын алдыла чийү тартыгар. Баштаачылар куучын-эрмектин кандый бөлүктериле айдылган?

1) Кырдын бийик ажызында Алтайды сыгын ажыктайт, алтын айды мүүзиле көдүрип алган тындалайт. 2) Јүгүрүк суулардын кожонгын тындап, жүрүмди јажына мактадым мен. (Л. Кок.) 3) Кату жүрүмди көргөндөр Ленинди мактап айттылар: «Сенин берген кайкалынды мактап кожондоорыс, Ленин!» (П. Куч.) 4) Агаш аразында не де тырс этти. 5) Кышкыда андаарга јакшы. 6) Аттардын јакшызы выставкага ийилген. 7) Он үчке үлелбес. 8) Ак айаста айдан Алтайга мөнгүн төгүлет, ак јалаңда ак кайын мөнгүнделип көрүнөт. (Б. Сурк.)

● Баштапкы ла үчинчи эрмектердин токтој түжер темдектерин јартагар.

92. Баштаачы неле айдылган: бир сөслө бө айса синтаксический бүткүл сөсколбула ба?

1) Аттардын оозын кайра тартарга, алдыска буудакты кем де этпес. Кийик аттарды божодып ийзебис, кийнистен биске кем де јетпес. (Л. Кок.) 2) Чоокыр ак-кийиктер азырап турган

питомникке бир өйдө барс (ирбис) келип, ак-кийиктерди тудуп өлтүрөр болды. Ол өйдөн ала бис барсты адарга күнүн сайын бедреп жүрдис. (М. Пришв.) 3) «Алтайдын чолмоны» неделеде беш катап чыгат. 4) Ада-Төрөл учун Улу жуу бистинг ороонго көп чыгым жетирген. 5) Коля Иженерле экү андап барарга жеп-сендилер.

93. Кычыраар. Адалгыштын учурин алынып, баштаачы болуп турган сөстөр-ди табыгар.

1) Коммунист келиннин токтой түшкенин улустар көрүп, унчукпай турдылар. (Л. Кож.) 2) Жирме төрт алтыга үлелер. 3) Жуунга келгендер гостиницада түштилер. 4) Муса Джалиль — татар албатынын поэди. Поэттин мөнкүлик кожондоры телекей үстинде жарлу. 5) Жаан маргаан-жарышта Ондой аймактан келген аттардын экүзи баштапкы жер алды. 6) Школдын балдары «Партизандардын изиле жорыктаар» деген ижин бир де кичинек токтотпой турдылар. Бу иште анчада ла жетинчилер эрчимдү турушты.

94. Эрмектердин божодылган баштаачыларын тургузып салаар.

1) Жаскыда агаш аразыла ... басып жүрүи, агаштын көндөйинде журтаачы томыртка ла мечирткенин жүрүмин шиндегенис. Кайкамчылу агаш турган жерден биске ... угулды. (М. Пришв.) 2) ... школго барып үренерге баштапкы сентябрь жедерин узак сакыган. Школ дезе Майма суунын ол жанында. Бир катап ... таадазынан сураган: «Таада, ... школго барзам, сууны канайда кечип турарым?» 3) ... бийик тенгериде араайын учуп баратты. 4) Жас келгенде, кобы-жикле ... коркыражып агат.

95. 6 эрмек сананып бичигер. Кажы ла эрмектин баштаачызы куучын-эрмектин башка-башка бөлүктөриле айдылзын.

13 §. Айдылаачы.

96. Кычыраар. Эрмектердин төс члендерин таап, олар куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылганын жартагар.

I. Бир ле жаан уйа чымалы күнине 100 мун курт жоголтот.

күбүредип Чымалылар жерди күбүредип жат, көп өлөңдөрдүн үренин бир жерден база бир жерге көчүрүп турат. Агаштын ортозында чымалы канча ла кирези көп болзо, анда курт-конгыстар анча кирези астап жат.

II. 1) Жайым шонкордый алтай тилим, бийик, кайыр тууларда өскөн, аркада эткен күүктин коо жараш үнин алган. Коби-жиктерде чачылып калган кичинек журттардын тили — сен. Алтайымда жайылган амыргынын үни — сен. 2) Жайгыда жерис кеен, жараш. Эбире жажыл туулар тургулайт. Кажы ла

агаш бажынан күүктин үни јыңкылдайт. (А. Ад.) 3) Павел Васильевич Кучияк — ады јарлу алтай писатель.

Баштаачыдан грамматический камаанду болуп, предмет не ни эдет? оныла не болды? ол кандый? ол кем андый? ол не андый? деп сурактарга каруу берип турган төс членди айдылаачы деп айдар.

Айдылаачылар глагол-айдылаачыга ла адылу айдылаачыга бөлүнөт.

97. Эрмектердин айдылаачыларын таап, куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын көргүзип салаар.

1) Сыгыргандар кышкыда јийтен јемин ле јадатан уйазын ажындыра белетеп аладылар. Узун кыштын туркунына јеткеди олгонди белетеп албаза, торолоп өлөтөнин озор билер. (Ш. Шат.) 2) Эңирде таныш журтыма эжик ачып чыгайын. Каранууда көрүнбей, кайындарла өдөйин. (К. Кош.) 3) Күчис бистин тынгыган сайын, калју оштүнинг санаазы карыгат. Күчтү, јендиртиес Төрөлисти партия коммунизмге ичкери апарат. (С. Мих.) 4) Туулардын баштарына кар кажайта јаап салды. Мундузак школго барарга тергенди. (Ч. Чун.)

● Глаголдорды морфологически толо ылгагар.

14 §. Глагол-айдылаачы.

Глаголло айдылган айдылаачыны глагол-айдылаачы деп айдар. Ол бүдүмиле тегин ле колболу болуп јат.

Тегин глаголло айдылган айдылаачыны тегин глагол-айдылаачы деп айдар, темдектезе: 1) Советский кижиде кайда да Төрөлин ижиле мактадат. 2) Көпөгөш, көпөгөш јайканган талайда көбөлөктиј керептер агарат. (Л. Кок.)

Тегин глагол-айдылаачы өйлү, јөпсинер, јакылта кеберде турган глаголдорло айдылар, темдектезе: 1) Саргарып калган былтыргы јалбрактар өткүре анда-мында јажыл өлөндөр көрүнөт. 2) Ойгор Лениннин ырысту ады ончо телекейде јайылзын! (П. Куч.) 3) Ак јаланда чечектер эзин-салкынса јайканышкай.

Өйлү кеберлү глаголло айдылган глагол-айдылаачы тургуза, өткөн лө келер өйлү болор, темдектезе: 1) Чертик тумчугту Чертишке коолодо кожондойт. 2) Коммунизм туразын орооныста тударыс, келер үйелер бисти качан да ундыбас. (Б. Сурк.)

Тегин глагол-айдылаачынын лексический ле грамматический учурлары бир ле сөслө көргүзилет.

98. Тегин глагол-айдылаачылар кандый кеберлү глаголло айдылган? Јартагар.

I. Мечиртке түнде јаантайын ангычактар каруулдайтан ага

жында отурган. Ай өчөмик жарыдат, салкын токтоп калган. Эбиреде тымык. Кенетийин чибининг будактарынан болчок кар jerге түшти. Мечиртке кыймыктап турган будакту чибн jaар учты. (В. Б и а н к и.)

II. 1) Удабас ла шкодо үредү божоор. Балдар класстан класска көчкилеп, айылдарына ырысту жанар. Олор Москвада иштеп турган генерал-майор Шуринге письмо бичиирин ундыбады. (И. Шинж.) 2) Албатымнын ортодон ат-нерелү эр бүтсен, албатынын талантын ак-жарыкка көргүссен! Албатылар ортодо ады онын угулзын, ак-жарыктын үстине магы онын жайылзын. (II. Сам.)

99. Кычыраар. Тегин глагол-айдылаачыларды таап, олор кандый өйдө турганын айдып берер.

Б О Л У Ш.

Сегизинчи класстын балдары бир күн Комуска айылдап келдилер. Комустын чачы кажайып отурган. Ол балдарга сүүнип, je ненин де учун кайкап отурды: алдында балдар мынайда көп кирбейтен.

— Слерге кандый болуш керек, бис болужып берерис — деп, келгендер айдышты. — Бис күч жеткенче эдерис. Жагыс ла айдыгар, иш беригер.

— Слер меге нени эдип беререр. Күчигер ас, кату ишке күчигер жетпес — деп, айылдын ээзи айтты. — Туранын үстин жаап алар керек. Колхоз бооро jос берген. Строитель улуста бош өй jок, ижи көп. Олор бош ло болзо, жаап берер деп, мында Кузуков айткан эди.

— У-у, былар, олор келгенче, өй көп өдөр, — уулчактар үн алышты. — Каду слерде бар ба?

— Je эмеш бар ла.

— Бис онон болгой, школды айландыра штaketниктерле чедендеп салганыс. Ол туку Чончой карганнын кажаанын тудум бердис.. Айтпастын картошказын кастыс. (И. Шинжин.)

● Карарткан сөстөрдн чын бичилерин jартагар.

● Тексттен фразеологический биригү таап, бир сөслө солыгар.

100. Тексттен жакылта ла jөпсинер кеберлү тегин глагол-айдылаачыларлу эрмектерди чыгара бичигер. Глагол-айдылаачылардын лексический ле грамматический учурларын jартагар.

I. Кышкыда талай тонуп калган. Балыкчы-колхозчылар бойлорыла кожо шүүндер алып, тошту суудан балыктаарга атандылар. Андрей Володя уулыла база барды.

Энбирде балыкчылар ажанып алала, уйуктап калдылар. Володя жылу болзын деп, адазына жуук жадып алала, терен уйуктай берди.

Володянын адазы түнде турала, кенетийин кыйгырды:

— Нөкөрлөр, турыгар! Көрзөөр! Эбире салкын!

Ончолоры өрө туруп чыгала, ары-бери жүгүрижип турды.

Булут өткүрө самолет баратканын Володя көрүп ийди.
Улус ончолоры бөрүктериле жангып, кыйгырышты:

— Самолет! Самолет!

Удаган жок самолеттон таар келип түшти, анда азык ла бичик бар болгон: «Кунукпагар. Болуш келип jat!» (Б. Ж и т к о в т ы н бичигени аайынча.)

II. 1) Чалгылардын табыжы аркаларда жаңылангай, колхозчылардын кожоңы жаландарда жайылгай. 2) Тенгеринин тубиле темир куштар учушкай, деремнелү жерлерле темир аттар манташкай. (Кожон.)

● Экинчи бөлүк эрмектердин токтой түжер темдектерин жартагар.

101. Фразеологический биригүлерди тегин глаголло солып, олорло эрмектер сананып тургузаар.

Санаага алдыртты, жөп берди, жетирү этилер, коронго түшти, ичи күйген.

Колболу глагол-айдылаачы эки башка бүдүмдү.

I. Колболу глагол-айдылаачынын лексический учурын ылганаачыла айдылган төс бөлүк көргүзөт. Болушчы глаголдор төс бөлүкти чокумдап, действиенин башталганын, эдилеп жатканын, божогонын жартайт, темдектезе: 1) *Жем көрүнер болор бо деп, кичинек карчага сырангай бийик учуп чыкты.* 2) *Улустар айылдарында каран өчүп бараткан отты эбиреде уйуктап жаткылады.* 3) *Же Борсык жамызында узак турбады, оны аңдар ижинен жайладып койды.* (С. Сур.)

II. Колболу глагол-айдылаачынын төс бөлүгү эренгисле, амаду кеберлү глаголло, болушчы бөлүгү десе жүзүн-жүүр болушчы глаголдорло ол эмезе керектү, учурлу деген сөстөрлө айдылган. Болушчы бөлүк действиеге күүнзегенин, действиенин керектүзүн, учурлузун ла оноң до өскөзүн көргүзүп жат, темдектезе: 1) *Айу жалкузын таштап, мөштөн тобого түжүрүп турар боло берген.* (Чөрч.) 2) *Үредүнн кийинде онынчы класстын балдары төрөл колхозында иштеерге турган.* Балгиринди бийиктедерге турган болзон, сеге көп кычырарга келижер. 4) *Ада-энезинин жакылтазын кыйалта жоктон бүүрер керек.* 5) *Балдар, үредүге сондоп тургандарга слер болушчаручурулу.* 6) *Балдар бойынын сүүген писателиле туштажарга жат.*

102. Колболу глагол-айдылаачылардын болушчы бөлүгү учурыла нени көргүзөт? Жартагар.

Садтын толыгында Оля ла Володянын жапажы болгон. Балдар жапашка келип, ойноп туратандар.

Бир катап Володя аңдап турган кижжи болуп, жолло жылга-

жактап барды. Жолдын бир кырында борогот, экинчисинде — Түштүк Африкадагы кактустар ла көп тегенктү тожыла өзүп калган. Эбиреде бир де неме көрүнбеген. Бир төс бороготтын жанында аспан чырмайып чыркырап отурган. Мыны тудуп болбозун! Андый да болзо, Володя бороготтын агажын араайынан туура тартып ийди. Көргөжин, база бир боро огндү сүреен жараш аспан кургак өлөнниң үстинде отурды. Володя колын ичкери эдерде, ол сан өрө секирип чыгала, жыраалардын ортозына барып түшти. Бороготтын сабактарында ундылып калган жиилектер кызарат. Жайдын учына жетире озор канайып бүдүн арткан? Озор эмеш чырчыйып калган, андый жиилек сүрекей тату болотон. Володя жиилектерди үзүп, карманына сугала, оноң ары энмектеди. Жолдын учында мүүстү жаан неме карарып көрүнди. Ол булан эмеш пе? Ол эмезе ак-кийик болды ба? Ого өнгөлөп жедерге сүреен күч. Анды үркитпеске араай базар керек болгон. (А. К о н о н о в т ы н бичигени аайынча.)

● Ылганаачыларды таап, озор кандый кожултанын болужыла бүткенин жартагар.

103. Колболу глаголдорды таап, озор канайда бүткенин аяруга алып, түп шүүлте эдеер.

1) Эртен Арбаев класста дежурить эдер. 2) Мылтыктын кындагы ташка согулып, шак этти. 3) Көк бөрү үренчини кабарга тап этти. (Чөрч.) 4) Эмди көп колхозтордо ло совхозтордо иштер механизировать эдилген. 5) Жаскы кар жап эдер, күски кар күп эдер. 6) Агаш аразында не де тырс этти.

104. Тегин ле колболу глагол-айдылаачыларды таап, озордын башказын жартагар.

ЭКИ ЈОЛ.

Жайыла күнге күйүп калган эки уулчак ажуга чыгып келди. Күс једип келген. Озор экү школго барып јат. Эркеш ле Мерген јүктенчиктерин јерге салып, сындарды ајыктап тургулады.

Сап-сары, јеерен, кызыл тууларды көрүп турзан, кажаганда јылкы мал ошкош. Озордын ортозында Кадын-Бажы үч чалмачы уулдый турды. Күскиде алтай јеринди ајыктап отурзан, эбире кандый жараш!

Кайра көрзөң, бу ажудан түже берген јол турлулар јаар мыйрыя берген. А бу сан төмөн деремне јаар түшкен јол там ла элбеп ыраган. Бу јол көс тө јетпес городторго чөйиле берген. — Је, баралы, Мерген, — деп, Эркеш өрө турды.

Эмди ле кырды ажа конзон, эне-адазынын јайлузы көрүнбей артар. Уулчактардын јүректери чым этти. Озор ыраакта көрүнип көрүнбей турган чадырды ајыктап турды. Оноң чапчанкыр ыш тыйрыктап өрө чыгат. Эмди озордын энези јангыс-

кан чайлап, уулдарын сананып отурган болор. Уулдар кырды төмөн жүгүрижип ийди.

Эки башка сала берген жолдың экилезиле бар, албатыга туза экелеринг. Бирүзи тууларга тараган, бирүзи городторго тараган. (А. Е р е д е е в т и н г бичигени аайынча.)

● Карарткан сөстөрдү колбошкон сөстөриле кожо чыгара бичип, төс лө камаанду сөстөрин көргүзеер.

105. Бичигер. Тегин глагол-айдылаачыларды колболу глагол айдылаачылар-ла солыгар. Анайда солыганынан эрмектинг шүүлтези кубулды ба, жок по? Айдып береер.

АГАШ АРАЗЫНДА.

Кыш. Эңир кирип клеедири. Кар жаайт. Ол жерди, туралар-дын жабуларын бүркеп, жыраалардың ла агаштардың будакта-рына көөшпөк меелейлер кийдирип туру.

Бозом эңирде, кар жаар тушта, жүрттын жаказына чыгып барзаар, айландыра тып-тым болор. Тынду не ле неме калын уйкуга бастырган деп билдирер.

Эртен тура десе айландыра ончозы ап-ак. Калганчы кары-чактар кейде айланганча...

Андый амыр күнде агаш аразында сүрекей жакшы! Слер агаш аразындагы чичке орык жолло барып жадыгар. Жолдың үстине эки жанынан агаштардың желбер ак будактары эңчейип калган. Каа-жаада олордон кар жылбырап, жерге уур болчоктор-ло түжет. Будактар десе онын кийнинде узак жайканып, кейде суркурууш оок кар узак-узак илжиндеп турар.

Кайда да жуугында томыртка чочогойлордон канатту үрен чыгара кактайт, олыт жок кучыйактар чыйкылдажат. (Г. С к р е б и ц к и й д и н г бичигени аайынча.)

● Баштаачы куучын-эрмектинг кандый бөлүгиле айдылган?

106. Колболу глагол-айдылаачыларды бүткен бүдүми аайынча эки столбикке чыгара бичип, олар канайда бүткөнин жартагар.

I. Жер жаңы ла жарып келген. Коштой турган бийик чаңкыр-дың көксинен кара мўркўт учуп чыгала, элбек жалаңдарды кер-рий берди. Чаңкыр кайалардың ортозында өскөн жоон кызыл тыттын сыраңай ла бажында ол уйа тарткан. Жылдың ла эки-жаңыс бала чыдадып, көк-айаска божодотон.

Мўркўт жаан актын үстинче эбире учуп, кажы ла эбирү сайын там ла бийиктеп турды. Онын барынтыгы көстөри жер-ден кандый бир жем бедрейт. Ол бойы да, уйда жаткан эки ба-лазы да түниле сүрекей торолоп калгандар. Удабас күнле кожо өркөлөр чыгар. Өркөнүнг кажы бир соксоорыган балазы курч тырмактарга илинер ле болор. (М. К а ч к ы ш е в.)

II. 1. Мал ижинде иштеп турган жашөскүримди керектү би-чиктерле жеткилдеер керек. 2. Кайырчактын ары жанында та не

де кадыр-кадыр этти. 3. Эртең кем дежурить эдер? 4. Кайучылдар командирдин берген жакылтазын кыйалта жоктон бүдүрөр учурлу.

● Фразеологический биригүни чыгара бичигер.

● Карарткан сөстөрлө эрмектер сананып тургузаар.

● Действиенин башталганын, өдүп жатканын, божогонун көргүзүп турган болушчы бөлүктү глагол-айдылаачылар таап, олорло эрмектер сананып беригер.

107. Точкалардын ордына сөстөр тургузып, эрмектерди бичигер. Колболу глагол-айдылаачылар канайда бүткенин жартагар.

1) Уулчак ... жолыгыжарга туру. 2) ... женинен тударга жат. 3) Ончолоры ... үрөнерге күүнзеген. 4) ... бригада жаар барарга келишти. 5) Биске ... айдарга жараар.

15 §. Адылу колболу айдылаачы.

108. Бичигер. Айдылаачы куучын-эрмектин кандый бөлүктериле айдылган? Көргүзүп салаар. Бол деп болушчы глаголдын алдыла чийүүчөк тартыгар. Ол канайда кубулат? Жартагар.

1) Амыров — койчы. 2) Бу бичик менийи. 3) Менин адам танкист болгон. Мен летчик болорым. 4) Уч катап үч — тогус. 5) Эңир тымык. 6) Кандый ла иште бис, жашөскүрим, озочыл болорыс.

Адалгышла, жарталгышла, тооломоло, солумала база бол деп колбууш глаголло айдылган айдылаачыны адылу колболу айдылаачы деп айдар.

Адылу колболу айдылаачынын адалгышла, жарталгышла, солумала, тооломоло айдылган төс бөлүгү лексический учурды көргүзөт, бол деп колбууш глагол десе айдылаачынын грамматический учурын жартайт, темдектезе: *Мен врач болорым*. Колболу адылу айдылаачынын төс бөлүгү — *врач*, болушчы бөлүгү — *колбууш глагол бол*.

Адылу колболу айдылаачы тургуза өйдө болзо, бол деп колбууш глагол божодылып жат, темдектезе: *Танытпасов озочыл шофер болгон*. *Танытпасов — озочыл шофер*. *Танытпасов озочыл шофер болор*.

Кезикте бол деп колбууштын ордына көрүнгөн, тоолологон, билдирген, чотолгон деп глаголдор айдылар аргалу, темдектезе: 1. *Кызычактын платъези эптү көрүнгөн*. 2. *Калганчы онкүндүктө Сары-Кобыдагы өлөң чабаачылар озочылдар деп чотолгон*.

Адылу колболу айдылаачынын болушчы бөлүгү болуп, кел, тур деп сөстөр база айдылар аргалу, темдектезе: 1) *Уулчак школдон сүйүнчилү келди*. 2) *Кыштын жууктап келеткенин сезип тургандый, агаштар кунукчыл турдылар*.

109. Кычыраар. Адылу колболу айдылаачылар куучын-эрмектин кандый бөлүктөрү айдылган? Грамматический учур көргүзүп турган бөлүктү көргүзөүр.

I. Мерген жайыла эмеш узундап калган. Онын көстөри теп-тегерик, кара. Эркеш эмеш күдүрөш бүдүмдү. Колы-буды жоон, жарды жалбак. Жаандаза, ол бөкө күлүк болор. Эркештин чырайы кандый да жалакай ла килемкей. (А. Е р е д е е в.)

II. 1) Чапаевтин отряды күнүн сайын өзүп турган. Ол дивизиянын начальниги боло берди. (А. К о н.) 2) Өткөн күндөр эрикчил болды, келер күндөр кунукчыл көрүндү. Бараксан Эредей санаага түшти. Ада-энеге айдып турды: «Мындый жадын неге де жарабас, өскө жадынды канайып таппас?» (С. Сур.) 3) Ол алтын кайзырыктуу балык болды, кижичилеп, эрмектенди. (П.) 4) Ол кижичилер деп билдирген. 5) Курдан байдын көзине кураган бөрүкче көрүндү. (П. Куч.) 6) Бистин ряд алтынчы. 7) Албаты-жонды унчуктырбайтан ачап таңмалар аңтарылган. Эмди туулардын ээси — бис! (С. Сур.)

● Фразеологический биригүни таап, оны тегин глаголло солыгар.

110. Адылу айдылаачыларды таап, оларго болушчы бөлүк кожуп бичигер. Эрмек учурыла кубулды ба? Айдып береер.

ВОЛОДЯ УЛЬЯНОВ.

I. Володя Ульянов бала тужында Оля деп сыйныла сүреен нак болгон. Ол Олядан бир ле жашка жаан. Володя оныла кожо садта жапаш эдип, цирктеги артисттер чилеп, жүзүн-башка ойындар таап туратан. Жаан да улусла, балдарла да ол база нак жүрген. Володя сүреен чыйрак, сүүнчилү уулчак. Ол эбиреде турган улус кожо каткыргадый эдип каткырып та билетен. Ончозына онын ойи канайып једетени кайкамчылу. Ол сүреен јакшы үренип те, көп кычырып та, жүзүн-јүүр ойындар да табатан болгон.

Јаан да улус, кичинек те балдар — ончолоры Володяла кожо узак жүрүп, онын кожонгын тындаарга күүнзегилейтен. (А. К о н о н о в т ы н бичигени аайынча).

II. 1) Арбачы јобош, уккур, карануйда јылдыстый көзи суркураган. Ачап байдын адаркак көзи оны јастыра көрбөй тийген. (П. Куч.) 2) Табышкак — албатынын тамырланган кеең творчествозынын бир бөлүги.

111. Болгон, болор, көрүнген, билдирген, чотолгон, тоололгон, туру, жүрү деп глаголдорды тегин глагол-айдылаачы эдип, эрмектер тургузаар. Баштаачы куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын көргүзүп салаар. Глагол-айдылаачынын грамматический учурын јартагар.

112. Көрүнген, билдирген, болгон, чотолгон, тоололгон, туру, жүрү, кел деп глаголдордын болушыла адылу колболу айдылаачылар бүдүрүп, эрмектер сананып бичигер. Эрмектин төс члендеринин алдыла чийү тартыгар.

113. Кычыраар. Колболу глагол-айдылаачыны ла адылу колболу айдылаачыны таап, олардын бүткен эп-аргазын жартагар.

I. Кеткин куштар талайлардын ла тегистердин үстинче учар тушта сууны кайдан ичип жат? Талайдын, тегистин суузы тусту. Айса болзо, сууны бойыла кожо алып жат. Айса болзо, талайдын суузын ичип жат? Ученыйлар шиндеп көрөр

фильтр	болзо, экинчи шүүлте чын болгон. Куштардын тумчугында талайдын суузынын тузын астадатан фильтр бар.
--------	---

II. Бир өбөгөн жагыскай журтап, колхозтын садын уулчактардан каруулдап турган.

Карганак аксак кижн болгон. Онын жаагын ла эрдин кечире тыйрык сорбу барган. Онын учун ол күлүмзиренгенде де, чырайы кунукчыл деп билдиретен.

Бир катап Ивашка туйказынан яблоколор жууп аларга колхозтын садына кирген. Же штанынан кадуга илинеле, ол ыйлай берди. Каруулчык Ивашканы тудуп алган. Оны чалканчакла чыбыктайла, школго јединип апарар керек. Же өбөгөн уулчакка киледи. Ивашканын колдоры сыйрыктарлу болгон. Кийин јанында штанынын үзүги, куйрук чылап, салактап калган, кызыл жаактарыла десе көзинин јажы агып турган. Коркып калган Ивашканы өбөгөн садтын эжигинен чыгарала, божодыш ийди. (А. Гајда р ды н бичигени аайынча).

● Карарткан сөстөрдн морфологически ылгагар.

114. Тегин глагол-айдылаачыларды ла адылу айдылаачыларды таап, олардын алдыла чийүчек тартыгар.

КИЖИ ЛЕ НӨКӨР.

В. И. Ленин кандый кижн болгоны керегинде тоолу ла сөстөр айдайын. Ол бастыра ла керекти ажындыра билер кижн болгон. Ол бистин кажыбысла ла ачык-јарык к...чындажып билетен. Онын јалакайын ла керсүзин, ойгор шүүлтезин билбеген партиянын члени, байла, јок болор!

Ол нөкөрлөринин ортозында жүргенде, бастыразынын ла сан...-шүүлтезин өткүре билеп жүретен, је онызын билдиртпейтен. Ол ј...нтайын јалакај к...н-сан...лу, к...чынчы, к...нзек болгон. Владимир Ильич ишмекчилерле, крестьяндарла оок-тобыр керектер, иш-тош керегинде узак к...чындажатан. Ильичти керек десе бистин өштүлерибис те кайкагылайтан.

Кижиликтин жүрүмин Ленин кирези јакшы кем де билбеген. Онын революционный јалтанбазын јангыс ла онын бойыла жартаар арга бар.

(С. М. Киров.)

● Божодылган буквалар кандый эжилерге берилди?

115. Төс бөлүгү жарталгышла айдылган адылу колболу айдылаачылардын алдыла чийүчөк тартыгар. Беш сөскөлбу чыгара бичигер. Олордын төс сөзи адалгыш, камаанду сөзи жарталгыш болзын.

НИКОЛАЙ КОНСТАНТИНОВИЧ РЕРИХ.

Николай Константинович Рерих жангыс ла жарлу журукчы эмес, анайда ок ол философ ло писатель, археолог ло жорыкчы. Ол Төс Азияны жакшы билер улустын бирүзи. Культурный байлыкты от-калаптан корулаары керегинде ол жаан жартамал иш өткүргөн. Рерихтин акту күүн-санаазыла тургузылган жөптөжүни көп ороондор жараткандар. Учы-түбинде бу жөптөжү улу журукчынын адыла адалган.

Николай Константиновичке баштаткан экспедиция Алтайга 1926 жылда келген. Ол Оймоннын элбек жалаңдарына ууланган. Экспедиция Устиги-Оймондо бир ай кирези болгон.

Журукчы бойынын дневнигинде алтай жердин ар-бүткенинин жаражы керегинде мынайда бичиген: «Кадын жылу уткыган. Туулар үнгүр. Кадын бажы ак тожон. Сынлардын чечектери жаркынду, мөштөри мөңкүлик. Алтай кату ла жүрер арга жок деп кем айткан? Бу жаркыннан ла жараштан кем коркыган?» Онын ок бичижинде мынайда айдылган: «Бис Эжеганды өдөр-ристе, Алтайдын кеен-жаражы ачылган. Олөндөр жум ла бийик. Ынаардагы туулар ак салааларыла жаркындалат»...

Же Николай Константинович жангыс ла ар-бүткенин жаражына бактырткан эмес. Ол бойынын көрүм-шүүлтезиле Туулу Алтайдын жаркынду келер ойине жазымы жогынан бүткен.

116. Сөскөлбулардын жерин солып бичигер. Шүүлтези кубулды ба? Эрмек ле сөскөлбунун башказы незинде? Айдып береер.

Ырысту жүрүм, кургак агаш, жалбак кур, кумакту жер, толун ай, кеберкек кыс, сүмелү түлкү, уккур уулчак, базыткыр ат.

117. Тексттен тегин глагол-айдылаачыны, колболу глагол-айдылаачыны, адылу колболу айдылаачыны үч столбикке чыгара бичигер.

КУУЛАР.

Туулу Алтайда куу деп куш сүрекей ас туштап жат. Алтын-Көл кайыр кырды кезип барган булунда жылдын ла куунын жаан эмес үүри жайлайт. Булуннын суузы тайыс. Онын учун олорго мында жайлаарга, балдарын чыдадарга эптү болгон. Олор орой күске жетире жүргүлейт. Булун тошло жабылган сонгында, куулар Алтын-Көлдин түштүк талазына учулап келип, жаан соокторго жетире мында жүргүлейт. Сооктон до олор тын жалтанбай жат. Кууларга көлдө тошло жабылбаган ачык жер керек.

Олор мынан декабрьда, качан көлдө бир де ачык жер жок боло бергенде, кышты өткүрерге ыраак жылу түштүк жаар учкулай бергилейт.

База бир үөр куулар Чолушман суу чыгып турган Жылу-Көлдө жайлап жат. Олор балдарын чыдадып алала, көлдин үсти бүткүлинче тошло бүркөлгөнчө жүрүп жат. Көл тошло бүркөлгөн соңында, база ла ыраак жылу түштүк жаар уча бергилейт. (Газеттен.)

16 §. Баштаачы ла айдылаачынын ортозында тире тургузары.

118. Эрмектерди кычырып, баштаачы ла айдылаачы куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылганын жартап береер. Төс члендердин ортозында кандый учуралда тире тургузылат? Кандый учуралда тургузылбайт? Түп шүүлтени бойоор айдаар.

1) Комсомол — партиянын чындык болушчызы. 2) Учурал жарлу спортсмен болгон. 3) Беш катап үч — он беш. 4) Эки катап үч алты болор. 5) Калининнинг адыла адалган колхозтын жери элбек. 6) Мен жетинчи класстын үренчиги.

Тире баштаачынын ла колбууш глаголы жок адылу колболу айдылаачынын ортозында мындый учуралдарда тургузылат:

1. Төс члендер төзөөчи кубулткышта турган адалгышла айдылза, темдектезе: *Ат — кижинин канады, мылтык — эрдин куйагы.*

2. Төс члендер төзөөчи кубулткышта турган тооломоло айдылза, темдектезе: *Уч катап үч — тогус.*

3. Адылу колболу айдылаачы баштаачыга ол деген көргүзөр солума ажыра бириксе, темдектезе: *Партия — ол бойбойына бек жөлөнгөн миллиондор улустын ийиндери. (В. Маяк.)*

А жару: Баштаачы ла айдылаачынын ортодо тире тургузылбас:

1. Айдылаачы жарталгышла айдылза, темдектезе: *Жаландар ээн.*

2. Баштаачы жүзүннинг солумазыла айдылза, темдектезе: *Бис ырысту жүрүмдү улус.*

Баштаачы ол эмезе айдылаачы солумала айдылала, огологический согулта түшсе, баштаачы ла айдылаачынын ортозында тире тургузылар, темдектезе: 1. *Мен — келер ойдин сүйүнчилү элчизи. (П. Сам.)* 2. *Алтайдын сууларынын жаражы — сен. (П. Куч.)*

119. Бичигер. Баштаачы ла айдылаачы куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылган? Эрмектердин токтой түжер темдектерин жартагар.

1. М. В. Мундус-Эдоков — алтай литературанын историясында баштапкы алтай драматический произведениелер бичиген писатель. 2. Вистин эски журтыбыс эрикчилдү карагуй. (П.) 3. Чейнелер, чейнелер, слер эне жеримнин эрке көстөри. (Б. Сурк.) 4. Сен — кунуккан жүректин элчизи, сен — куучын

баштайтан озочыл. (П. Куч.) 5) Эки катап төрт — сегис. 6) Бистин Төрөлис — ол бастыра Россиянын жажыл агаштары, жаан суулары.

120. Керектү жерде тирени тургузып, эрмектерди бичигер. Эрмектин төс члендери куучын-эрмектин кандый бөлүктөрү айдылган?

1) Барнаул Алтайский крайдын төс городы. 2) Одойдын баштап ла көзине көрүнгөн неме ол учы-куйузы жок көгөлтирим чөлдөр. (Л. Кок.) 3) Жаш үйенин келер өйи жаркынду. 4) Партия бисти кычырза, баратан улус бис. Партия биске жакыза, тартыжар улус бис. (Л. Кок.) 5) Айткан сөзүм аткан ок, адарудый мен омок. (Б. Сурк.) 6) Айдын түндөр кайкамчылу жаркынду, жылдыстардын имдежи кандый да жажытту. (Б. Сурк.) 7) Базынчыкта албатыга күн көргүскен башчыбыс бистин улу Ленин. (П. Куч.) 8) Кеп сөс албатынын чүмдеген кыска, же сүрекей чечен учурлу эрмек-сөзи.

121. Тире тургузылбас эдип, эрмектерди кубултаар.

1) Ырысту айтты: «Адам — кыр, энем — көл». (П. Куч.) 2) Чөрчөк — албатынын оос поэтический творчествозынын жебрен өйлөрдөн бери чүмделип келген бир кебери. 3) Н. К. Рерих — ады жарлу журукчы. 4) Бүгүнгү байрам — Малчынын күни, ол күнде ончобыска мак, күндү эдилет. 5) Кабайда баланын кару шулурты — алтай тилдин өчпөс жарыгы. Карган улустын ойгор куучыны — чактардан арткан энчилик чындыгы. (А. Яйм.) 6) Үредү ле иш — үргүлжиге эш. 7) Төжисте кызыл галстук — төрөл берген чокту сый. 8) Ленин — ол революция жеңеринин маанызы. 9) Чечектер — ол жайдын балдары. Эркеш ле Мерген оморло жайыла кожо ойноор. (А. Еред.)

● 1-кы ла 9-чы эрмектердин токтой түжер темдектерин жартагар.

● Мензинер адалгыштарды чыгара бичип, омордын чын бичилерин жартагар.

122. Скобкалардагы сөстөрдү айдылаачылар эдип ле божодылган букваарды тургузып, эрмектерди бичигер. Омордын токтой түжер темдектерин тургузаар.

Шонгор Шунеков (Майма аймагында озогы кайчылардын бирүзи). Ол керегинде бис П. В. Кучияктын бичигенин билерис. Шонгор Шунеков (П. В. Кучияктын таадазы). Ол кажы ла чөрчө..ин көп күндердин туркунына кайлайтан. Оны угарга улус ыраак жерлерден жуул..жатар.

«Алтын-Тууы» деп кай-чөрчөкти Шунековтон П. В. Кучияк жаш тужында ук..ан. Учында ол писатель боло берерде, бу чөрчөкти эске алынып, бичик эдип чыгар..ан. «Алтын-Тууы» (куулгазынду чөрчөк). Онын төс геройы (баатыр кыс). Ол (Тойбонкааннын олжозына кирген, эчкилер кабырган Өлөңчи деп кулдын балазы).

123. Айдылаачылардын колбууш глаголын таштап, текстти бичигер. Эрмектердин токтой түжөр темдектерин жартагар.

1) Л. В. Кокышевтин «Арина» деп произведениези баштапкы алтай роман болуп жат. 2) Кыстын кулагындагы күмүш күзүңичектий күүним ару болгон. (Б. Сурк.) 3) «Алтай-Буучай» алтай албатынын сүүген чөрчөктөринин бирүзи болгон. 5) Алтай тууларда жастын элчизи тоорчык болгон. (П. Сам.) 6) Түндүк салкындар соок болгон. Жебрен сындардын жерлик муркүди канадын талбып, кайда отурган. 7) Туулган жерим кеен ле улу болгон. Төркө-тазылым салымду улус болгон. (Э. Тоюш.) 8) Мен космонавт болорым.

● Узун үндүлөрдүн алдыла чийүүчөк тартыгар.

124. «Алтай литература, 7—8 класстарга» деген бичикти тузаланып, сурактарга каруу береер. Баштаачы ла айдылаачынын ортозында тире болзын. Төс члендер куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылган? Көргүзип салаар.

1) Албатынын оос поэзиязы дегени не? 2) Табышкак дегени не? 3) Кайлап айдар чөрчөктөр дегени не? 4) Кайлап айдар чөрчөктөрдүн төс геройы кемдер? 5) Баштапкы алтай писатель кем? 6) Исторический роман дегени не?

125. Алты эрмек сананып бичигер. Баштаачы ла айдылаачы куучын-эрмектин башка-башка бөлүктөриле айдылзын.

Төс члендерди синтаксически ылгаары.

Баштаачы:

1) Эрмектин кандый члени? 2. Баштаачы бүдүмиле кандый? (бир сөслө айдылган ба айса синтаксический биригүле бе?) 3. Баштаачы куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылган?

Айдылаачы:

1. Эрмектин кандый члени?
2. Кандый айдылаачы? (глагол-айдылаачы ба айса адылу колболу айдылаачы ба?)
3. Глагол-айдылаачы тегин бе? Колболу ба?
4. Тегин айдылаачы кандый кеберде, өйдө?
5. Колболу глагол-айдылаачы канайда бүткен?
6. Адылу колболу айдылаачынын төс бөлүги неле айдылган?

Эрмектин эчени члендери.

Толтыраачы, жартаачы, айалга — эрмектин эчени члендери. Олордын учурын сурактар ажыра билип алар аргалу, темдектезе: *Жаскыда уулчактар баарчыгашка жылу уйа жазадылар.* Жазадылар не ни? *уйа* — толтыраачы; (кандый?)—

уя?) жылу — жартаачы; (неге уя жазадылар?) баарчыгаш-ка — толтыраачы; (качан жазадылар?) жаскыда — айалга.

17 § Толтыраачы.

126. Эрмектерди кычырып, карарткан сөстөргө сурактар тургузаар. Ол сөстөр эрмектин кандый члендери? Айдып береер.

1) Төрөлинге жүрүмгиди кысканбай берерге белен бол! 2) Алтын балык ого жүзүп келди. (П.) 3) Мен бойымнын ундын кайымды кайкайдым. 4) Эртен бүгүнгө түнөй эмес болор. 5) Жаңыны жазап кий, эскини эптеп кий. (Кеп сөс). 6) Жирме үч алтыга үлөлбөс.

Энчилеечи кубулткыштаг башка, косвенный кубулткыштын сурагына каруу берип турган эрмектин эченги членин толтыраачы деп айдар.

Толтыраачы адалгышла, солумала, тооломоло, адалгыштын учурын алынган эренгисле, кубулбасла, жарталгышла айдылар. Кезикте сөсколбула да, фразеологический биригүле де айдылар.

Учурыла толтыраачылар чике ле косвенный болор. Көстөбчи кубулткышта турган толтыраачыны чике толтыраачы деп айдар. Арткан толтыраачылар косвенный болор.

127. Кеп сөстөрдү кычырала, толтыраачыларды таап, олар куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын жартагар.

1) Бойынды бойын мактаба. 2) Төгүн каткы ыйдан жаман. 3) Тыгынбасты бийлебе, тындабасты айтпа. 4) Жозокту кижги бойын бурулайт, жожон кижги нөкөрүн бурулайт. 5) Сайгакчы кижги сайгагына сайылар.

● Кеп сөстөр кандый темага берилди?

128. Чике толтыраачыларды таап, төс сөстөриле кычырып береер. Чике толтыраачылар куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылган?

Ыраак жүреле, сени сананзам, Алтайым,
Сен телекейдин алаканында жаткан
Көгөлтирим эржине таштый көрүнедин,
Күн алдында чагыладың, жарыйдын.
Изү таладан сенин серүүнүн эзейдим,
Соок талада сенин жылуунды биледим.

(А. Адаров.)

Чеберлеп жүреер айткан сөзисти,
Чек тудыгар баскан жеристи.
Ырысту текши биледе журтап,
Ыраак Үйе, ундыбагар бисти.

(Л. Кокышев.)

129. Берилген эрмектерден чике ле косвенный толтыраачыларды төс сөзиле эки столбикке чыгара бичигер.

1) Жоргоны талдазан, жойу базарын. 2) Чолтык куйрукту малдан томонок то жалтанбас. 3) Салкынду тууда кар да жок, санаалу кижиде энчү де жок. 4) Мөңүн татка јидирбейтен. 5) Эскини көрүп, эрикпе, жагыны көрүп, көкибе. 6) Жыгылганды көң-көрө тепше. 7) Куру калбак ооско жарабас, көп сөс куучынга жарабас. (К е п с ө с т ö р.)

● Чике ле косвенный толтыраачылардын башказы незинде?

130. Бичийле, төс члендердин ле толтыраачылардын алдыла чийү тартаар. Толтыраачы куучын-эрмектин кандый бөлүктериле айдылганын јартагар.

1) Лениннин жүрүми келер күндердин магына, телекейлик ырыска улу гимндий угулат. 2) Төрөлис! Бу ырысту, сүүнчилү сөслө бис школдын эжигин ачадыс, жүрегисте ол качан да тирү. 3) Бистин сүүген партиябысла бис качан да бирлик. 4) Сары-Кобынын ичинде јашбөскүримнин звенозы өлөң чаап јат. 5) Мүркүт ончозын тындап укты, учында каргаага мынайда айтты: «Мен тоорчыкты јакшы билерим, эмди сени де јакшы билдим». (С. Сур.) 6) Эртең озочылдардын јууны болор. Айдарда, келгендерди јакшы уткыыр керек.

● Чике толтыраачы кандый учуралда кожулта алынбайт? Јартагар.

131. Сөстөрди керектү кубулкышка тургузып бичигер. Олор эрмектин кандый члени боло бергенин јартагар.

БАЛДАРГА БИЧИГЕН ПИСЬМО.

Күндүлү балдар, Лениннин кереги... көндүктиреер, бастыра улустын жүрүми там ла ырысту болоры учун кандый ла керек... кичеенип бүдүригер. Бичик... көп кычыраар, јакшы үренеер — слер... көпти билер керек. Иш..., үредү... нөкөрөөр... болужып турыгар. Слердин ортогордо, башка-башка укту балдардын — уулчактардын ла кызычактардын ортозында јаантайын чындык најылык болзын.

Јакшы үренип турган балдар сондоп тургандар... болужар учурлу.

(Н. Крупская.)

◆ Ортозында деп сөскө бүдүми аайынча схема тургузаар.

132. Берилген сөстөрлө эрмектер тургузаар, ол сөстөр эрмекте толтыраачы болзын.

Ойногондор, бөкөлөр, олор, кем ле, үч јүс, трактор.

● Олор кандый толтыраачылар болгонын јартагар.

133. Берилген схемаларла эрмектер тургузаар.

1. 2. 3.
4. 5.

● Эрмектер канча төс члендү? Айдып береер. Олордын эчени члендери кандый?

134. Скобкада берилген адалгыштарга керектү кубулкыштардын кожулталарын тургузып, көчүрүп бичигер. Олор эрмектин кандый члени боло бергенин жартагар.

(Инженер) иштедер; (төгүн) жоголтор; (ар-бүткен) корыыр; (орден) берер; (жакылта) бүдүрер; (ором) жарыдар; (поезд) атка-
рар; (бодолго) бодоор; (техника) соныркаган; (жаандар) тоор.

● Камаанду сөс төс сөслө кандый колбунун болушыла бириккен?

18 §. Жартаачы.

135. Жартаачыларды таап, куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын жартагар.

1) Большевиктердин ийделү колдору бектеп тутты сени, Чамал! (П. Куч.) 2) Баштапкы космический учушты СССР баштаган. 3) Шыгырап барган ол жылдарда энемнин жүзине көп чырыштар жуулган, жалтыркай кара чачы буурайган. 4) Кара сумкалу үренчик школдын тыштында узак турды. (Л. Кок.) 5) «Литературный газетте» жиит поэттердин үлгерлери кепке базылды. 6) Көк торкодый өлгөн жердин үстин бүркеп ийди.

● Жартаачы куучын-эрмектин кандый бөлүгүн жартайт? Айдып береер.

Предметтин аңгылу темдегин көргүзүп, кандый? кемнин? ненин? канчанчы? деп сурактарга каруу берип турган эрмектин эчени членин жартаачы деп айдар. Жартаачылар эрмектин адалгышла айдылган члендерин жартайт. Жартаачылар жарталгышла, солумала, тооломоло, жайылган ла жайылбаган эренгисле, сөсколбула, энчилеечи кубулкышта турган адалгышла айдылат.

136. Берилген тексттен жартаачылу сөсколбуларды бичип алаар. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын жартагар.

Сабу төрөл журтынын сок жагыс тыйрык-мыйрык оромыла тентириле-тентириле браадат. Кажы ла онкок, болчок, кажы ла бурылчык, керек десе шерже-чедендердин кажы ла казык башту төнгөжи ого таныш. Бу өтөктин, баргаанын жыды, бу изү эмес, соок эмес күннин чогы Сабуга база таныш.

— Бата-а, бу кижиде уя-кин, жер-журт бар болгоны кандый жакшы! Жаштан ала кожо чыдаган уулы бары кандый жакшы!

— Браактагы таш городтон, баштын меези тынгыскып ту-

рар иштенг, күзүрттү, бензин жытту, бастыгышкан албатылуу оромдордон, туйук жаан турадан, жылдар да бажында болзо. төрөл журтына келеле, амырап аларга кандый жакшы!.. (Ж. К а н ч и н.)

- Экиленер туйукту сөстөр кандый ээжиге берилгенин айдып береер.
- Колболу сөстөрдн чыгара бичийле, олоордын бүткен эп-аргазын жартагар.

137. Берилген сөстөрдн баштаачы ла жартаачы эдип, эрмектер тургузаар. Жартаачылар учурыла нени көргүзет?

Төрөл, үредү, бешжылдык, озочыл.

138. Берилген сөстөргө жарагадый адалгыштар кожуп, эрмектер тургузаар. Жартаачы ла баштаачы кандый колбу ажыра бириккенин жартагар.

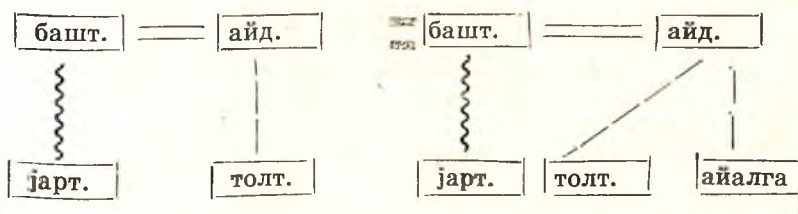
Реактивный, шырапкай, көчүп жаткан, жылбилү.

139. Берилген адалгыштарга жарагадый укташ жартаачылар кожуп, эрмектер тургузаар. Укташ жартаачылардын ортозында **ла, ле, ло, лө** деп бириктирген колбоочыларды тургузарга жараар ба, жарабас па? Айдып береер.

Айулар, андар, журттар, тенгис, турлу.

К ө р г ү з ү: Айулар — Зоопаркта күренг, буурыл айулар бар.

140. Берилген схемага эрмектер тургузып, сөстөрдн колбузын жартагар.

19 §. Жөмөлтө.

Адалгышла айдылган жартаачыны жөмөлтө деп айдар.

I. Жөмөлтөлөр улустыг профессионазын, предметтердин өс адын көргүзет, темдектезе: 1) **Койчы** Мерген тайга жаар атанды. 2) **Кадын** деп суу жаскыда жаанайт, кирү болот.

II. Жөмөлтө лө жартадып турган сөс текши адалгышла айдылза, олоордын ортозында чийүүчек тургузар, темдектезе: **поэт-революционер, коммунист-организатор, түлкү-кулугур, үредүчи-математик, пионер-активист.**

III. Газеттердин, журналдардын, литературный произведениелердин, предприятияелердин ады жөмөлтө болот, олоор кавычкага алынат. «Огонек» деп журнал, «Комсомольская правда» деп газет, «Советский Алтай» колхоз, «Уралмаш» завод, «Союз» деп ракета.

141. Кычырала, жөмөлтөлөрдү көргүзүп, чийүүчөкөрдү не тургусканын жер-тагар. Жөмөлтөлөр учурыла нени темдектеп жат?

1) Колхозтын председатели сад өскүрерине үренип алган, бу иште ол агроном-садоводтон до артпас. (Б. Горб.) 2) Бу жуукта бистинг клубка телефон-автомат тургузылган. 3) Летчик-космонавт бортовой кабинадан космоско чыккан. 4) Спортсмен-разрядник Кавказ жаар атанган. 5) Түлкү-кулугур кобыны өрө чыгып келбей кайтты. 6) Ишмекчи-мергендүчи социалистический мөрөйдө баштапкы жер алды. 7) Профессор Молчанова грипп оору керегинде жилбилүү доклад кычырды.

142. Божодылган букваларды, чийүүчөкөрдү тургузып, эрмектерди бичигер. Жөмөлтөлөрдүн алдыла тыйрык чийүү, тартадып турган сөстөрдүн алдыла түс чийүү тартаар.

1) Эртезинде крепостьтон кыргыз кызылчерүчи жүгүрүп келди. (И.) 2) Полковник артил.ерист машиназына отурала, бойынын пушкаларына баратан жол.о атана берди. 3) Эне Төрөл бистерди, советский жиит.ерди, ат-нереге оморко..от. 4) Ч. И. Гуркин баштапкы алтай художник пейзажист болгон. 5) Поэт Некрасов бойынын бала тужын Волга суунын жарадында өтк...рген. 6) Горно-Алтайск город Улалу суунын жарадында тур..п жат. 7) Инженер техник машиналарды шингдеп турды.

143. Берилген сурактарга каруу бичигер. Жөмөлтөлөрдү табала, керектүү темдектерди тургузып, түп шүүлтени бойоор эдигер.

1. Слердин биле кандый журнал бичидет?
2. Слер эзенде кандый газет, журнал бичидерге турыгар?
3. Бу жуукта художественный кандый бичик кычырдын?
4. Жайгыда кандый городко жорыктап жүрдин?
5. Кандый танмалу тракторлор, машиналар, самолеттор билереер? Тоолоп айдып береер.

144. Точкалардын ордына жөмөлтө бичигер. Керектүү жерге деп деген колбоочы кожуп, жөмөлтөлөрдүн алдыла чийүү тартаар.

1) Бис ... роман кычырдыс. 2) ... газеттен балдардын маргааны керегинде кычырдыс. 3) Радиодон ... балеттин музыказын уктыбыс. 4) Адам жаңы жылга ... журнал бичитти. 5) Бис Пушкиннин ... бичигин кычырдыс. 6) М. Ю. Лермонтовтын ... үлгерин балдар эске үренип алды. 7) ... драмада Л. В. Кокышев Алтайдагы ла Сибирьдеги революция тужындагы тартыжуны, жүрүмди көргүскен.

● Кавычкаларды кандый учуралда тургузатанын айдып береер.

145. Берилген сөстөрдү жөмөлтө эдип, эрмектер тургузаар. Керектүү темдектерди тургузып салаар.

Кулугур, өрөкөн, агроном, зоотехник, эне, Москва, Варшава, Дели, коммунист, комсомол.

146. Божодылган букваларды, чийүчекти, кавычканы тургузып бичигер.

Экзаменатор үредүчи, драматург Островский, к..мбайнер механик, нөкөр милиционер, нөкөр үредүчи, Правда деп газет, фабрика Бол..шевичка, Москвич деп танмалу маш..на, Кадын суу, эне Алтай.

● Жартаачы ла жөмөлтөниң башказы незинде? Жартаачылу, жөмөлтөлү эки эр-мек тургузып, члендерине ылгагар.

20 §. Айалгалар.

Айалга — качан? кайда? кайдаар? кайдан? канайда? не керектү? нениң учун? ла оноң до өскө сурактарга каруу берер эрмектин эчени члени, темдектезе:

1) *Эртен тура күнле кожо эрикпес кушкаштар кожонғын баштайт.* 2) *Кааканың одожыла кара чекпендү, ак пыймалу председател конторазы јаар корконтондотти.* (Ж. Каинч.)

Учурыла айалгалар эдилгенин јерин, шылтагын, ойин, амадузын, өдөтөн аайын, кемин темдектейт.

21 §. Јерин көргүзер айалгалар.

147. Бичийле, члендериле ылгагар, айалгаларды табыгар. Олор куучын-эр-мектин кандый бөлүктериле айдылганын јартагар.

Журналист ижим аайынча мен Тянь-Шаньда көп катап болгом. Бир катап меге ыраак јорыкка атанарга келишкен. Автомашиналар турар јерге эмеш ле јеткелегимде, автобус јүре берди. База келетен автобусты беш час сакыыр керек. Канайдар да арга јок. Кандый бир учураган машинаны тозорго санандым. Машина сакыырга городтын јаказындагы шоссе јолго келдим.

Јолдын јанында машина турды. Оныла јүре берерим деп ижендим. Шофердон суранарымда, ол отургыспады. Шофер машинасына отурала, сала берди. Онын кийнинде јаан удабай ла «Победа» машинала атана бердим.

(Ч. Айтматовтын бичигени аайынча.)

● Карарткан сөстөргө синоним табыгар.

148. Кычырала, јерин көргүзер айалгаларды таап береер. Олор куучын-эр-мектин кандый бөлүгиле айдылганын јартагар.

1) Күстин алтын таңдагы күнчыгышта јаркындалат. Октябрь-дын маанылары оромдордо јалбырайт. (А. Жар.) 2) Вова арбалу кыра јаар јүгүрди. Ол јуукала тоголонып түшти, Анда дезе уактар, тегенектер, чалканчактар толтыра болгон. (Н. Быль.) 3) Ак чечектер јаланда араайын јерге эңилет, өзөгинде сарызы алтын күндий көрүнөт. (Г. Конд.) 4) Уйдааң боро кучкаш учуп чыкты.

● Эрмектердин токтой түжер темдектерин јартагар.

К а й д а ? к а й д а а р ? к а й д а н ? деп сурактарга каруу берип турган эрмектердин эчени члендерин јерин көргүзөр айалгалар деп айдар.

Јерин көргүзөр айалгалар кубулбасла, адалгышла айдылат, темдектезе: 1) *Ыраакта трактордын кўркүреген табыжы угулат.* 2) *Салкын там ла тыгып, јелбер кара булуттарды тайга јаар түрген айдап турды.*

149. Карарткан айалгалар нени көргүзет? Кандый сөстөрди јартайт? Айалгаларга сурактар тургузып, учурын јартагар.

1) Буурыл Нева үстиле булуттар јабыс учат. (*Л. Кок.*) 2) Јаңы ай айас тегериде көрүнип келген. (*П.*) 3) Тагдакта јуучылдар ичкери атанды. (*П.*) 4) **Ыраакта-ыраакта** күзүнги шыгырайт. (*Ник.*)

150. Берилген сөстөрди тuzаланып, јерин көргүзөр айалгалу 5—6 эрмек тургузаар. Айалгалар куучын-эрмектин кандый бөлүктериле айдылганын јартагар.

Он јанында, ичкери, ыраакта, бистинг үстибисче, кайда да анда, мында, агаштардын ары јанынан.

● Тургускан эрмектерден кожулган колбула колболышкан 2—3 сөсколбу көргүзеер.

151. Сурактардын каруузын јерин көргүзөр айалгалу эрмектерле јандыраар.

1) Эңирлер сайын үкүлер (к а й д а ?) ... комыдайт. 2) Суу (к а й д а а р ?) ... ууланып аккан. 3) Јиит мичуринецтер (к а й д а н ?) ... атанды. 4) (К а й д а ?) ... аргымактар киштешкен.

151. Аңдар, куштар, балыктар, тындулар кайда јүргени керегинде куучынды јетире бичигер. Јерин көргүзөр айалгалардын алдыла чийү тартып, олор куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын јартагар.

КАЖЫЗЫНДА ЛА ЈЕР БАР.

Бастыра ла тындуларда бойынын јүретен јери бар. Јердинг үстинде бош јер јок. Јердинг үстинде де, јердинг алдында да, суунын үстинде де, суунын алдында да, агаштарда да, өлөндө дө, кейде де тындулардын јурты бар...

● Эрмектерден башкарган колбуныг болужыла колболышкан 2—3 сөсколбу кычырып береер.

153. Кычырала, јерин көргүзөр айалгаларды таап, неле айдылганын јартагар.

Боро-Тал ла Кўс-Тал деген эки суу бириккен белтирден Чуйдын суузы башталып агат. Бу эки суунын ортолыгында ла Чуйдын суузын јакалай учы-бажы јок куба-сары чөл јадат. Бу чөлдө кату кулузын өзөт, ума јок төгөзөктөр көрүнөт.

Бис орой күсте туулардан Чуйдын чөлине түшкен текелер

андап жүргенис. Браакта Боро-Тал ла Күс-Тал суулардын бел-тири көрүнүп жатты. Көк өлөңдү одордо текелер отоп жүргүлө-ген, бис олорды ыраактан көрүп ийдис. Же жаан мүүстү текелер бисти сеспей, токыналу отоп жүргүлөген.

(И. Сабашкин.)

● Башка-башка эп-арганын болужыла колболышкан 3—4 сөскөлбү чы-гара бичип алыгар.

22 §. Өйин көргүзөр айалгалар.

154. Кычырала, өйин көргүзөр айалгаларды табыгар. Олор кандый сурак-тарга каруу берет, куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылат?

Энем ле онын најылары жуу өйинде күн чыгардан ала күн ажарга жетире иштейтен. Бис, кичинек балдар, энелеристин келе-рин он эки час кирелү сакыйтаныс. Энелерис атанып жадала, бис-терге килемжилү көргүлөйтөн. Иштейтен жерине једип алала, олор бир эмеш амырайла, тўжине ле өлөң чапкылайтан.

К а ч а н ? к а ч а н г а ј е т и р е ? к а ч а н н а н а л а ? к а - ч а н н а н б е р и ? к а н ч а к и р е у з а к ? деп сурактарга каруу берип турган эрмектин эчени члендерин өйин көргүзөр ай-алгалар деп айдар, темдектезе: 1) Эрген тура балдар балык-тап бардылар. 2) Бу бистин агаш-ташту төрөл тууларыс. Ол-орды бис јаштан ала кайкап ла сүүп жүредис.

Өйин көргүзөр айалгалар кубулбасла, улантылу адалгыш-тарла, ылгаанчыла айдылат, темдектезе: **Токымымды тө-жөйлө**, токынап мен каларым... (Л. Кок.)

155. Бичийле, өйин көргүзөр айалгалардын алдыла чийү тартып, үстине сурактарын бичигер. Куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын јартагар.

1) Тандакта жуучылдар ичкери атанды. (П.) 2) Јарым час-тын бажында мен бойымнын ылгым адыма миндим. (П.) 3) Гри-боедовло мен 1817 жылда танышкам. (П.) 4) Узак өйдин турку-нына мен кандый да јерлик тынду көрбөдим. (Л. Т.) 5) Тўнде Метелица кайуга барган. Партизанский отрядта оны эртен тура-дан ала энгирге жетире сакыгандар. (Фад.) 6) Пионерлер күнүн ле энгирде фермада уй саачыларга болушкан.

● Кубулбасла айдылган өйин көргүзөр айалгаларды кычырып береер.

156. Литературанын эмезе историянын бичигинен өйин көргүзөр айал-галу эрмектер бичип алыгар. Ол айалгалар куучын-эрмектин кандый бө-лүгиле айдылганын айдып береер.

157. Бойыгар өйди (бир күнди) канайда өткүрүп турганаар керегинде куучын бичигер. Өйин көргүзөр айалгалардын алдыла чийү тартаар.

158. Берилген эрмектерле графический диктант бичигер.

1) Эңирде иштегән јанып брааткан улустың кожонгы ыраагынан угулып турган. (А. Аб.) 2) Ломоносовтың адыла адалган университеттин јангы туразы 1953 жылда Ленинский кырларда тудулган. 3) Колхоз јаскыда кыра ижине кире берди.

159. Тексти кычырала, ылғанаачыла айдылган өйин көргүзер айалгаларды таап береер.

ЭН БАШТАПКЫ.

Ростов-на-Дону городто бу јуукта классический күрешле ороонның 55-чи чемпионаты өткөн. Ол керегинде «Советский спорт» газеттин 4 февральда чыккан номеринде СССР-дин јуунты командазының баш тренери Геннадий Сапуновтың мынайда айтканы бар: «Мен јирме бешке шыдар чемпионат көргөм, кезиктеринде турушкам да, је мындый солун турнирге баштапкы ла катап учурап јадым. Јиит уулдар јоткон кептү күрешкендер, олар ады јарлу атлеттерге јай бербегендер! Эң артык деген күрешчилер чыдашпай, јана баскандар. Јуунты командага чыдалду, турумкай атлеттер келип турганы јакшы».

Туулу Алтайдын спорт сүүчилери бу чемпионаттан база сүрекей көпти сакыгандар. Јүректин түбинде ижемјинин оды калас күйбеген. Аланзыштар да болгон эди: «Бистин ады јарлу күрешчибис Иван Самтаев алтын медальды бу учуралда алгыскай не айса, былтыргы ла жылда чылап ок, оны сооро тудар ба?» Эмди ончозы бойының јерине туруп калды. Анда да јок, учураган ла кижини токтодып, мынайда сураар күүннн келер: «Уктыгар ба Ваня керегинде? Күлүктин бойы: ойноп алганине, ойноп алган Советский Союзтын чемпионының адын. Сананып көргөзөр дө: ороон ичинде ол эмди эң баштапкы!»

Чемпионаттан келеле, Иван городто эки ле күн амыраган. Салдым бош салынарга јарабас, болотон маргаанга белетенер керек.

1986 жылдын апрель айында Грецияда өткөн Европаның чемпионатында бойының бескези аайынча ол јенү алды.

Эмди ороонның чемпионатына бурылактар. Анда Иван РСФСР-дин јуунты командазының адын корыган. Оныла кожо эң јенгил бескеде база эки күрешчи болгон: Сергей Суворов ло Николай Парфенов. Күрешчилерди маргаанга команданың баш тренери, Олимпийский ойындардын чемпионы Машил Шамсутдинович Хизамутдинов белетеген. Иван чемпионатка белетенип турала, Швецияда болгон телекейлик турнирде база турушкан. Бу јанжыккан јан турнирге көп ороондордын күрешчилери келип јат. Ол быжыл 24—27 январьда өткөн. СССР-дин спортының телекейлик классту мастери анда кемге де, кандый да ижемји арттырбаган. Клипанның сыйы ойто ло Ивановның колында.

(Газеттен.)

23 §. Шылтагын көргүзөр айалгалар.

160. Эрмектерди кычырып, карарткан сөстөр кандый сурактарга каруу берип турганын ла эрмектин кандый члендери болгонын жартагар. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылган?

1) Күчтү учун мен жеңү алдым. 2) Оорыйла, мен киного барып болбодым. 3) Таныш учун нөкөрининг үнин таныды. 4) Арыганымнан ононг ары басып болбодым. 5) Менин учун слер де оройтыдаар.

Шылтагын көргүзөр айалгалар не ден у лам? ненинг учун? деп сурактарга каруу берет.

Шылтагын көргүзөр айалгалар адалгыштарла, адалгыштын учурын алынган эренгистерле, ылганаачыла айдылар, темдектезе: *Жаан шуурган учун машинабыс жолдо токтоды. Маңзаарганынан ол сурактын учурын ондоп болбоды. Көрүде ончозынан артык кожондогон учун бистинг школдын хоры Ленинский комсомолдын сыйынын лауреадынын адын аданган.*

161. Бичийле, шылтагын көргүзөр айалгаларды тартып салар, куучын-эрмектик кандый бөлүктөриле айдылганын жартап береер.

1. Койу туман учун капитан керептинг барыжын токтодып ийди. 2. Карлу көчкөдөн улам жол үрелди. 3. Керексинбес учун ол су-кадыгын жакшы чеберлеп албады. 4. Узак уйкунан онунг көзи тижип калды. 5. Күйгектен улам аш жакшы чыкпады.

● Карартылган сөстөрдү бүткөн бүдүмиле ылгагар.

162. Берилген сөстөр шылтагын көргүзөр айалгалар боло берзин деп, эрмектер тургузаар, олор неле айдылганын жартагар.

Изю тарыйын, ачынганынан, жараш үндү учун, сынык-бертик учун, меге болуп, олордын шылтуунда.

● Шылтагын көргүзөр айалгалар неле айдылар? Кажы ла учуралга эрмектер тургузып, члендерине ылгагар.

24 §. Амадузын көргүзөр айалгалар.

163. Кычырала, карарткан сөстөргө сурак тургузып, олор эрмектин кандый члени болуп турганын жартагар. Амадузын көргүзөр айалгалар куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын айдып береер.

1) Сергей Москва жаар үренерге барган. 2) Балдар агаш аразы жаар мешкелеп барды. 3) Изю күнде өлөң чабаачылар эжинип аларга суу жаар бастылар. 4) Улгерди үренчик өнөтийин чо-кым-жарт кычырган.

Амадузын көргүзөр айалгалар не керектү? кандый амадулу? деп сурактарга каруу берет.

Амадузын көргүзөр айалгалар амаду кеберлү глаголло, ылганаачыла, кубулбасла айдылар.

164. Карарткан айалгаларга айдылаачылардан сурак тургузаар. Амадузын көргүзөр айалгалар куучын-эрмектин кандый бөлүктөрү айдылганын жартагар.

1) Эмдиги өйдө жер-телекейдин бастыра албатылары амыр-энчү учун тартышкылайт. 2) Тана школды божодоло, төрөл журтына иштеерге келди. 3) Совхоз Мундусовты сельскохозяйствены институтка үренерге ийген. 4) Изү күнде балдар эжинерге бардылар. 5) Кызычактар агаш аразына јилектеп барды. 6) Балдар колхозко болужарга келди.

165. Бичийле, амадузын көргүзөр айалгалардын алдыла чийү тартыгар. Ол айалгалар неле айдылганын жартагар.

1) Көнјий мени ойноорго кычырды. 2) Балдар кызылгаттап баргылады. 3) Асканынан улам туристтер эки күн өдөтөн жолды үч күн өткөндөр.

166. Точкалардын ордына амадузын көргүзөр айалгаларды тургузып, көчүрүп бичигер; айалгалар куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын жартагар.

1) Балдар библиотекага ... келдилер. 2) Адам ... атанды. 3) ... јакшы үренип јадыс. 4) ... кажы ла урокко јаантайын беле-тенедис. 5) ... бис кичеенип иштендис.

167. Берилген сөстөр амадузын көргүзөр айалга боло берзин деп, эрмектер тургузаар.

Өнөтийин, чечектеп, адылтпаска, оорыбаска, сондобоско.

25 §. Өдөтөн аайын көргүзөр айалгалар.

168. Карарткан айалгаларга сурактар тургузаар. Олор нени темдектейт? Јартагар.

1) Күкүрт тыг күзүреди. 2) Спортсмендер күјүренип ойноды. Тош, күнге јалтыраган күскү чилеп, улустыг көстөрин кылбыктырып турды. 3) Музыкальный школго јүрген кызычак пианиноны јакшы ойноды. 4) Тайгадаг түшкен ийт аксандап баскан. 5) Ыраакта брааткан эшелон узада, чөйө огырат. Боро шинельдү улусты ичкери түрген апарат.

Өдөтөн аайын көргүзөр айалгалар к а н а й д а ? к а н а й и н ? деп сурактарга каруу берет.

Өдөтөн аайын көргүзөр айалгалар кубулбасла, адалгышла, ылганаачыла, јайылган тундештирүле айдылар.

169. Өдөтөн аайын көргүзөр айалгаларды жартадып турган сөстөриле кожо чыгара бичигер.

Экспедиция Кадринди төмөн жүк ле арайдан түшти. Аркада түрген караңулайт. Улустар тын арыганынан тайгада конорго шүүштилер. Эбиреде араайынан тымый берди. Жылдыстар бирден-бирден күйе берди. Сүүнчилү тыртылдап, печкенин оды көнжиди. Ажанала, геологтор шымыраныжып куучындашкылайт. Арыгандарды уйку жыга сокты. Куучын астады, же удабай торт жоголды. Оттын жаркынына жуулган кейдеги томоноктор араай үнденет, же олордын да үни удабай билдирбезинен жоголды.

● Өдөтөн аайын көргүзөр айалгалар төс сөстөриле кандый колбунун болушыла колболыжат?

● Ол айалгалар куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылган? Эрмектин кандый членин жартайт?

170. Берилген сөстөр өдөтөн аайын көргүзөр айалгалар болзын деп, эрмектер тургузаар.

Агарта, түрген, кезем, алтайлап, бүткүлинче.

Өдөтөн аайын көргүзөр айалгалар жайылган түндештирүле айдылза, запятойло аңыланар, темдектезе: 1) *Бу ла өйдө жанмыр, көнөктөн урган суу чылап, уруп ийди. (А. Ад.)* 2) *Көрүнип турган деремнин отторы, жаркынду жылдыстар чылап, мызылдажып турды.*

А ж а р у: Түндештирүле көргүзилген эдилгенин аайын көргүзөр айалгаларды эрмектин өскө члендеринен ылгаштырар керек. Бу эрмектерди түндештиригер: 1. Кыстардын кемизи де алтын ошкош чечектерди вазага отургызып салды. 2. Түнде он-
ын көзи аяс теңеридеги күн ошкош. (П. Куч.) 3. Тойчынын эки тизези, суудагы тал ошкош, тырлап турды. (П. Куч.)

171. Түндештирүлерди таап, эрмектин кандый члендери болгонун ла токтой түжер темдектеринин тургузылганын жартагар.

1) Кыстардын кемизи де жалтанбай, бийик кырга чыгып, алтын ошкош, сары чечектерди эжелген эмтир, олор жаан кызу кос чылап, жаркындалып турды. (Л. Ворон.) 2) Шоңкор жалаңнын үстиле, самолет чылап, эки айланды, онон содон ташка отуруп алды. 3) Мөштин ийнедий бүрлеринде эртен турагы чалыннын суузы, шил топчылар ошкош, сурлажат. (П. Куч.) 4) Ол кыс, Керек-Жок чылап, кичүден ала база өскүске өскөн. (П. Куч.) 5) Анда жаркынду жылдыстар, көп одулар чылап, мызылдажып

тургулады. (П. Куч.) 6) Бистин алдыста чоокыр кебистий жаландар жадыры. (П).

● Түндештирүү кандый учуралда запятойло аныланбады? Ненин учун?

172. Керектүү темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Айалгалардын алдыла чийүү тартып, олор куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылганын жартагар.

1) Жолды жакалай барган кайын агаштар ак стене чилеп агарып турды. (П. Куч.) 2) Кыстар кебис ошкош жеңеске тоолонгылайт, олор бой-бойлорыла тытпактажып, чыңгырыжып ойногылайт. 3) Сүүнер чын ла чөрчөк жердеги баатырды алтап браатты. 4) Иштеген улус ак жаланда чымалы чылап кыймыражат. 5) Коштой турган бийик чибилер ле жойгондор суунын тамчыларынан жаңы жылга белетеп салган жазалду чибилер ошкош жалтырап турды. (Л. Кок.) 6) Бажымла күнге тийиптийбей, балтыр-канымды ийдемле ойнодып, ак-жарыктын баатырынды алыс телекейди тыңдалап отурум. (Б. Ук.)

● Түндештирүүлөрдү кандый учуралда анылабадаар? Ненин учун?

26 §. Кемин көргүзөр айалгалар.

Кемин көргүзөр айалгалар канча кире? деп суракка каруу берет, темдектезе: *Танцор сүреен жакшы бижеледи. Футболисттер коркышту тын арыды. Отличниктердин тозы беш катап көптөди.*

Кемин көргүзөр айалгалар эрмектин жаңыс ла глаголло айдылган членин жартап турар эмес, же эрмектин кубулбасла да, жарталгышла да айдылган членин жартаар, темдектезе: *Мен сүреен жылбилүү бичик кычырдым. Адам андаганы керегинде өткүрө каткымчылу куучындады.*

А жару: бу учуралдарда кубулбасты жарталгыштан ылгаштырага күч.

1) Кубулбаска сурак глаголдон ло жарталгыштан тургузылат, темдектезе: *Артист жакшы кожондогон. Кожон сүреен жакшы болгон.* 2) Жарталгышка сурак адалгыштан тургузылат, темдектезе: *Бийик тура, жакшы кожон.* 3) Эрмекте кубулбастар башка-башка учурлу айалгалар болот.

173. Берилген сөстөр кемин көргүзөр айалгалар боло берзин деп, эрмектер тургузаар. Айалгалардын алдыла чийүү тартып, олор куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылганын үстине бичигер.

Билгенче, бир катап, коркышту, ас, көп.

174. Керектүү темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Айалгалар учурыла кандый болор? Жартагар.

1) Бойы жылыжып турган тепкиштер бир де табыш жок өрбө

көдүрилет, төмөн түжет. 2) Жердин алдындагы городты элек тричестволо жарыдып жат. 3) Күрөшчи кижини экүлөп жыктыс. 4) Уулчактар жаскыда өдүк жок жүгүредилер. 5) Той тужында алтай келиндер ле эр улустар жергелей туруп жайканыжып ко жондойдылар.

175. Тексттен айалгаларды чыгара бичийле, бүдүмдерин айдып береер.

Жуунда нени айтканы, эмди бу болчоктын үстинде айдын тунде отуларда, Борлой Чотпоровичтин сагыжына жап-жарт кирип келди. Ол шак мынайда айткан: «Мен колхозтын председатели болуп бирме беш жыл иштедим. Слерле, ончо колхозчыларла кожо, жакшыны да, жаманды да көрдим. Азыйдагы кичинек колхозыс айдары жок жаанады, азыраган малыс өсти, акча-жөбжө-бис көптөди. Эмди керекти бичикчи-биликчи, жиит кижини колына алзын. Каргандарды жаш үйе солызын. Менин ордыма көстөлгөн Сельбиков Айабасты слердин кемеер билбес? Ончогор билереер! Ол бистин колхозтын кижизи. Жаштан ала бистин ортобыста өскөн. Текши жууннын ого эткен жаан бүдүмжизин ол акчек бүдүрер деп иженип турум. Айдар сөзим бу ла, божогон...»

(А. Адаров.)

27 §. Эрмектин жайылган члендери.

176. Эрмектерди кычыраар. Карарткан сөстөр кандый сурактарга каруу берет? Олор эрмектин кандый члендери, неле айдылган? Жартагар.

Кожондогон кучыйак уча берди.
Кар жаайла, эниргери токтой берди.

Көзнөктин алдында кожоңдогон кучыйак уча берди.
Кар түжиле жаайла, эниргери токтой берди.

Жартаачы сөстөрлү эренгисле, ылганаачыла айдылган эрмектин членин жайылган член деп айдар. Эрмектин кандый ла члени (баштаачы, айдылаачы, жартаачы, толтыраачы, ай-алгалар) жайылган да, жайылбаган да болор аргалу.

177. Эрмектерди кычыраар. Кандый члендер карартылганын, олар неле айдылганын жартап береер.

Ийде-күчин бадырып болбой,
Урсулдын суузы кожоңдойт.

Кайа-ташка арта согулып,
толкуларга чакпындалат.

Көбүктелип Урсул акканы
көскө иле көрүнөт.

Туулардан аккан суулар
турбинаны күчтү айландырат.

Ненин учун кожоңдойт?

Канайда чакпындалат?

Не көрүнөт?

Кандый суулар?

178. Эрмектерде жайылган эренгистер эрмектин кандый члени болгону жартагар.

1) Энези көрбөгөннн кызы көрөр, адазы көрбөгөннн уулы көрөр. 2) Бир күнге астыкканы мун күнге барар. 3) Кулакка угулган неме көскө көрүнөр. (Кеп сөс.) 4) Жаскыда өскөн чечектий жаш жүрүмис чечектейт. 5) Жүс будакту бай теректин төзинде, жалбак таштын үстинде, алты кулакту айгырдын уйуктап жатканын көрүп алдым. (Чөрч.) 6) Экскурсияда кижн кайкагадый жерлерди көп көрдим. 7) Баш алдына жастанганы — кызыл тыттын чобразы, эгирде ичкен курсагы — кычкыл чегеннин сарзузы. (П. Куч.)

● Жайылган эренгистер дегени не? Айдып береер.

● Эренгистер куучын-эрмектин кандый бөлүгинен бүдет?

179. Улгерлерден жайылган эренгистер чыгара бичийле, оло эрмектин кандый члендери болгону жартагар. Төс члендерин таап, айдылаачылардын бүдүмин жартагар.

Э Н Е.

Мен, кичинек тужымда чылап,
Чөйгөнннн шуулаганын тындап отурым,
Энемннн аш-курсак белетегенин сүүнип угадым.

Шак мындый бозомтык эгирде
Энем иштег орой жанатан...
Айылга толтыра кичинек бистерди
Азыраар неме таппай туратан.

Азыкка берген килограмм калашты
Алты кижиге тең үлейтен.
Андый калаштын татузы кандый!
Андый калашты канайып жибейтен!

Мен бүрүнкүйде унчукпай отуруп,
Көп немелер санаама кирет.
Энемннн буурайган саамайын аяктайдым,
Эмештег жүрегим чымылдай берет.

(А. Адаров)

180. Берилген сөстөрди кеңидип, сөсколбулар бүдүреле, эрмектер тургу заар. Ол сөсколбулар эрмектин кандый члени болгону жартагар.

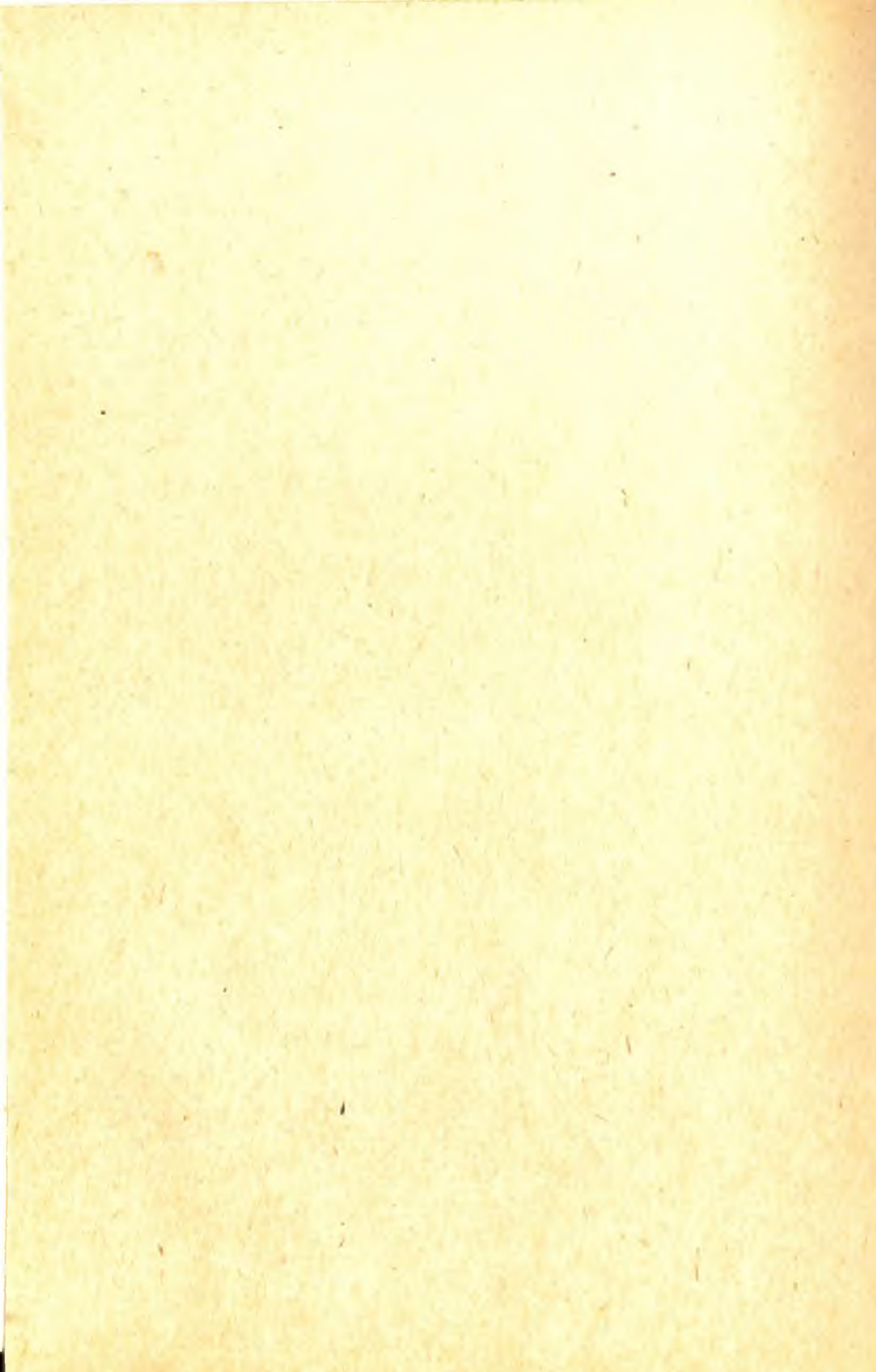
К ө р г ү з ү: *Кургаган. — Изү күнге чүрче ле кургаган. — Изү күнге чүрче ле кургаган өлөңди жууп салдыс.*

Баргадый, бүткенин, тартатаны, ойноттонына, иштеер.

181. Жайылган члендер эрмектин кандый членин жартайт?

1) Малчы анайда сананала, ак өргөөни көстөп, онон ары ба

зып ийди. (Чөрч.) 2) Коммунистический партия миллион тоолу совет албатыны башкарып, бистин государствоны Лениннин жолыла бүдүмжилү ичкери апарат. 3) Јаш өлөңди јайа баспай, көк өлөңди көмө баспай, јараш јорго жүрүп ийди. (Чөрч.) 4) Эрјине јеринин јаражын баштапкы ла катап көрөлө, ончозын соныркап, узак ајыктай берди. (Л. Кок.) 5) Уулчак клубта јаан улустын куучынын угуп, айлына јанган. 6) Чолушманнын суузы үзүги јок кожондоп, кайдаар да мендеп браадат. 7) Уул кыс јаар база катап көрөлө, араай күлүмзиренип ийди.

● Ылганаачылардын кожулталарын көргүзип береер.

28 §. Ылганаачыларла айдылган айалгаларда запятой турар учуралдар.

182. Эрмектерди кычырала, түп-шүүлте эдеер: кандый учуралда ылганаачылар запятойло аңыланат?

I. 1) Каран жылу свитерин алала, уулдарла кожо жүре берди. 2) Катер тумчугыла кају жаратка араай сүзеле, токтой берди. 3) Уулчак жыгылала, ыйлабады.

II. Кенги өзөгинде койчы кыс баштап ла укту койлор кабырып, берилген планды ажыра бүдүрет.

-ала, -еле деп кожулталу кенгиткен де, кенгитпеген де ылганаачыла айдылган айалганын кийнинде запятой тургузылат.

-ып, -ип деп кожулталу јайылган ылганаачынын кийнинде запятой тургузылат.

183. Орөги берилген ээжилер аайынча токтой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Јайылган члендер эрмектин кандый члени болгонын айдып береер.

Карабаш чеденди ажып алала Карабайга једижерге бар-јок күчиле сууны төмөн жүгүрди. Будын ташка да согуп алала токтободы. Деремненин энг ле алтыгы учында турган койу агаштардын ортозыла барган чичкечек јолго једеле Карабаш өткүн үниле кыйгырды: «Караба-ай, Караба-ай!..»

тамыр
јалбрак

Суунын сырангай ла үстинде энгчейип калган таш кайалар Карабаштын үнине јангылана бердилер. Је Карабайдын үни угулбады. Карабаш будынын јаан сабарынан сызылып турган канды арлап јолдын кырынан тамыр јалбракты үзеле таш соккон шырказына јапшырып алды.

(Л. Кокышев.)

● Јайылган ылганаачылар кандый сөсколбулар бүдүрди?

III. а) *Эртезинде ончозы түймежип, катердин палубазында турдылар. Катер типилдеп, тууларды жакалай жаткан көлдин алтыгы учын көстөди.*

б) *Уулчак оорып, ойнап болбоды.*

в) *Ол чоколдонып куучындайт. Күй кулактанып ашты.*

Жайылбаган ылганаачыла айдылган айалганын ла глагол-айдылаачынын ортозында өскө члендер бар болзо, ылганаачынын кийнинде запятой тургузар.

Жайылбаган ылганаачы ойин, шылтагын көргүзөр айалга болуп, глагол-айдылаачыла коштой турза, онын кийнинде запятой тургузар.

Жайылбаган ылганаачы эдилгенин аайын көргүзип, глагол-айдылаачыла коштой турза, онын кийнинде запятой тургуспас: олор бойынын учурыла кубулбастарга жуук.

184. Өрөги ээжилерди эске алынып, тексти кычырала, запятойлорды жартар.

1) Балдар чокол Пайсканды ээчиде калактажып-сыктажып, айылдарына да кирбей, деремнени көндүрө өдөлө, боомды ажа бердилер. Жарым частын бажында ыйлажып-сыктажып, боомды ойто ашкылап келеле, ончозы Момон эштин айлына кирдилер. 2) Карабаш тайкылып, жуукага жыгылды. 3) Мен тидинип айттым: «Слер мени шылабагар». 4) Алтайдын чечектери мөлтүрежип жайканыжат. 5) Боромтык туман бозорып жоголды. 6) Карындажыма ачынып, жүре бердим.

185. Скобкаларды ачала, токтой түжетен темдектерди тургузып бичигер.

Спортсмендер жаратта типилдеп турган катер жаар жарыш эдип жүгүришти. Катер эски де болзо, же «Жоткон» деп омок атту. Ончолоры бой-бойын озолоп палубада жер блашкылай бердилер. Онойып турганча, кемизи(де) сууга келип түшти. Уулдар тургуза (ла) багор бедреп кыйгырыжа бердилер. Качан коркып калган Людмиланы уулдар багорло суудан чыгара тарткылап келерде, капитан табышты токтодып ончолорына жакып соок үни (ле) айтты: «Слерге мында Улалушка эмес, көп баштактанбагар... Терени эки жүс метр». Же каткы токтобой турды. Кыстар Людмиланы каютага апарала кийимин селип шакпыража берди.

Турбазага олор жүк (ле) энгирде жеттилер.

(Л. Кокышев.)

● Карарткан сөсти бүткен бүдүмиле ылгагар.

186. Берилген эрмектерди кычыраар. Караткан сөстөр ылганаачылар ба айса колболу глаголдын төс бөлүгү бе? Жартагар.

1) Байбак мөшлө коштой ырыска чечекте, мен сеге сүүнип, **оморкоп** жүредим. (И. Коч.) 2) Чалын түшкенче, Алтын-Көлдин жарадын жакалай басып жүредим. 3) Көзнөктөн күннинг күлүмзи-ренгенин көрөлө, уулчак узак уйуктап калганына кемзинип, төжөктөн түргөн турды. 4) Кайда да, ыраакта турналардын табыжы угулып турды. (И. Коч.) 5) **Омблөжип** иштезебис, бис кандый ла буудакты жегерис. 6) Койоннын жип турган курса-гын, конотон жерин, онын жүрүмин үредүчи балдарга жазап куу-чындап берди. 7) Жетен жашту Лев Толстой конекту **жынгылап**, Ясный Полянага келген жиит айылчыларды акалап чыгатын.

● Колболу глаголдын бүдөр эп-аргазын жартагар.

187. Ылганаачыларды глаголло кожо чыгара бичип алаар. Глаголдон ылганаачыга сурак тургузып, кандый айалга болгонун жартагар.

1) Жаан чакпынду суунун жарадына келеле, адыбыс тидинип болбой турала, суу жаар кенетийин кирди. 2) Айылдын ээзи омок жакшылажып, чеген ажынан уруп ийди. 3) Актар кызыл-дардан качып барала, Жаламан-Бажына токтогондор. 4) Түндөрдө сайын менин көксиме түмөн шүүлтөлөр түймежип келги-лейт. 5) Оору кижидий уур онтоп, Волга жараттан жаратка согу-лат. 6) Уйеледе кожондоп, үн алыжат кушкаштар. (Б. Ук.) 7) Адам кангазын күйдүреле, анан ары иштене берди.

188. Токтой түжөр темдектерди тургузып, жайылган ылганаачылардын алды-ла чийү тартаар. Олор кандый айалгалар болгонун үстине бичигер.

1) Изү күн бийик кырдан көдүрилип келеле өлөңдөгү ча-лынды жалап ийди. 2) Кызычак тоормошко табарала көңкөрө жыгылды. 3) Булуттарды түрүлтүп түндүк салкын күүледди, тар-мачы кыш өрөкөн бойы жедип клееди. (П.) 4) Мундус-Эдоков ло Чагат-Строев 20-чи жылдардагы алтай литературада терең ис артызып онын өзүмине жаан салтарын жетиргендер. 5) Поэма деп жанр жирмезинчи жылдарда башталып кийиндеги де өй-лөрдө алтай литературада көндүккөн.

● Учур эскирип калган сөстөр бар ба?

● Түрүлтүп деген сөсти морфологически ылгагар.

189. Кычыраар. Кезик ылганаачылардын кийнинде ненин учун заптой тургу-зылбаган? Жартагар.

1) Аскан аштан амзап ич, алкыш сөсти тындап ук. 2) Орой түнде ончо кырларда, одуларда оттор өчпөй күйгүлейт. Оңдо отурган ончо кырларда ойгор бичикти кычырып, шүүшкилейт. (А. Ад.) 3) Балдар мендегилеп браатты. 4) Аркада калын сары, өлөңнинг ортозынан кандыктардын кызыл баштары кызарып, көрүнип келдилер. 5) Карындаштар унчугушпай отурдылар.

6) Куулгазын мөңкүлик чанкыр Алтайдын кутук суулары кур-габай агат.

190. Токтой түжер темдектерди тургузып, бу таскаду кандый ээжиге берилгенин жартагар.

1) Мен куучындагам ол десе унчукпай баскан. (Шол.)
2) Жиит кижиден ол көзин албай турды. 3) Агаштар коркышту шуулажып жайканыжып энгилип турдылар. 4) Эркей жолго чыгып сопокторын уштып жымжак тобракту кургак жолло жүгүрип ийди. (А. Ад.)

● Айдылаачылардын бүдүмин жартагар.

191. Токтой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер.

1) Рельстерди өдө базып жадала кулагым паровозтын кенетийин угулган сыгырыжына туна берди. (Кунр.) 2) Чеденде койлор бой-бойлорына шаай жадала көжүүн кепшенгилеп жатты. (П. Куч.) 3. Одунын жанында мен жаар күлүмзиреништү көрүп кичине кызычак отурды. 4. Тууларда чике жолдор ышталып каранга ла серүүн тынгылап жадат. (Б. Ук.)

192. Точкалардын ордына керектү айалгаларды тургузып, эрмектерди бичигер. Токтой түжер темдектерин жартагар.

1) Чанкыр бийикте карлагаштар учат, же кенетийин ... жер жаар шунугуылайт. 2) Жуучыл ... анан ары ... барды. 3) Алтай уул эгмек тайгаларды ажат. 4) Мен ... тоозы жок катап кажайгам. 5) Хаджи-Мурат ... токтой түшти ... он колыла оны чупча тартты.

Тургузатан ылганачылар ла түндештирүүлөр: канадын суй салып, уур тынала; тууларды көстөп, баатыр чылап, адыла куучындажып, куш чылап, тискинин чачала, сол колыла мылтыктын кабын чечип.

193. Токтой түжер темдектерди ле керектү букваларды тургузып, эрмектерди бичигер.

Суп-сур кей желбис эзин жымжак өлөңгө уйуктап алды. Ол таң эрте ойгоноп келеле кебистий кеен жаланга учты. Күн сүрлү кин Алтай күмүштөлип жа(т, тт)ы. Арта түшкен ар тайгалар ак булудын жастанып нени де терең-терең тындап жаткылайт. Чечектер жажу жайканыжып шулмус эзине(к, кк)е угулар-угулбас жараш куулгазынду кожон кожондоп бергилейт. (А. Ереев.)

194. Баштапкы бөлүк эрмектердин ылганачыларын эренгистерле солып, экинчи бөлүк эрмектердин эренгистерин ылганачыларла солып бичигер.

І. К ө р г ү з ү: *Өлөң карыш кирелү өзөлө, жабыс төңөш-*

төрди бүйреп салды. — Карыш кирелү өскөн өлөң жабыс тө-
нөштөрди бүйреп салды.

1) Эки ок атту улуска тийбей, сыылай берди. 2) Жайылып
болбой, жаскы чечек сооктордон кунурап калды. 3) Анчы сагы-
жын ычкынбай, калып келген айуны жыга атты.

II. К ө р г ү з ү: *Жылуга жайылган чечектер салкынга жай-
каныжат.* — Чечектер жылуга жайылала, салкынга жайканы-
жат.

1) Суунун жарадында амырап турган улус кийимин жу-
гылайт. 2) Жеткерди сеспеген ан айандарла араай басты. 3) Че-
чеги жайылбаган яблонялар араайын шуулайт.

К о н т р о л ь н ы й с у р а к т а р .

1) Эрмектин жайылган члендери деп кандый члендерди
айдар?

2. Эрмектин кандый члендерин жайылтар аргалу?

3. Жайылган эренистерле эрмектин кандый члени айдылат?

4. Жайылган ылганаачыла эрмектин кандый члендери
айдылат?

5. Ылганаачыла айдылган эрмектин члендери кандый учу-
ралда запятойло болинет, кандый учуралда болинбейт?

БИР ТӨС ЧЛЕНДҮ ТЕГИН ЭРМЕКТЕР.

195. Бичигер. Эрмектердин төс члендерин таап, тартып салаар.

1. Школго үренер күндөр жууктап келди. Эрмен таайына ай-
ылдап жүреле, көргөн-уккан солундарын нажыларына үзе куу-
чындап берер. Же эмди ого жанар керек. Таайы Эрменге айтты:
«Жаскыда база айылдап кел». (А. Еред.)

Түн. Эбире бир де табыш угулбайт. 2) Эткен-туткан иштерис
элди-жонды өңжидет, өдүп келген жолыбыс кожондордо чүмде-
лет. (И. Шод.) 3) Түжиле өлөң чаап арыйла, жаткан ла бойынча
уйуктай бердис.

● Токтой түжер темдектерди жартагар.

Эрмектер грамматический төзөгөзинен улам эки эмезе
бир төс члендү болуп жат.

Бир ле төс членнен (баштаачыдан ол эмезе айдылаачы-
дан) турган тегин эрмекти бир төс члендү эрмек деп айдар,
темдектезе: 1) *Карануйлайт.* 2) *Эңир.* 3) *Чанкыр чибилер-
дин бери жанында памятник турганын сүйүнип көрдөм.* (А. Ад.)

Эки ле бир төс члендү эрмектер кенгиткен ле кенитпе-
ген болот, темдектезе: 1) *Жай.* *Балдар иштенет.* 2) *Изү жай.* *Бал-
дар школдын участогында иштенет.*

Бир төс члендү эрмектер мынайда болинет: *жарт жүзүн-
дү, жарты жок жүзүндү, жүзүни жок, адалганду.*

29 §. Жарт жүзүндү бир төс члендү эрмектер.

196. Бир төс члендү эрмектерди таап, олардын айдылаачылары куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын, кандый өйдө, жүзүндө турганын темдектегер.

1) Жас шаңкызын жайылтып, жараш кебин тартынды. Ару ла кеен чечектер алыс кожон чөйилтти. (*Ж. Бел.*) 2) Айуны истеп, тал-түштин кийнинде кандый да суунун бажына једип келгенис. 3) Эртең таңла аңдап барыгар. 4) Айры башту туулардын бийигин, ак жалы салкынга жайылган аргымак мангын сүүйдим. (*Ж. Бел.*)

Баштаачызы жок то болзо, жүзүни жарт бир төс члендү эрмекти жарт жүзүндү эрмек деп айдар.

Жарт жүзүндү бир төс члендү эрмектин айдылаачызы 1-кы жүзүндө турган глаголло эмезе жакылта кеберлү глаголло айдылат, темдектезе: 1) *Бистин жалтанбас солдаттарла төрөлим учун Ада-Төрөл учун Улу жууда тен тартыштым.* (*А. Сар.*) 2) *Јашөскүрим, Ильичтин жакылталарын жүрүмдө бүдүрер.* (*Н. Крупск.*) 3) *Амадузы јокко төргө дө јетпейзин.* (*Кен сөс.*)

197. Кычыраар. Жарт жүзүндү бир төс члендү эрмектерди таап, олардын төс члени неле айдылганын јартагар.

1) Күндүлү балдар, Ленинning керегин көндүктирер. Би-чикти көп кычырып, шкодо жакшы үренигер. (*Н. Крупск.*) 2) Јашөскүримning јыргалын көргөмдө, жараш чечекке мен курчададым. (*П. Куч.*) 3) Јер үстинде ишкүчиле јаткандарга јаркынду таңдак көрүнген! (*П. Куч.*) 4) Ундү комыргай шоорымды үнгүр, өткүн ойноттым, јорыкка минер јоргомды јайым јаланга ототтым. (*А. Сар.*) 5) Эски бистин јуртыбыс эрикчелдү, карануй. Көзнөк алдына отурып, не карыктын, јаанатым? (*П.*)

● Глагол-айдылаачылар кандый тоодо, жүзүндө болгонын темдектеп көргүзөер.

● Карарткан сөстөрдin чын бичилерин јартагар.

198. Эрмектердин токтој түжер темдектерин тургузып бичигер. Бир төс члендү эрмектердин төс членин темдектегер.

1) Калык јүрегин туткан Аркыт! Јайрап јаткан јөөжөндү јайзаң-байларга берген јараштардын чырайын калыкка көргүспей бектеген. (*П. Куч.*) 2) Телекеј ээн... Эмди мени кайдаар апарадын теңис?.. Агашту ла ээн чөлдөргө сени бойымла кожо аларым. Кайаңды толкуунды үнинди качан да ундыбай јүрөрим. (*П.*) 3) Балдар иште үредүде нөкөрлөрөөргө болужып нак јүрерге үренигер! (*Н. Крупск.*) 4) Атты минбей јадып јорыгын мактаба. (*Кен сөс.*)

● Жарт жүзүндү бир төс члендү эрмектердин төс члени неле айдылган?

199. Глаголдорды jakылта кеберлү эдип кубултала, кажы ла сѳколбуны ке-
гидип, эрмектер тургузаар.

Ар-бүткенди корулаар, куштарды азыраар, бичиктерди че-
берлеер, эрчимдү иштеер, баланы соододор, мөрөйдө туружар.

200. Скобкада берилген глаголдорды 1-кы ла 2-чи жүзүнге тургузып, эр-
мектерди бичигеј.

1) Жаңы жылда, најылар, јаан ырысту (јурта)! (А. Сар.)
2) Космоско ууланган ракеталар сомдорын илелеп (көр). 3) Ай-
даг келген алтын күүк, Алтайыңды (таны) ба? Кулагымнын
ичинде күзүңимди (тында) ба? (Б. Сурк.) 4) Эңирги таңдактар
эригип келгенин эр жүрегимле (сүү). (Ј. Бел.) 5) Кызычактар,
клуббаларга чечектер (отургыс).

● Эрмектер канайда кубула берди? Бу эрмектер бир төс члендү эрмектер-
дин кандый бүдүми?

201. Улгерден јарт жүзүндү эрмектерди чыгара бичигер.

МАНТА, БОРО АТ.

Боро адым, мантазан,
Боочыларды ажарыс.
Куш-куйундый учуртсан,
Монкүлерге једерис.
Көс једерде ол турган
Көк мөштөргө јетирзен,
Тууларда кой кабырган
Омок кыска апарзан.
Сүүнчиле толо жүрегим
Јиит бойымды көкидет.
Көк ынаарга јажынган
Ыраакта јолым көрүнет.
Тибирейт, тибирейт туйгактар —
Алтай ичи торгылат.
Типилдейт, типилдейт жүрегим:
Ичкери санаалар кычырат.

(С. Сартакова.)

30 §. Јарты јок жүзүндү эрмектер.

202. Берилген эрмектердин башказы незинде? Бир төс члендү эрмектердин
глагол-айдылаачызы кандый жүзүнде турганын јартагар.

1) *Кышкыда балдар көк-
тийектерди үч катаптаң азы-
рап турдылар.*

1) *Кышкыда көктийектерди
үч катаптаң азырап турды-
лар.*

2) *Олөн эдер кидим өйдө жа-
жы жаандай берген карган-
дар, школдын үренчиктери—
ончолоры төрөл колхозына
болушкылайт.*

3) *Агрономдор кыраларга ча-
чатан үрен ашты жакшы шин-
деп көргөндөр.*

2) *Олөн эдер кидим өйдө тө-
рөл колхозына болушкылайт.*

3) *Кыраларга чачатан үрен
ашты жакшы шиндеп көргөн-
дөр.*

Баштаачызы жок бололо, айдылаачызы десе действиени кем эткенин жарт көргүспей турган бир төс члендү эрмекти жарты жок жүзүндү эрмек деп айдар.

Жарты жок жүзүндү бир төс члендү эрмектин айдылаачызы 3-чи жүзүндө, көп тоодо турган глаголло айдылат, темдектезе: *Газетте советский науканын жаан једимдери керегинде бичигендер.*

Жарты жок жүзүндү эрмектерде действиени кем де эткен, је оны кем эткени чокымдалбаган. Андый эрмектерде ајару действиенин эдилгенине салынат.

203. Бичигер. Эрмектер эки төс члендү бе айса бир төс члендү бе? Бир төс члендү эрмектин бүдүмин айдып береер.

1) Юраны пионерге ончозынан озо алгандар, ненин учун десе оны класста сүүп ле тооп туратандар. 2) Эне сөзин энделтпе, ада сөзин арттырба. (*Кеп сөс.*) 3) Онон бери көп жылдар өтти. Эмди жеристи кайкап көрөрин. Куу айылдары ышталып туратан кунукчыл жеристи танып болбозыг. (*А. Ад.*) 4) Ыраактагы Күнчыгышта чоокыр ак-кийиктерди ангылу питомникте азырап жадылар. Мындагы ак-кийиктер, јерлик ак-кийиктерге көрө, јобош. Олордын кажызы ла чоло атту. (*М. Пр.*)

● Төс сөзи глаголло айдылган үч сөсколбу чыгара бичип алыгар.

204. Жарты жок жүзүндү эрмектерди чыгара бичийле, олордын глагол-айдылаачылары кандый жүзүндө? Айдып береер.

1) Вовага «Орленок» деп велосипед садып бергендер. Ол велосипедин дачага апарды. Балдар Вованы курчап ийдилер: «Мантадып көрөргө берзен!» (*Л. Бурц.*) 2) Лагерде кичинек балдарды жагыс отрядка бириктирдилер. 3) Јүгүрүк суулардын кожонын тындайтам, албатымнын жүрүмин үлгерлерде мактайтам. Каскак ташту жаратка токтоп, Кадын сууны кайкап көрөтөм. (*Л. Кок.*) 4) А. С. Пушкиннин «Кышкы энир» деп үлгерин эске үренип алыгар. 5) Озочылдардын жууны керегинде газетте бичигендер.

205. Эки төс члендү эрмектерди бир төс члендү эдип кубултыгар. Эрмектин учуры канайда кубулган?

1) Аркадагы агаштар качан ок күски чүмин чүмденип, сары

- бүрин төгүп ийди. 2) Общественный уй-малды ток-тойу кышта- дарга колхозчылар арбынду азырал белетегилеп алдылар. 3) Шинжүчилер Туулу Алтайдын бир кезек жерлеринде бичиктү таштар тапкандар. 4) Агашты кем де черткиштеп кезип салган. 5) Балыкчылар Кадыннан бел деп жаан балык тудуп алгандар.

206. Куучынды оноң ары бичигер. Келишкедий жерлерге бир төс члендү эрмектер кожыгар.

А Г А Ш.

Жолдын жанында балдар агаш отургызып салган. Агажак кичинек те болзо, өзө берген. Ол агаштын жанынча уулчак өдүп браадала, будагынан тударга ла турарда, кайдаң да кызычак чыга конуп келди...

31 §. Жүзүни жок бир төс члендү эрмектер.

207. Кычырала, эрмектин төс членин көргүзип береер. Жүзүндү ле жарты жок жүзүндү эрмектерге көрө, бу эрмектердин баштаачызы билдирет пе?

1) Караңуылайт. 2) Кенетийин тымый берди. 3) Жакылтаны түрген бүдүрер керек. 4) Чакпынду сууны кемеле кечип болбос.

Баштаачызы жок бололо (оның болор до аргазы жок), төс члени жаңыс ла айдылаачыдан турган эрмекти жүзүни жок эрмек деп айдар.

Жарт жүзүндү ле жарты жок жүзүндү бир төс члендү эрмектерде баштаачы жок то болзо, же эрмектин учурынан, глагол-айдылаачынын кеберинен баштаачы жарт билдирет. Жүзүни жок эрмектерде дезе баштаачы жок, действиени кем эткени, ол неден улам болгоны жарт эмес, темдектезе: *Карачкылайт*. Та ар-бүткенде шуурган өрө көдүрилеле, эбире ончозы боро-рып, карачкылай берген, та кижинин кажы бир керектен улам санаазы карачкылаган — жарт эмес.

Жарыйт, соойт, ждүлдедет ле оноң до өскө глаголдор ар-бүткенде болгон кубулталарды ла кижинин физический ле психический айалгазын көргүзет, темдектезе: *Тышкары жүзүги жок шуургандайт. Мени калтырадат*.

Жүзүни жок бир төс члендү эрмектердин айдылаачызы тегин глаголло, эренгистин ле керек, келижер деп сөстөрдүн колбузыла, жарталгышла айдылып, бүдүми аайынча тегин ле колболу болот, темдектезе: 1) *Салкындайт*. 2) *Тоштын үсти-ле така жок атла барбас керек*. 3) *Кече турада сүрекей соок болгон*.

208. Жүзүни жок эрмектерди чыгара бичийле, төс члени неле айдылганын жартагар.

1) Чөлдөрдү өткүре, тууларды ажыра чөрчөк жериндий ал-тайга барарыс. (*Л. Кок.*) 2) Жербен өйлөрдөң бери Жайлугуш ал-

батынын алу андаган јери болгон. 3) Алтын-Көлдүн түбинде алтын јаркын энгерде мызылдайт. Тайгада сакыган улуска једерге јиит бистерге мендеер керек. (С. Сур.) 4) Соойт. Јолдор, байла, тожонтыыр болор. 5) Эртең бийик тайга ажарга келижер. Онын учун туристтер палаткаларына кирген ле бойынча түрген уйуктай бердилер. 6) Эбиреде ээн ле тымык болгон.

● Айдылаачылар кандый бүдүмдү болот? Јартагар.

209. Эрмектердин төс члендерин көргүзип береер. Јүзүндү эрмектерди јүзүни јок эдип кубултыгар.

К ө р г ү з ү: *Мен горodко баргам. — Меге горodко барарга келишкен.*

1) Эңиргери тың кар жаады. 2) Экинчи онкүндүкте бис јалбак арканын өлөнүн ончозын чаап саларыс. 3) Јаскыда күндөр жылу боло берди. 4) Кенетийин өзөгим курулды. 5) От салбаганынан улам туранын ичи сооды.

● Калганчы эрмекти члендерине ле куучын-эрмектин бөлүктөриле ылгагар.

210. Јарт јүзүндү, јарты јок јүзүндү эрмектерди јүзүни јок эдип кубултыгар. Олордын башказы незинде? Айдып береер.

1) Темдектелген јерге јуулыжып келгендер. 2) Бийик кырларыма кожондоп баскам. 3) Аттар арыганынан улам Јаламанын јаан тайгазын ажып болбогондор. 4) Су-кадык болорго күнүн сайын физзарядка эдип турыгар.

211. Берилген глаголдорды тузаланып, эки төс члендү ле јүзүни јок бир төс члендү эрмектер тургузаар.

К ө р г ү з ү: *Ыраакта күзүнчечектер шыгырайт. — Кулагымда шыгырайт.*

Тымыды, тартат, јаңмырлайт, шуулайт.

212. Керек, келижер, келишкен деген сөстөр эрмектердин айдылаачызына киришсин деп, јүзүни јок үч эрмек тургузаар.

213. Бир төс члендү эрмектерди бүдүми аайынча үч башка столбикке бичиир. Олор бой-бойларынан канайда аңыланат? Јартагар.

1) Чачылган карды керекке бодобой, чачакту бөркимди кептей кийерим. 2) Күзүңи шыгыртын кожонго бодоп, мениле кожо көп јолдор өдөрүн. (Л. Кок.) 3) Бир катап Амур сууны јакалай фазан деген кушты андаарга келишти. (И. Коч.) 4) Устинен төмөн жыбарлады. Койлорымды ыжык јер јаар айдадым. 5) Чырбагалдардан, карганалардан јууи, јапаш эдип алгандар. Јапаштын ичинде ыжык, карануй болгон. 6) Бистинг

колхозто Монгол жеринен келген айылчыларды сүрекей изүү уткыгандар.

● Калганчы эрмекти синтаксически ылгагар.

214. «Каникул Өйдө», «Энезинин болушчызы», «Эрте жас» деп темалардын бирүзине кыска сочинение бичигер. Келишкедий жерлерде бир төс члендү эрмектерле тузаланарга албаданыгар.

215. Эрмектерди схемага көчүригер, бир төс члендү эрмектердин бүдүмдерин жартагар.

1) Өксөп келген күн жаркынду чалыйт. 2) Карганнын сөзин каптыргага сал, жааннын сөзин жанчыкка сал. (*Кеп сөс.*) 3) Озо до крепостной крестьяндар кичинек, карачкы турачактарда жаткандар. Туранын ичин энирлерде такпай күүдүрип, жарыдып туратандар. (*С. Алекс.*) 4) Кенетийин шуургандап ла берди. 5) Айланган суулардын ак көбүгүн Алтай жеримде аыктап жүредим. (*Ж. Бел.*)

● Карарткан сөстөрдүн учурин жартагар.

32 §. Адалганду эрмектер.

216. Кычырала, эрмектердин төс члендерин табыгар. Кандый эрмектерде төзөгө болуп жаныс ла баштаачы турат? Айдып береер.

Революция. Гражданский жу..лар.
Өл. . м, кырылыш, Алтайымда ыш.
Ыраак өзөктө аайланба.. тын шыра..ы
Көнгдөй мылтык, жебрен кылыш.
Бис билбес тил..ерле
Мөштөр шу..лажат

(*А. Адаров.*)

● Божодылган букваларды тургузып, ээжизин жартагар.

Айдылаачызы жок бололо, төс члени жангыс ла баштаачыдан турган эрмекти адалганду эрмек деп айдар.

Адалганду эрмектер кандый бир предметтин бары кереминде жетиру эдет.

Адалганду эрмектин баштаачызы адалгышла, адылу сөс колбула айдылат, темдектезе: 1) *Жас.* 2) *Туулу Алтай.* 3) *Он эки час.*

217. Кычыраар. Адалганду эрмектерди таап, төс члени неле айдылганын жартагар.

1) Күүк ай. Жастын калганчы айы. Бу өйдө биске жайыкыжы билдирбес изүү жерлерден кеткин куштар учулап келет. 2) Бүгүн калганчы экзамен. Онын учун кыстар выпускной вечерге барарга жазангылап турды. 3) Беш час. Командирлер штабка жуулып келдилер. 4) Октябрьский революциянын баш-

тапкы күндери. Петроград. Тоқыназы жок, түмеендү ой. Ончо улус та нени де сакыгылап турды. Смольныйда албаты торт кыймырап турды. (В. Бонч-Бр.)

● Орус тилден кирген сөстөрди таап, чыгара бичип алыгар.

218. Божодылган букваларды тургузып бичигер. Адалганду эрмектерди таап, оларды кенгидип салыгар.

1) Эңир. Ачык көзнөктөн Себининг чугулду шуулап жатканы уг..лат. 2) Талай. Толкулар күрк..реп, жаратка согулат. (Л. Кок.) 3) Айыл. Буурайып келген үй кижги бөстөн чамча көктөп, сө..и жокко, араай кожондоп отурды. (П. Куч.) 4) Ленинград. Солоңы. Чаңкыр-чаңкыр Нева... Телекейде сол..н та не де бар! (Ш. Шат.) 5) Арал. Мындый колосколу жерлерде аңдар да өт-пөгөн бол..одый.

219. Адалганду эрмектердин төс членинин алдыла чийү тартаар.

1) Жаскары кыш. Эңиргери тенери кара булуттарла бүркелип, Жалаңайды өрө соок эзин согуп келди. (У. Сад.) 2) Он алты жыл. Окоптор, траншейлер. Орус черүлер оборонада турат. Кайзердин черүзи калтырап, торолоп, казактан жалтанып, эмиктер тартат. (Л. Кок.) 3) Түн. Өчүп бараткан костор каа-жаа тырс эдип жаткылайт. (П. Куч.) 4) Горно-Алтайск. Ол бийик эмес кырлардын ортозында туруп, жылдын сайын жаранып, өзүп туру. 5) Баштапкы май. Кызыл өрттий маанылар көк-айасты бүркеди, кижиден бүткен толкулар канча бөлүк түрүлди. (А. Еред.)

● Карарткан сөстөргө синонимдер табыгар.

220. Берилген эрмектер бүдүмиле кандый эрмектер? Олардын члендеринин жерин солып ийерерде, эрмектер канайда кубула берди? Айдып береер.

1) Жажарган жалаңдар. 2) Жажыл бүрлү агаштар. 3) Бийик кырлар. 4) Соок кыш. 5) Чакпындалган суулар. 6) Чаңкыр тенери.

● Карарткан сөсти морфологически ылгагар.

221. Кандый бир художественный произведениеден ар-бүткеннин журамапын көргүскен үзүктү бичип алала, адалганду эрмектерди темдектегер.

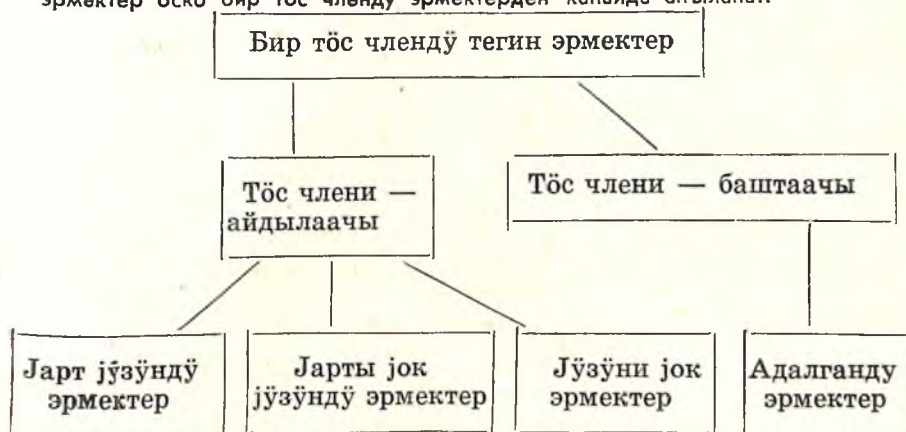
222. Бир төс члендү эрмектерди таап, бүдүмдерин жартагар.

1) Эзен болзын, мөңкүлик талай! Эртен-эңир бу ээн жаратка эрикчил үниңди угарга келетем. (Л. Кок.) 2) Жаскыда агаш аразыла базып жүрүп, агаштын көңдөйинде журтаачы томыртка ламечирткенин жүрүмин шиндегенис. 3) Куштардын уйазын коскорып, чачпас керек. Куштар — бистин наҗыларыс. 4) Жайдын тал-ортозы. Эликтин чаабы сыйкылдада эдип, энезин кычырып

турган. 5) Колхозтордо ло совхозтордо жаскы ишке белетене бердилер.

- Эрмектердин токтой түжер темдектерин јартагар.
- Мензинер адалгыштарды таап, олардын кожулталарынын чын бичилерин јартагар.

223. Бир төс члендү эрмектердин схемазын ајарып көрөөр. Бир төс члендү эрмектер ле эки төс члендү эрмектердин башказы незинде? Адалганду эрмектер өскө бир төс члендү эрмектерден канайда аныланат?

ЈУРУК ААЙЫНЧА ИШ.

Бойоордын јереердеги озочыл уй саачынын сүр-кеберин ајаруга алып, онын ижин, иште једимдерин темдектеп, бу јурук аайынча сочинение бичигер. Сочинениегерде бир төс члендү эрмектер болзын. Андый эрмектерди бүдүмдери аайынча ылгап, темдектеп салаар.

224. Башка-башка бүдүмдү бир төс члендү 4 тегин эрмек тургузып бичигер.

Бир төс члендү эрмекти ылгаары.

1) Бир төс члендү эрмектин бүдүмин айдып берери (јарт јүзүндү, јарты јок јүзүндү, јүзүни јок, адалганду).

2) Онон ары бир төс члендү эрмектерди, эки төс члендү эрмектер ок чылап, ылгаар.

33 §. Толо ло толо эмес эрмектер.

225. Сурактарды кычырала, ологго бир ле сөслө каруу беригер. Слердин каруу эдип берген эрмектереерде кандый члендер божодылган? Айдып береер.

1) Слердин колхозто иштин озочылдары кемдер? 2) Сен Горно-Алтайск јаар качан барарын? 3) Сенин энг ле сүүген писателинг кем? 4) Слердин школдо кандый бир алтай произве-

дение аайынча кычыраачылардын конференциязы өткүрилди бе? 5) Амыраар күнде киного жүредеер бе?

Төс члендерден ол эмезе төс лө эчени члендерден турган эрмектердин учуры алдындагы айдылган эрмек жогынаг жарт болзо, андый эрмекти толо эрмек деп айдар, темдектезе:

1) *Шуургандайт. Гражданский жуунын атту-чуулу геройы Шорс неден де жалтанбас кижги болгон.* 2) *Күйс.* 3) *Агаш аразында жүрерге кандый жакшы!*

Кандый бир члени божодылган эрмекти толо эмес эрмек деп айдар. Эрмектин айдылбаган члени алдындагы турган эрмектен ол эмезе текстинг бойынаг жарт билдирет.

Толо эмес эрмектер эки кижининг куучындашканында (диалогто) туштап жат, темдектезе: 1) *Эртен жуун кайда болор? — Клубта.* 2) *Сенин адын кем? — Мерген.*

Божодылган члендер колболу эрмектин экинчи бөлүгинде де учурайт. Кычырганда, члендер божодылган жерде пауза эдер, бичиир тушта дезе — тире тургузар, темдектезе: *Мынайда узак жарышканыс: ол дезе жолло жүгүрген, мен — жаланла.*

226. Толо эмес эрмектерди кычырып, кандый члендер божодылганын айдып береер.

Ак парашютту үрен эки кабыргазында ума жок кичинек илмектий буттарлу, капшык кара үренге жууктап келди.

— Сенин ады-жолын кем болотон?

— Ийттырмак.

— Ыраак жорыкка кожо баралы ба, Ийттырмак?

— Кайдаар баратан?

— Ээн чөлгө.

— Ой, анда күйүп каларыс!

— Слерге мен болужарым. Качан да күйүп калбазыс.

— Андый болзо, өдүп брааткан бөрүнинг куйругына сыралып, оноор барадым. (А. Е р е д е е в.)

● Лүзүн башка өлөгнниг аттарын бичийле, орус тилге көчүрүп береер.

227. Берилген эрмектерди алтай тилге көчүреер. Эрмектердин бүдүминг жартагар.

В комнате на стене висит портрет. Вася сказал отцу:

— Папа, расскажи мне про него.

— А ты знаешь, кто это?

— Знаю. Это Ленин.

— Да, это Владимир Ильич Ленин. Наш любимый, родной вождь.

(Н. Крупская.)

228. Сурактарга берилген карууны толо эмес эрмектер эдип кубултала, жаны жолдон баштап бичигер.

Тўжиле бир де уйуктабаган военком онын алдында турган кыс балага көрөлө, кызырантып турган ўниле соок сурады: «Слерге не керек?» — (Кыс каруузын берди) «Слер мени фронт-ко ийигер!»

— (Военком сурады) «Слер кандый специальностьту?» — «Менин адым Лена, мен ўредўчи». — «Ўредўчилер биске керек».

(Л. Кокышев.)

229. Кычыраар. Эрмектердин токтой тўжер темдектерин жартагар. Кандый члендер божодылган эмитир? Айдып береер.

I. 1) Бычакла тузаланар тушта оны онг колынга тут, вилканы — сол колынга. 2) Улустар куучындажып билижер, агаштар дезе — жараш жыдыла. 3) Кой булуттарды кўн кабырат, койлорды дезе — Мергеннинг энези. (А. Ер.)

II. Балдар Васянын жанына келеле, бой-бойларынын эрмектерине жара кирижип, удурат-тедире сурашкылап турды:

— Кайда жүрдин?

— Өрө — деп, Вася араай унчукты.

— Ортолыктын учында ба?

— Эйе.

— Сен ажандын ба?

— Жок.

(И. Кочеев.)

● Бир төс члендү эрмектерди чыгара бичийле, бүдүмин темдектегер.

230. «Школдын библиотекасында», «Көргөн кино керегинде менин шүүптөм», «Ар-бүткенди корулаары» деп темалардын бирүзине толо эмес эрмектерди тузаланып, диалог тургузаар.

231. Божодылган букваларды тургузып, көчүрүп бичигер. Эрмектердин бүдүмин жартагар.

1) Тўн. Арсак сўўр.. башту кырланды эдектей тургулап алган карагайлардын ортозында кичинек от күйүп турат. (И. Коч.) 2) Изў күнде турлуда кандый жакшы! Чадыр..а кирип, тонды төжөйлө, серўўнге тоолонып жадарын. (А. Ер.) 3) Пугачев Емельян Иванович баштаган крестьянский жуу жыл..а чыгара өткөн. Казаннын жуу..ындагы калганчы жуу-согуштарда Пугачевтын черўзи оодо соктырткан. Жаан удабай Пугачевты туд..п алгандар.

● Узун ўндү табышту сөстөрди чыгара бичигер.

● Карарткан сөстөрди морфологически ылгагар.

232. Схемалар аайынча эрмектер тургузаар.

233. Сурактарга каруу береер.

1) Бир төс члендү ле эки төс члендү эрмектердин башказы незинде?

2) Бир төс члендү эрмектердин бүдүмдерин тоолоп айдып береер.

3) Жарт жүзүндү, жарты жок жүзүндү, жүзүни жок эрмектерди бой-бойлорынан канайда ылгаштырар?

4) Адалганду эрмектин аңылу темдеги кандый?

5) Толо ло толо эмес эрмектердин башказы незинде?

6) Толо эмес эрмекте тире качан тургузылат?

УКТАШ ЧЛЕНДҮ ЭРМЕКТЕР.

34 §. Укташ члендер керегинде јетирү.

Эрмектин түнгей сурактарга каруу берип, јангыс сөскө баштанып турган члендерин укташ члендер деп айдар.

Укташ члендер бой-бойыла табышканду колбоочылар эме-зе тоолоп айткан үн ажыра биригет, темдектезе: 1) *Јылу тун кырларды, өзөктөрдү билдирбестен бүркөп ийди.* 2) *Советский улус јаландарда ла заводтордо, шахталарда ла рудниктерде эрчимдү иштегилеп јат.*

Укташ айдылаачылар текши болушчы глаголду да болор, темдектезе: *Јаан порт күркүрөп, күрсүлдөп турды (күрсүлдөп турды, күркүрөп турды.)*

234. Берилген эрмектерден озо баштап тоолоп айткан үн ажыра, онон табышканду колбоочынын болушыла бириккен члендерди көргүзеер.

I. Бир неделенин бажында кичинек журтты эбиреде курчаган туулар, арканын ээн калган агаштары агас тонын јабынып, чек ле кубула бердилер. Кенетийин түшкен соокторго өзөктин суузы буулып, јолдорды, јаратка жуук туткан чеден-кажаанды туй алып ийди. (*Л. Кок.*)

II. 1) Јайгы жылу энгирде Эркеш ле Мерген кажааннын јанында өлөнгө кийис јайып алган јаттылар. (*А. Еред.*) 2) Шофердын ижи уур, је јилбилү. 3) Салкын бирде тынып, бирде араайлап турды.

● Јайылган ла јайылбаган члендерди таап кычыраар.

Колбоочылар жогынан үнле бириккен укташ члендерди бичигенде, олордын ортозында запятой тургузар: *Кыштын ак кебизи жалаңдарды, жуукаларды, чөлдөрди бүйрөкп ийди.*

Эрмекте бир канча бөлүк укташ члендер болор аргалу, темдектезе: *Комсомолдын, пионердин Уставы ииттерди ага-руга, чындыкка, жалтанбаска таскадат.*

235. Токтой түжер темдектерди жартап, эрмектин кандый члендери укташ болгону айдып береер. Бир эрмекте канча бөлүк укташ члендер бар эмтир?

Ол күн Урмат өбөгөннин жеринин улустары жанарга трактор сакыгылап турган ой болгон. Мында совхозтын фермазынын бригадири Тордок то, уй саачы Жайылчак та, конторанын техничказы Жылым да трактор жедип келер дешкилеп, торбычкаларын, таарларын буттарынын бир жанынан база бир жаны жаар тургускылап, жол жаар көргүлейт. Же жол бир де иженчи көргүспейт. Карарып, борорып калган жол ол ло бойы жатты. (К. Т ө л ö с о в.)

236. Божодылган запятойлорды тургузып бичигер. Укташ члендерди тартып салаар. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүктериле айдылганын жартагар.

Сүүнер кыранын кырына жедип келди. Трактор бу карануйдын ичиле аайы-бажы жок күүлеп күзүрөп кийин көстөринен тоозынды буркурадып соок түнде там күчтү түрген болуп калган ижеринип мендеп ле браат мендеп ле браат. Онын табыжын жаза укса, ыркырада кайлап брааткан ошкош. Бу карануй түнге бу койдонышкан тууларга бу үренделип турган кап-кара кырага улус керегинде чөрчөк кайлап браат. Чын да, бу айландыра көрүнип жаткан жер — Сүүнердин төрөл жери. Бу кату жер — бийик жер. Мында жаңыс ла бырчыт сапту, тазылы терең аш — арба — өзүп чыгат. Ол ло бекем аш — арбадый чыдым Сүүнердин төрөл улузы журтайт. Олор Алтайдын ээр таныбас эмдик сыртына жүрүмнин ырыстын жүктүгүн апарат. Өзөктөргө батпас мал азырайт аш салат туралар жабат. Темирдин тады өтөктин кычкыл жыды бу улустын канына өдүп калган. Сүүнер олордын тоозында. Трактор барып ла жат барып ла жат. (Ж. К а и н ч и н).

- Такып айдылган сөстөрдү укташ члендерден ылгаштырып беригер.
- Слерге солун болуп турган сөстөрдүн учурын жартагар.

237. Укташ члендерди кеңидип бичигер. Токтой түжер темдегин жартайла, кажы бир эрмекти члендерине ле куучын-эрмектин бөлүктерине ылгагар.

1) Жаскы үлүш кардан чибилердин, аспактардын, жойгондордын будактары ээлгилеп калган эмтир. 2) Төннин ары жанында мылтыктын табыжы, кыйгы угулып турды. 3) Кайдаар ла көрзөң, айландыра карагайлар ла кайындар көрүнип турды.

4) Экскурсияга жүрген балдар Москванын площадьтарын, музейлерин, театрларын сүрекей жылбиркеп көрдилер.

● Карарткан сөстөрдүн бүдүмин схемала көргүзөер.

35 §. Укташ ла укташ эмес жартаачылар.

Укташ ла укташ эмес жартаачыларды ылгаштырар керек.

1) *Журук кызыл, сары, ак, ногон, көк, чанкыр будукла жура алган.* Эрмектеги жартаачылар укташ, ненин учун десе олоор тоолоп айдар үнле биригет. Олордын ортозында *ла, ло, лө, ле* деп колбоочылар тургузарга жараар.

2) *Райондо жаан культтоварный универмаг ачылды.* Эрмектеги жартаачылар укташ эмес: олоор тоолоп айдар үнле айдылбаган, олоордын ортозына колбоочы тургузарга келишпес; *жаан* деген жартаачы бастыра *культтоварный универмаг* деп сөсколбуны жартайт.

238. Эрмектерге укташ ла укташ эмес жартаачылар кожуп бичигер.

I. Укташ жартаачылар:

1) Бистин ороондо автомобильный ... транспорт тын өзөт.

2) Түрген жорыкту лайнерлерге, ... кандый да жаман күндөр не де эмес. 3) Эмдиги реактивный самолеттор жорыктаарга эптү, ...

II. Укташ эмес жартаачылар:

1) ... телефонный станция тудулган. 2) ... кирпич туралар колхоз ичинде көптөй берген. 3) Электроэнергияла ... жаан журттар жеткилделген.

239. И. Ортоноловтын журуктарынын бирүзине план тургузып, сочинение бичигер. Сочинениегерде укташ ла укташ эмес жартаачылар болорына ажару салыгар.

240. Берилген эрмектерди үч эпле кенгидер.

I. Укташ жартаачылар предметтин неден эдилгенин тоолозын:

1) Магазинге сатин, ... бөстөр экелди. 2) Бистин ороондо суула жүрер, ... жол-жорык элбеп жат. 3) Жолдо почтовый, ... вагондор турды.

II. Укташ жартаачылар предметтин анылу темдектерин тоолозын:

1) Мен чичке, ... жолло барып жадырым. 2) Онын кичинек, ... айлынан көп улустар чыктылар. 3) Бис жаан, ... суунын жарадында жургадыс.

III. Тургускан жартаачылар укташ эмес болзын:

1) Спортсмен ... түктү костюмду болды. 2) ... кирпич завод тудулды. 3) Володя ... педагогический институтка кирди. 4) Бис ... темир жолды кайкап көрдис.

241. Чокым кычыраар. Озо баштап укташ жартаачылу, онон укташ эмес жартаачылу сөстөрдү чыгара бичигер. Укташ ла укташ эмес жартаачылардын башказы незинде?

Б Ы Й А Н.

Жараш чырайлу јобош сестрага,
 Слерге, нени күүнзейин?
 Кичеенкей, киленкей эмчи кыска
 Быйаным слерге јетирейин.
 Улусты оорудан аргадап алганаар
 Герой ижиле тең болот!
 Канча тўнди уйуктабаганаарды
 Кажы ла кижн ундыбай јўрет.
 Ырысту јаш јўрўмигер
 Алдындагызынан артык чечектелзин!
 Јаан каруулу ижигер
 Албаты ортодо макталзын!

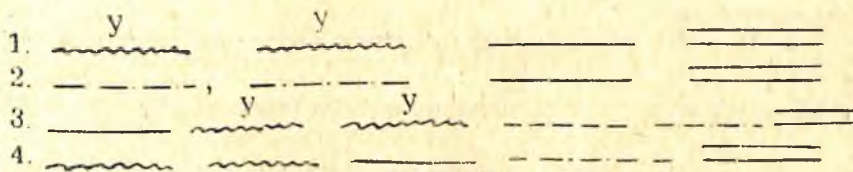
А. Саруева.

● 3—4 сөскөлбу чыгара бичип алаар. Олор грамматический бүдүмиле кандый? Айдып береер.

242. Берилген сөскөлбуларда жартаачылар укташ па, укташ эмес пе? Айдып береер.

Сенин чанкыр көзинг, куулгазын жараш туулар, јажыл мөш агаштар, јалакай алтай албаты, ойгор орус кижн.

243. Берилген схема аайынча эрмектер тургузаар:

244. Текши болушчы глаголду укташ айдылаачыларды таап кычыраар.

Эбире сары куудан. Көк јүк ле јолды јакалай јажарып чыгып клеетти. Је эски өлөңнин алдынан күүк-тамандар баштарын өрө көдүрүп көгөрип турдылар. Эркей олордын бирүзин үзе тартала, платьезинин төжине тагып алды. Ого бүгүн сүүнчилү де, јенгил де болды. Кайда да јалкын јалт эдип турды. Агаштар коркышту шуулажып, јайканыжып турды. (А. А д а р о в.)

● Колболу глагол деп кандый глаголды айдар?

● Бир төс члендү эрмекти табала, члендерине ылгагар.

245. Орус тилден алтай тилге көчүрүп, жартаачыларды тартып салаар.

Большой Кремлевский дворец возвышается на холме перед рекой Москвой. Над зданием поднимается изогнутый купол с медным шпилем высотой в двенадцать метров. На шпиле развевается красное знамя.

Войдем внутрь. Ступени широкой белой лестницы ведут нас в Зал заседаний. Это просторный светлый зал. Здесь проходят сессии Верховного Совета СССР, Верховного Совета РСФСР. Проводятся торжественные встречи с выдающимися людьми нашей страны, устраиваются приемы гостей из зарубежных стран.

Большой Кремлевский дворец был построен в середине XIX века. Автор проекта архитектор К. А. Тон.

(Газеттен)

246. Берилген эрмектерле графический диктант бичигер.

1) Чаал чибилердин ле јажыл карагайлардын көлөткөзине серүүнденгем. 2) Үренчик үлгерди кичеенип ле албаданып кычырат. Үренчиктин үнине ле кычырыжына үредүчи ајару салат.

Берилген сурактарга каруу береер.

1. Укташ члендер деп эрмектин кандый члендерин айдар?
2. Эрмектин кандый члендери укташ болот?
3. Укташ члендер кандый эп-аргаларла биригет? Укташ члендерде токтой түжер темдектер.
4. Такып айдылган сөстөр укташ члендер болор бо? Сөстөрненин учун такыдылып айдылат?
5. Укташ жартаачыны укташ эмес жартаачыдан канайып ыгаштырат?
6. Кандый айдылаачылар текши болушчы глаголду болор?

36 §. Табышканду колбоочылар ажыра бириккен укташ члендер.

Укташ члендерди бириктиретен табышканду колбоочылар үч бөлүккө бөлинет.

I. Бириктиреечи колбоочылар: *ла, ле, ло, лө, да, де, до, дө.* 1) *Састар ла аркалар туманла боророт.* 2) *Кышта, јас та јымжак өтти.* 3) *Билер кижинин кебери де, санаазы да омок.*

II. Удурлаштырачы: *је.* (*Алтай јерис јараш, је соок.*)

III. Үлөштиреечи: *бирде, эмезе, ол эмезе, та.* 1) *Кабайда кызыкчак бирде каткырат, бирде ыйлайт.* 2) *Быжыл Сарымай эмезе үрөнер, эмезе иштеер.* 3) *Амыраар күнде Николай Иванович театрга эмезе кинога барат.* 4) *Эжигине јайып салган чоокыр бөзинин үстине та базатан, та баспайтан.*

247. Укташ члендердин ортозында запятой качан туратанын, качан турбайганын схемадан көрүп, айдып береер.

Запятой туратан учуралдар	Запятой турбайтан учуралдар
<p>1. Эки эмезе бир канча укташ члендер үн ажыра бириксе: <i>Шуурганды, карды өткүрө кем де араай кожондойт.</i></p> <p>2. Укташ члендерди бириктирген колбоочылар такыдылып айдылза: 1) <i>Талай да, жарат та табыштанбаган.</i> (Кор.) 2) <i>Таныш саклядагы от та көнжиит, та өчбт.</i> (Л.)</p> <p>3. Укташ члендер удурлажатан је деп колбоочыла бириксе: 1) <i>Ол чичке ле күйч жок болгон, је айылдын ичине базатан, жүгүретен.</i> (Кор.) 2) <i>Нөкөрим жалтанбас, је кемзинчен.</i></p>	<p>Бириктиретен ле үлештиретен колбоочылар укташ члендердин ортозында жаңыс катап айдылза:</p> <p>1) <i>Ол үренер эмезе иштеер.</i></p> <p>2) <i>Өлөңниң ортозыла мыйрыйып барган жолло Эркеш ле Мерген жүгүрүп брааттылар.</i> (А. Ер.)</p>

248. Кычырала, укташ члендер кандый эп-аргала колбошканын жартагар. Эрмектердин шүүлтези түней бе, жок по? Шүүлте неден камаанду болды?

1) Колхозтын жалаңында койу чыккан сула ла арба мажактарын суурат. 2) Колхозтын жалаңында койу чыккан сула да, арба да мажактарын суурат. 3) Колхозтын жалаңында койу чыккан сула ла арба, буудай ла арыш мажактарын суурат. Колхоз суланын ла арбанын, буудайдын ла тарааннын, картошканын ла капустанын жакшы түжүмин жууды.

249. Да, дө, та, тө деген колбоочыларла укташ члендерди бириктирип, токой түжер темдектерин ле эрмектин учурын жартап береер. Эрмектин кандый члендери укташ?

К ө р г ү з ү: *Салкын калаптанган, куйундалган, улыган. — Салкын калаптанган да, куйундалган да, улыган да.*

1) Садтан табыш, куучын, музыка угулат. 2) Өлөңлө, чаганала жытанат. 3) Патриоттын жүреги жүрүмле, ырысла, тартыжула толо болды. 4) Кожон сүүнчилү кунукчылду угулды. 5) Зоопаркта слон, тигр, карагула, кижикийик көрдис.

● Колболу сөстөрдин бүткен эп-аргазын жартагар.

250. Кенгидилген укташ члендер кандый сөстөн камаанду болганын жартап, чыгара бичигер. Эрмектин айдылаачылары кандый бүдүмдү? Айдып береер.

Окту Адыжокло жажыт болгон. Октунын адазы — жабыс сынду, күрен-сары чырайлу, көп эрмек айтпас, ээр эдетен ус кижик. Энези дезе байларга тере илеер, тон көктөйтөн ус болгон. Адаэнези онойдо ло иштеп, алты балазын азырагандар. Окту олор-

дың төртинчи балазы болгон. Өскө балдары ончозы унчукпас, jobош болуп, адазын тӱзӱгилеерде, жангыс Окту энезинин ак чырайын, кара чачын алган. Уни де энезинин уиндий омок, ӱткӱн болгон. (П. К у ч и я к.)

251. Скобканы ачып, керектӱ жерлерде запятойлор тургузып, эрмектерди бичигер.

1) Кӱлдӱ суугуштар (ла) кастар таркаттар (ла) куулар јӱстилер. 2) Кызычак книганы (да) письмоны (да) газетти (де) журналды (да) кычыраын сӱйӱтен. 3) Кадыннын суузын јулмай эмезе чараан балыктар ээлейт. 4) Тӱстӱктӱн балдардын кыйгызы (ла) каткызы куучыны (ла) кокыры угулат. 5) Кӱзнӱктӱн туулар (ла) кобылар јалангар (ла) састар кӱрӱнет. 6) Кышкыда кей ару је соок.

- Укташ члендер кандый учурлу колбоочыларла бириккен? Айдып береер.
- Колбоочыларды ла кубулкыштын кожултазын канайда ылгаштырадаар?

252. Скобкаларды ачып ла керектӱ темдектерди тургузып бичигер. 1-кы эрмекти члендерине ылгагар.

БОКУЛДАЙ ЛА ЭЗЛИК.

Дежурный экинчи класстын диктант бичиген тетрадьтарын ӱлеп берди. Бокулдай јӱреги шимирт эдип, кӱзин јума(ла) тетрадьты араайын ачты. Анда не туру болбогой... Та тыйрык беш, та... Ол бир кӱзин ачып ийер(де), чала кыйын чӱмеркек кызыл казык туру. А тетрадьтын бойын кӱрӱш(те) јок кызыл ӱрт јастыралар. Онон Бокулдай коштой отурган Эзликтин тетрадин карап кӱрди. Анда серп чилеп кертейген беш туру. Бокулдай кӱйӱнгенине јӱреги торг(ло) болчоктоло берди ошкош. Беш (ле) бир нӱкӱрлӱр эмес, Эзлик(ле) мен база најылар эмес эмтирис. Эртненен ары оны(ла) кожо отурбас деп, Бокулдай шӱӱнип алды.

(А. Ередеев.)

- Ла, ло, да, дӱ кандый учуралда кожо, кандый учуралда башка бичилет?

37 §. Укташ члендерди бириктиреечи сӱстӱр.

Јаскы кӱндерде аркалар да, буунтылар да, кӱлдӱр дӱ кенетийин тындана берет деп ле Јаскы кӱндерде ончозы: аркалар да, буунтылар да, кӱлдӱр дӱ — кенетийин тындана берет деген эки эрмек бой-бойынан незиле башкаланат?

Экинчи эрмекте укташ члендерди бириктире айдып турган ончозы деп сӱс бар.

Эрмекте токтой тӱжер темдектер бириктиреечи сӱстин ле укташ члендердин турган јеринен камаанду.

1. Бириктирөөчи сөс укташ члендерден озо турза, укташ члендердин алдында эки точка тургузылар, темдектезе: *Чалгыны кайдан ла бедредим: жыраалардан, бугулдардан, жадыктардын алдынан.* (Б: У, У, У.)

2. Бириктирөөчи сөс укташ члендердин кийнинде турза, укташ члендердин кийнинде тире тургузылар. Темдектезе: *Кырлар, жалаңдар — ончозы карла бүйкөлгөн.* (У, У—Б.)

3. Бириктирөөчи сөс укташ члендерден озо турза, је эрмек укташ члендерле божобозо, укташ члендердин алдында эки точка, кийнинде десе тире турар, темдектезе: *Кайда ла: жалаңда да, аралда да, аркада да — ээн болды.* (Б: У, У, У—...)

253. Бириктирөөчи сөстөргө укташ члендер кожоор. Керектүү темдектерди тургузып жартагар.

- 1) М. Ю. Лермонтовтын мындый үлгерлерин сүүп жадым...
2) М. В. Чевалковтын «Алтайдын аңдары» деген баснясында мындый аңдар ... көргүзүлгөн. 3) Кара талайга мындый суулар кирет ... 4) ... бастыразы жаскы жылу күнге сүүнет. 5) ... кайда ла жастын жууктап келеткени билдирет.

● Бириктирөөчи сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылган?

254. Эрмектерди кычырала, бириктирөөчи сөстөрдү ле укташ члендерди табала, олоор эрмектин кандый члени болгону ла токтой тўжетен темдектерин жартагар.

1) Уур бийик каалганы узада чыкырадала, Каака чеденге кирип келер. Мында не жок деер: канча жүзүн таскактар, болчок-калчак туралар, олоорго жөлөп койгон талдар, кайыңдар, мөштөр, чибилер. (Ж. Каинч.) 2) Чөлдө, суунун ары жанында, жолдордо — кайда ла ээн болгон. (Л. Т.) 3) Кырдын эдегинде көп чечектер өскөн: күнкайы, күүктаман, көзүн. 4) Караннын санаазында жылдысту тегери, туулар, көлдин жаказында турган кайыңдар — ончозы араай, араай айланыжып, кожондоп тургандый. (Л. Кок.)

● Бириктирөөчи сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылган?

«Школдын библиотекасында» деп журук аайынча план тургузып, сочинение бичигер. Бичиктин ич кадарында «Укташ члендүү эрмектер» деген темага берилген схеманы тузаланып, сочинениегерге укташ члендүү эрмектер кожоор.

255. Укташ члендердин алдына (сурактардын ордына) бириктирөөчи сөстөрдү тургузаар. Керектүү токтой тўжетен темдектерин тургузып жартагар.

К ө р г ү з ү: *Тўштүк ороондордо мындый (не л е р?) гадюкалар, кобралар, аспидалар, удавтар көп туштайт. — Тўштүк ороондордо мындый жыландар: гадюкалар, кобралар, аспидалар, удавтар — көп туштайт.*

тропический

(Н е л е р?) Керткиндер, какайдын балдары, чааптар удавтардын курсагы болот. Удавтар (ка й-да?) тропический ле субтропический агаштарлу Кавказта, Орто Азияда, Индияда, Зондский ортолыктарда жүрет. (Н е л е р?) кобралар ла гадюкалар тындуларды короныла өлтүрет. Кижикийиктер (н е л е р д е н?) удавтардан да, кобралардан да сүреен коркыйт.

Тургузатан сөстөр: оок тындулар, кайда ла, коронду жыландар, мындый жыландар.

256. Бириктиреечи сөстөрдү ле токтой түжер темдектерди тургузып, бичигер. Укташ ла бириктиреечи сөстөр эрмектин кандый члени болуп жат? Айдып береер.

1) Иште де амырашта да үредүде де ол бойынын жакшызын көргүзөт. 2) Арканы көк чейнелер кызыл күнкайылар чанкыр кандыктар чоокырайты. 3) Темир жолдорло таш көмүр нефть машиналар агаштар рудалар тартат. 4) Түште де түнде де соокто до изүде де пограничниктер бистин Төрөлистин границазынан айрылбайт. 5) Жалаңда кырда садта иштеп турган улус көрүнөт. 6) Аркалар да суулар да туралардын стенелери де кумакту төңдөр дө күннин өнгиле күйгилейт.

● 1-кы эрмекти куучын-эрмектин бөлүктөрине ылгагар.

● 2-чи ле 6-чы эрмектерде бириктиреечи сөстү укташ члендердин схемазын тургузаар.

257. Точкалардын ордына члендер кожуп бичигер. Олор кандый члендер боло бергенин жартагар.

Классик
кросс

1) Орус литературанын классиктери Пушкин, ... орус литературный тилдин өзөр жолун ачкан. 2) Бистин школдын командазы шахматла да, ... баштапкы жер алган. 3) Жүгүрер ле, ... маргаандар Новосибирскте, ... өткөн. 4) Комсомольский кроссто уулдар ла ... эрчимдү турушкан. 5) Завод чыгдыйлу продукция чыгарарында, ... жаан једимдерге јеткен. 6) Жаңы бичиктин једимин де, ... кычыраачылар, ... темдектедилер.

● 3-чи, 6-чы эрмектерде укташ члендердин схемазын тургузаар.

258. Скобкаларды ачып, токтой түжер темдектерди тургузып бичигер.

1) Айландыра үзеги кызара берди јер де агаш та. 2) Агаштарга өлөңгө јөргөмөштөр учугын тар(т, тт)ы. 3) Көлдүн үстиле јайылып турган јенгил туман чыкту јара(т, тт)тан со(к, кк)он серүүн эзин балыктын јыды эски патефон Ленанын тумантык көстөри ончозы алыжып-колыжып турдылар. (Л. Кок.) 4) Кул кижин(н, нн)ин шыралу жүрүми каа(н, нн)ын калју тенек бол-

гоны бу ончозы чындык. (С. Сур.) 5) Волга Днепр Енисей Ангара бу ончозы жаан суулар.

● Лайылган члендерди чыгара бичигер.

259. Берилген сурактарга карууны укташ члендерлү ле бириктиреечи сөстөрлү эркектерле јандыраар. Токтой түжер темдектерди јартагар.

1) Геометриянын урогында кандый геометрический фигураларла танышканыгар? 2) Эмдиги алтай советский литературанын кандый писательдерин билеригер? 3) Огородто мырчакту кандый өзүмдер өзөт?

260. Укташ члендердин схемазын тузаланып, 4 эркек бичигер.

1. [У, У ла У]

2. [У, У, У—Б]

3. [У, је У]

4. [У эмезе У]

261. Токтой түжетен темдектерди тургузып бичигер. Укташ члендер эркектин кандый члендери болгонын чийүле көргүзеер.

Бистин өйдө комсомолдын революционный јанжыгузын алынатан кижии кандый болор керек? Ол кижии Төрөлинин кычырузына каруу эдип эн ле уур деген јерлерде иштеп озочыл иштү баштанкай кижии болор үредүде иште ле јүрүмде коммунистический ээжилерле башкарынар төрөл партиябыстын јоыла барар онын чындык болушчызы болор учурлу.

Ленинский комсомол Коммунистический партиянын чындык болушчызы ла јуучыл солынтызы болгон до болуп тајат. Комсомол ойгор Коммунистический партиянын башкартузыла јүрүп иштеп ле тартыжып јат.

Туулу Алтайдын комсомолынын өткөн јоы јаркынду ла мактулу.

● 1-кы эркекти синтаксически ылгагар.

262. Скобкаларды ачып, керектү темдектерди тургузып бичигер.

Кандый (ла) албатыда јараш керегинде бойынын ич санаазы (ла) сөстөри бар. Бистин улус терен санаалу буурзак(ла) чыдамкай улусты сүүп јат. Чыйрак аттарды мактап јат. Чечен јардак ойгор (ло) кожончы кижини сүүйт. Је оног до өскө, сан башка јараш база бар, ол — кижинин јаражы. Бистин алтай јон ортодо карган улусты јакшы керектери учун үй улусты

өкпөорингкей	ус(ла) керсү болгоны учун јииттерди ак-чек болгоны учун күндүлейт. Јараш улус буурзак керсү тынын(да) кысканбас өкпөорингкей болот.
--------------	---

(К. Кошев.)

● Таскаду кандый ээжилерге берилген?

● Узүкке кандый бажалык таап аларга јараар?

2) Слерди, жүрүмнүн чечегин, эне-адалар азырап чыдаткан. 3) Комсомол, Коммунистический партиянын жаан болушчызы, кандый ла керекте озочыл болот, 4) Ыраакта, күннүн калганчы чогынын бажы өчөмүк кызарып турган кырдын эдегинде, энирги куштын «сы-ыйыт, сы-ыйт» эткени угулат. (Л. Кок.)

39 §. Жөмөлтөлөрдүн аныланары.

Аныланган жөмөлтөлөр жаантайын жартадып турган сөстин кийинде турар жанду. Олор мындый учуралда аныланат:

I. Кениткен жөмөлтөлөр текши адалгыштарды жартап, олардын кийинде турза: 1) *Тыбырууш жааш, күстин элчизи, жер чыктайт.* (М. Г.) 2) *Жангыс ла кемечи, унчукпас түндүктүн карганы, уйуктабайт.* (Пр.)

II. Кениткен ле кенитпеген жөмөлтөлөр жүзүннүн солумаларын жартап, олардын кийинде турза: 1) *Бис, Советтин жаңы улузы, бирлик күндү журтап иштейдис.* (Б. Ук.) 2) *Мен, партиянын члени, жаңы общество төзөөрине күчим кыскап базым.* 3) *Бис, ишттер, жакшы үренер учурлу.*

III. Жайылган ла жайылбаган жөмөлтөлөр өс адалгыштарды жартап, олардын кийинде турза: 1) *Онегин, менин жакшы пөкөрүм, Неванын жарадында чыккан.* (П.) 2) *В. В. Мичурин, ар-бүткеннүн улу кубултаачызы, бойынын ченемелдерин ле шинжүлөрүн турумкай өткүргөн.*

IV. Өс адалгышла айдылган кениткен ле кенитпеген жөмөлтөлөр мензинген адалгыштарды жартап, олардо кубулткышта жөпсинер болзо: *Бойынын карындажын, Чалчыкты, ол городко апарды. Ол нөкөрине, он беш жашту Кортыга, жаңы бичиктер садып берди.*

А ж а р у: Мензинген кожулта алынбаган текши адалгыш өс адалгыштан озо туруп, онын жөмөлтөзи болот. Андый жөмөлтөлөр аныланбагандан, темдектезе: *Врач Мундусов операция этти.*

266. Кычырала, жөмөлтөлөрдүн аныланганын жартагар.

1) Көк телкемнүн омок кайучылары, бистин күндөрдүн жалтанбас колумбтары, көк аястын жажыдын ачкылайт. 2) Советский улус, космосты бактыраачылар, жаан једимдерге јеткендер. 3) Ленинградты, үч революциянын кабайын, алтай да јуучылдар корыган. 4) Кадынды, Туулу Алтайдын жаан суузын, кезик алтайлар талай дежетен. 5) Слерле, пионерлер, советский албаты оморкойт. 6) А. С. Пушкин, улу орус поэт, бойынын няязынан, Арина Родионовнадан, албаты чүмдеген көп чөрчөктөр уккан. 7) Колхозтын бухгалтери, јуудан бу јуукта ла јанган фронтовик уул, Карабашка бичиктер сыйлап берген. (Л. Кок.)

267. Эрмектерди чокым кычырып, аныланган жомолтолорди айдып береер. Кезик учуралда запятойлор ненин учун тургузылбаган?

1) Ол бойы кату ла шотонг до болзо, је үйин, Чейнени, сүрекей тын сүүйтен. (И. Шод.) 2) Онын уулына, Кортыга, кандый јакшы өйдө јадарга келишти. 3) Врач Георгий Захарович обл-больницада оору улустын ортозында јаан тоомјылу. (Ч. Чун.) 4) Бежен јаштаг ашкан койчы Тебекова Эзенбей докладты аја-рулу угуп отурды. 5) Меге, ан тудуп билер кижиге, јүзүн-баш-ка ан-куштар тударга Советский Союзтын көп јерлеринде бо-лорго келижет. (С. Пан.)

● Бир төс члендү эрмектерди таап, бүдүмин јартагар.

268. Токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Аныланган жомолтолордин турган јерин, бүдүмин јартагар.

хризантема 1) Афанасий Лазаревич Коптелов ады јарлу писа-тель В. И. Ленинниг сибирский ссылкадагы јүрү-мин ле ижин «Јалбыш күйер» деп романда көр-гүскен. 2) Ломоносов улу орус ученый телекейлик науканы байыдарына көп иш өткүрген. 3) Хризантема күстин чечеги сүреен јараш ла бачым чалдыкпас. 4) Ол озочыл мал өскүрее-чи съезде турушкан. 5) Бис балдар үйде отурып болбойдыс. 6) Олор самосвалдар кайдаар да мантап, өрө-төмөн өткүлеп ле јат. 7) Майор бир одус беш јашту кижки биске авиация керегин-де јилбилү куучын айтты.

269. Эрмектерди кычырала, јартагар: карарткан сөстөр учурыла нени көр-гүзет? Токтой түжер темдектер керегинде кандый шүүлте эдерге јараар?

1) Анчы өбөгөн Москвадагы выставкадан јанып келди. 2) Эзенбей эмегенниг јүреги эш-немени сеспейт. 3) Качаш таай-ым айылдап келди. (Ч. Чун.) 4) Сартакпай баатыр Кадын ке-чире күр эдерге амадаган. 5) Саду акам армияга атанды. 6) То-гу эјем пединститутта јуренет.

Акам, эјем, нөкөр, баатыр, таайым, јаанам, онон до өскө јаантайын айдылган сөстөр өс адалгыштын кийнинде де тур-за, качан да аныланбайт. Олор төрөөн-туганын көргүзип, өс адалгышла тудуш айдылат.

270. Келишкедий жомолтолорди јартадып турган сөстөрдин алдына тургузып кычыраар. Шүүлте кубулды ба, јок по? Ајару неге салынат? Калганчы эки эрмекти бичип алала, токтой түжер темдектерин јартагар.

1) Менин адам, заводтын энг ле ус слесари, коммунистиче-ский бригаданы башкарды. 2) Јуунда Баландин, билгир инже-нер, наука ла техниканын јаан једимдери керегинде куучын айтты. 3) Мекишкеге, шахматистке, областной маргаанда ту-ружарга келишти. 4) Содонов, бистинг јердин журукчызы, меге

бойының журуктарын көргүсти. 5) Контораның эжиги ачыларда, оноң Лыргай Иванович, кыскачак сынду кижги, терлеген-бурлаган чыга конды.

271. Јөмөлтөлөрдү үнле аңылап кычыраар. Оноң керектү токтой түжер темдектерди тургузып бичигер.

1) Бистер башка укту албатының балдары јайым керегинде амадулу јүредис. (Л. Ош.) 2) Бис јайым ороонның јииттери бүгүн омок кожон кожондойдыс. (Л.-Кум.) 3) Кожон канатту куш јалтанбастарды јорыкка кычырат. (Кожон.) 4) Мен орус кижги бойымның албатымның уулы мен омок көрөдим бойымның Төрөлиме. (В. Гус.) 5) Бүгүн бис сүүнчилү кожонло јарык, јангы школыска бистин сүүнчиү айлыска кирерис (В. Гус.)

● 4-чи эрмекти синтаксически ылгап, сөстөрдиг турган аайына ајару са-лаар.

272. Сурактын ордына кеңиткен јөмөлтөлөр кожуп, көчүрип бичигер. Токтой түжер темдектерин јартагар.

1) Алдыбыста комендант, (к а н д ы й?), турды. (П.) 2) Нижне-Озерский шибееинг коменданты, (к а н д ы й?), меге таныш. (П.) 3) Бис, (к е м д е р?), революцияга ла оны баштаган орус калыкка быйанду улус. 4) Суворов, (к е м?), јууның тактиказын көндүктирген, тыңыткан. 5) Керил, (к е м?), «Пахтакор» деп командада ойноды. 6) Александр Матросов, (к е м?), Чернушка деп јуртта калапту согушта өлгөн. 7) Бис, (к е м д е р?), кижинин су-кадыгын корулайдыс.

273. Берилген сөсколбулар айдылаачы, јөмөлтө болзын деп, эрмектер тургузаар. Керектү темдектерди тургузып јартагар.

К ө р г ү з ү : *Заводтын талдама слесари. Канчалов — заводтын талдама слесари. Канчалов, заводтын талдама слесари, ылдык планды ажыра бүдүрди.*

1) Улу советский ученый. 2) Ады јарлу советский писатель. 3) Гражданский јууның атту-чуулу геройы. 4) Советский госу-дарствонның баштапкы космонавты. 5) Компартия керегинде гимн-поэма бичиген атту-чуулу поэт.

Сурактар ла јакылталар.

1. Кеңиткен ле кеңитпеген јөмөлтөлөр деп нени айдар? Олор куучын-эрмектин кандый бөлүктериле айдылар?
2. Јөмөлтөлөр, јартадып турган сөскө көрө, кайда турар аргалу?
3. Јөмөлтөлөр качан аңыланат, качан аңыланбайт? Аңгыланар ла аңыланбас учуралдарга бир эрмектен тургузаар.

274. «Алтайдын Чолмоны» газеттен областытын озочылдары керегинде бичилген статьялар таап, кычырала, «Бистинг озочылдарыс» деп темага сочинение бичигер. Бичигенеерде аныланган жөмөлтөлөр учуразын. Мындый учуралдарга ажару салыгар: 1) Озочылдардын ады-жолы; 2) Олор кайда, не болуп иштегилеп жат? 3) Ижинде кандый жөнүлөргө жединип турадылар? 4) Олордын ижинде жылбилү не бар? 5) Сперди бойоорды кандый иш жылбиркетет?

40 §. Толтыраачылардын аныланары.

Башка, үзеери, өскө, көрө, коштой деген улантыларла кожо айдылган толтыраачылар куучын-эрмекте үнле аныланып, бичигенде, запятойлорло бөлинип жат: Бастыра улус, бригадирден башка, артисттердин ойын-жыргалын көрдилер. Оскүс-Уулдын бу ак жерде жыгылганын, аткан кижиден башка, билер кижжи жок. (П. Куч.)

275. Аныланган толтыраачыларды таап жартагар. Олор эрмекке кандый учур алындырат, кандый суракка каруу берет?

1) Суунын жарадында, кемеден өскө, неме көрүнбей турды. (А. Ер.) 2) Күскиде койлорды жүгушту оорулардан чеберлеп, үүрлер төзөлгөниле коштой, профилактический иш өткүредис. 3) Оттын жанында, Жарымкадан өскө, база беш кижжи жылынып отурды.

276. Эки эрмектин ордына толтыраачылу бир эрмек болзын.

К ö р г ү з ү: Ончо кызычактар чанала жыгылаарга сүйүдилер. Жангыс ла Валя жыгылаарга сүйүбейт. — Валядан башка, ончо кызычактар чанала жыгылаарга сүйүйт.

1) Бистинг класста бастыра уулчактар танцевать эдерге үренет. Жангыс ла Юра үренбейт. 2) Бастыразы тренировкага оройтыбай келдилер. Алмат оройтыды. 3) Кажы ла бала художественный самодеятельностьто туружат. Эки бала жүрбейт.

277. Скобкаларды ачып, токтой түжер темдектерин тургузып, эрмектерди бичигер.

1) Эркемей болуш сурап бир канча кыйгырды је ого тундеги өчөмик жанылгадан башка бир(де) тынду неменин кыйгызы угулбайт. 2) Гражданский авиациянын самолетторы күнүн(ле) он мундар тоолу улусты жетирип турганы(ла) коштой журт хозяйството керектү иштер бүдүрдилер. 3) Бригаданын кажы(ла) члени бойынын ижин сүрекей жакшы билер ого үзеери одордын кажызы(ла) нөкөрлөринин турган ижин база бүдүрер аргалу. 4) Интернет(та) алтай балдардан өскө көп орус балдар база бар болгон. (Л. Кок.)

● Тыныдаачы бөлүгөшти кубулткыш кожултадан ла колбоочыдан канайда анылаар?

278. Берилген сөстөрдү чокымдайтан толтыраачылар эдип, эрмектер тургузаар.

Командирден өскө, фруктовый агаштарга коштой, колхозко иштегенине үзеери, балыкчылардан башка, туружаачылардан өскө, тургузылган программага үзеери.

● Улантылар кандый кубулкыштарда турган сөстөрлө колболыжат?

279. Сурактардын каруузын аңыланган толтыраачылу эрмек эдип бичигер.

К ө р г ү з ү: *Бичикти кем экелбеди? — Ырыс. Ырыстан өскө, бастыра балдар бичиктерин экелген.*

1) Канча балада хрестоматия жок? — Эки балада. 2) Экинчи четвертьте класста бодолго аайынча кем сондоп жат? — Сүүнер ле Саша. 3. Атла жарыжатан ойын-маргаанга кандый колхоз турушпаган? — Кировтын адыла адалган колхоз.

280. Берилген темалардын бирүзине сочинение бичигер.

1) «Школыстын жанын жарандыраарыс», 2) «Драмкружоктын тургускан көргүзүзи», 3) «Волейбол ойнооры».

● Бичигенеерде аңыланган жөмөлтөлөр лө аңыланган толтыраачылар болзын.

31. Керектү букваларды тургузып бичигер.

Буд(у, ы)к, буду(у, ы)п жат, бур(у, ы)лу, бур(у, ы)ган, бур(у, ы)лчык, б(ы, у)жу, д..ректор, с..кретарь, к..нцелярия, экзам..натор, л..тература, мат..матика, т..орема.

41 §. Чокымдап айдар айалгалардын аңыланары.

Ойин ле јерин көргүзер айалгалар чокымдалар аргалу:

1) *Кышкыда, чагаан айда, телекейлик кижилик Јаңы жылды уткыйт.* Бу эрмекте чокымдаар айалга болуп *чагаан айда* деп сөскөлбу айдылат; о л к а ч а н? деп суракка каруу берип, *кышкыда* деп озо турган ойин көргүзер айалганы чокымдайт. 2) *Анда, границада, јуит јуучыл каруулда турган.* (А. Жар.) Бу эрмекте чокымдайтан айалга болуп *границада* деп сөс айдылат: о л к а й д а? деп суракка каруу берип, *анда* деп озо турган јерин көргүзер айалганы чокымдайт.

Эрмектин члендери јерин ле ойин көргүзер айалгаларды чокымдаза, үнле аңыланып турар; бичиир тушта запятой-лорло бөлинер.

к а й д а?

Горно-Алтайскта, Лениннин площадинде, улу башчыга памятник тургузылган.

качан? чокымдап айтса качан?

Байрамдарда, улус амырайган күндерде,

Санааш кедеертинен түшпейтен.

282. Чокым кычыраар. Ойин ле јерин көргүзөр айалгаларды таап, кандый сөстөрлө чокымдалып турганын јартагар.

1) Азыйда, революциядан озо, алтай албаты кызаланда, базынчыкта јуртаган. 2) Эмдиги өйдө, коммунизм төзөлип турган күндерде, кажы ла кижн албаданып иштеер учурлу. 3) Кадын суунын јарадында, Себи деп јерде, пионерский лагерь ачылды. 4) Генуяда, вокзалдын алдындагы кичинек площадкада, улустын толкузы койылды. (М. Г.) 5) Күскиде, сентябрь айда, ар-бүткенди көрөргө јараш. 6) Јайгыда колхозчылар ишке эрте, сегис час кирезинде, атангылайт. 7) Комнатанын ортозында, бичинетен столдын ары јанында, качы тани де бичип отурды.

● Эрмектин чокымдайтан ла чокымдалып туратан члендери куучын-эрмектин кандый бөлүктөрине айдылган?

283. Скобкадагы сурактардын ордына чокымдайтан члендерди тургузып, эрмектерди бичигер. Токтой түжөр темдектерди тургузаар.

1) Јаскыда (кажы айда?) баштапкы советский космонавт көк айастын телкемине көдүрилди. 2) Октябрьда (канча числодо?) орус революция кааннын јеезелү уйазын кодорочачты. 3) Советский Россия (кемнин ороонында?) коммунизмнин отторы күйет. 4) Кардан айрылган јерде (кайда?) көк көрүнип келди. 5) Эңирде (канча часта?) концерт башталар. 6) Енисейде (кажы јерде?) телекейдин эң ле күчтү гидростанциязы тудулды. 8) Јаскыда (кандый айда?) агаш бүри јайылат.

284. Јерин чокымдаар айалгаларды запятойло анылап бичигер. Баштапкы эрмекти синтаксически ылгагар.

1) Бистин айылдын јанында суунын јарадында ак јер бар. 2) Залда баштапкы рядта кызыл партизандар отурды. 3) Кечүден ыраак јокто бир километр кирези јерде пионерлердин лагери ачылар. 4) Капчалда јаан эмес кобыда айылдын ыжы чөйилет. 5) Озогы чакта Алтай јеринде тогус өзөктин бириккенинде үч карындаш јуртаган. 6) Караты-Кааннын алты күйүзи өргөбннн ичинде эпши јанындагы төрдө байдастанып отургылады.

● Јерин көргүзөр айалга деп эрмектин кандый членин айдар? Олор куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылат?

285. Ойин чокымдаар айалгаларды запятойло бөлип бичигер. Баштапкы эрмекти синтаксически ылгагар.

1) Эмди бистин јүрүм күнүн ле байып, јаранып турган өйдө

колхозтордо жакшы клубтар, жаан библиотекалар тудулат. 2) Жаскыда каникулдар башталар алдында бис темир жолдорлу жерлерле экскурсияга жүредис. 3) Жайгыда сары танда куштар кожон-комыдын баштайт. 4) Күскиде сыгын айда алтай амыргылар тайгаларда жыгырайт. 5) Бүгүн сентябрьдын баштапкы күнинде 11 часта үредүлү жылды баштаган торжественный линейка өтти. 6) Экскурсанттар эртен тура бир сегис час киреде деремнеден чыгала, он бир часта кырдын эдегине жетилер.

286. Скобкадагы сурактардын ордына ойин ле јерин чокымдайтан айалгалар тургузып бичигер. Калганчы эрмекке морфологический схема тургузаар.

1) Жаскыда (к а ч а н?) кандыктар јайылат. 2) Ыраакта (к а й д а?) атту улус көрүнди. 3) Орой энгирде (к а ч а н?) Павелге Санай кирип жүрди. 4) Алдыста (к а й д а?) деремнелердин отторы жапылдайт. 5) Эрте (к а ч а н?) отряд јорыкка атанды. 6) Жайгыда (к а ч а н?) бис өлөн ижине кирерис. 7) Он јаныста (к а й д а?) карагай агаш шуулайт. 8) Түште (к а ч а н?) најылар суунын јарадында тушташты. 9) Анда (к а й д а?) тын ийделү электростанция тудулган.

287. Ойин ле јерин чокымдап айдар члендерле тузаланып, кандый бир темага јар бичигер.

К ө р г ү з ү :

Ј А Р.

Эртен, среда күнде, 7 час энгирде, школдо алтай тилдин секциязы иштеер.

Тура р сура к т а р ы :

1. Алтай тилдин лексиказы (доклад).
2. Викторина.

42 §. Јартап ла кожулып айдылган члендердин ағыланары.

1) *Инверсияла, ол эмезе сөстөрдin солыи турганыла, поэттер бойынын үлгерлеринде тузаланат. Бу эрмекте инверсияла деген толтыраачы сөстөрдin солыи турганыла деген сөстөрлө јарталат. 2) Кобы Тубай, јартап айтса менин карганагым, јиит ойинде кожончы болгон. Бу эрмекте Кобы Тубай деген баштаачы менин карганагым деп сөстөрлө јарталат.*

Эрмектин кандый бир членин јартап, оныла *ол эмезе, јартап айтса* деген сөстөрдin болужыла бириккен эрмектин члендери үнле ағыланып, бичиир тушта запятойлорло болинет.

288. Токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Јартайтан члендердин алдыла чийү тартаар.

- 1) Менин нөкөрим чуучак өскөртө айтса суску садып алды.
- 2) Языкознание ол эмезе тил керегинде наука калганчы өйлөрдө солун сурактар көдүргөн.
- 3) Балдар биссектрисаны жартап айтса толыкты тал-ортозына бөлийтен чийүни задача бодоорына тузаланбаган.
- 4) Горно-Алтайска мөрөйлөр өткүрерге экс-чемпион жартап айтса азыйда чемпион болгон кижиге келген.
- 5) Элеватор ол эмезе аш уратан жерге аш чачатан транспорттор кийдирди.

● Слер кандый сөстөрдин учурыла таныштыгар?

289. Берилген сөстөрлө тuzаланып, эрмектер тургузаар. Токтой түжер темдектерин ле жартаар сөстөрди айдып береер.

Эпос (албатынын баатырлар керегинде чүмдеген чөрчөги); яхта (жарыжатан парусту кеме); эпопея (исторический айалгалар керегинде бичилген жаан произведение); басня (үлгер сөс); асбест (отко күйбес ак өндү минерал); сөсколбу (эки эмезе бир канча алдынан учурлу сөстөрдин колболышканы).

Эрмектердин члендери анчада ла, темдектезе, ол тоодо деген сөстөрлө кожо айдылып, эрмекке кожулта жетирү эдет. Айтканда, андый члендерди үнле агылаар, бичиир тушта запятойлорло бөлиир. *Уренчиктер, анчада ла Кайыров, бу күндерде үредүзин тыгытты. Көп газтар, темдектезе водород, кейден жеңил. Јайгы өлөң ижинде 7 классын үренчиктери, ол тоодо Мерген ле Темир, озочылдардын тоозына кирип, баалу сый алгандар.*

290. Кожулып айдылган члендерди таап кычыраар. Олор кандый сөстөрлө бириккенин айдып береер.

1) Куучын-эрмектин бөлүктөрүн, анчада ла жарталгышты ла эренгисти, сурак ажыра ылгаштырарга күч. 2) Комсомольский организациянын члендерине, ол тоодо учкомго до, партком жаан быйанду сөзин айтты. 3) Алтай сөстөр бой-бойыла башка-башка эп-аргаларла, анчада ла үнле, сөс кубултар кожултардын болужыла, колболыжат. 4) Алтай ла орус батрактар, темдектезе Кара ла Куреев, бай Козуйтка ла којойым Песковко удурлашкан.

291. Кожулар учурлу члендер кожуп, эрмектер тургузып бичигер. Токтой түжетен темдектерди жартагар.

1) Болушчы куучын-эрмекти үредерде ... олордын учурына жаан ажару эдер керек. 2) Кычырган бичиктерден ... кандый бичикти жараттын? 3) Кызычактар ... школдын музейине көп экспонаттар экелген. 4) Бистин библиотека көп солун бичиктер ... садып алган.

292. Тексттен аныланган члендерлү эрмектерди чыгара бичип, токтой тү-
жер темдектерин јартагар.

ОНЫҢ КЕБЕРИ УНДЫЛБАС.

(Туулу Алтайда В. И. Ленинге памятниктер.)

Туулу Алтайда В. И. Лениннин баштапкы памятниги 30 жылдар башталып турарда, Чуйдын јолында, Ийин јуртта тургузылган. Башчынын јаан скульптуразын бийик туулардан чыгып турган күннин тандагынын јаркыны јарыдып турат. Памятниктин јанындагы площадьта јаан байрам күндерде ишкүчиле јаткандардын митингтери ле демонстрациялары, ол тоодо школдын үренчиктерин пионерге алатан торжественный уткуул-байрамдар, өдөт. Мында јурт хозяйство-ны механизировать эдеринин ле онјылдык школдын үренчиктеринин, јурт улустын сүүген јери болуп јат.

Бийск ле Турачактын ортозында, чокымдап айтса, Удаловка јурттын алтыгы јанында, јылым кайада, В. И. Лениннин барельефи бар. Оны кайанын ортозы кирезинде, јерден өрө 70 метр бийикте, ташты ойып эткен. Мыны бойы үренген скульптор пенсионер И. Е. Сычев эткен. Бу ишти бүдүрерге болуп, ол көп айлардын туркунына армакчыла бууланып алып, кайа-таштын кабортозына јетире түжүп иштеген. Узак ла турумкай иштин шылтузында 1957 жылда, 1 Майда, барельеф бүдүп калган. Ол тушта И. Е. Сычевтын иштенип турганын көргөн кажы ла кижы онын турумкайын кайкабас аргазы јок болгон.

В. И. Ленинге јакшынак памятник Горно-Алтайск городтын төс площадинде тургузылган. Ол площадь эмди улу башчынын — Лениннин адыла адалган. Скульпторлор Т. Мамедовтын ла О. Эльдаровтын модели аайынча бу скульптураны Ленинградта уруп эткен. Онын бийик сыны 6,05 метр, таштан эткен төзөлгөзиле кожо — 11 метрден артык.

293. Эрмектерди кычыраар. Кезик учуралда анчада ла деген сөстү адал-гыштар ненин учун аныланбайт? Јартагар.

1) 1) Бастыра үренчиктер, анчада ла сегизинчи класстын балдары, алтай тилдин олимпиадазына јакшы белетенди. Анчада ла Коля көп јилбилү сурактар белетеп алды. 2) Кандый ла јерде, анчада ла јабыстай јаткан јерлерде, өлөн јакшы өзөт. Койу өлөн анчада ла јабыстай јаткан јерлерде јакшы өзөт. 3) Кандый ла табыш анчада ла түнде тын угулат. Түнде, анчада ла эки-үч часта, кандый ла табыш тын угулат.

● Аныланган члендерлү 2 эрмек бичип алаар. Эрмектин кандый членде-ри аныланган? Јартагар.

294. Токтой тўжер темдектерди тургузып, бичигер. Олор кандый ээжилерге берилген? Јартагар.

ПУШКИННИНГ ЈАРКЫНДУ БАЙРАМЫ.

Улу Пушкиннинг ўлгерлик байрамы бистинг ороондо јанжыгып јаан керек боло берди. Јылдын сайын июннинг баштапкы воскресенинде Михайловское поэтинг өбөкөзинин журтында ўлгерлик байрам өткүрилет. Бу баштанкайды СССР-динг бичиичилеринин Союзы ла партиянын Псковтогы обкомы эткендер.

Псковтын јериле орус культуранын атту-чуулу ишчилеринин де жүрүми жуук колбулу. Чанкыр көлдөрлү бу јерде композитор М. П. Мусоргский чыккан. Телекейде текши јарлу база бир композитор Н. А. Римский-Корсаков мында Вечаша деп журтта јадып, чылазыны јогынанг көп иштеген.

Јирме беш јашту Пушкин мында таайларынын јеезелү журтында эки жыл јангыскан јадып тура көп поэтический произведениелер «Евгений Онегиннинг» бир кезек бажалыктарын ла «Борис Годунов» деп драманы чүмдеген.

Эмди улу поэт јер үстинде бастыра тилдерге ол тоодо алтай тилге көчүрилген. Бистинг де балдар онын мөнгүндий јаркынду ўлгерлерин бойынын төрөл тилиле сүреен јилбиркеп кычырат.

(Газеттен.)

● Јаңы учурлу сөстөрди таап, чыгара бичигер. Алтай тилдин сөзлигинин элбеер аргазы керегинде куучындап береер.

ЭРМЕКТИНГ ЧЛЕНДЕРИЛЕ КОЛБОЛЫШПАЙ ТУРГАН СӨСТӨР.

295. Эрмектерди члендериле ылгагар. Эрмектинг члендериле кандый сөстөр колбулу эмес? Олорго сурак тургузарга јараар ба?

1) Улу орооныс, сенинг јенүлеринг бисти оморкодот! 2) Чечек, байла, эртен јанып келер. 3) Бата-а, сен качан ойто бурыларын?

Эрмектинг члендериле колболышпас, суракка каруу бербес, эрмектинг члени болбой турган сөстөрди эрмектинг члендериле колболышпаган сөстөр деп айдар.

Кычыру сөс, кириш сөс лө кириш эрмектер, кыйгылулар эрмектинг члендери болбой јат.

296. Эрмектинг члендериле колболышпай турган сөстөрди таап, кычырып береер.

1) Энг ле бийик тайгалар энчейет слерге, Ленин. Энгир чолмон жылдыстар адыгар угат, Ленин! (А. Ад.) 2) Күскиде школго келзе, балдар Байрамды, байла, кандый јалтанбас уул дешкилеер. (А. Ер.) 3) Ол кижиге, јарт ла, биске үредүчи болуп

келген. 4) Э-э, төрөл Алтайым, кандый сен ырысту! (П.Куч.)
5) Уйларды эмди тургуза жайлууга божотпостунг керегинде (анда арайдан ла базып жүрген уйлар эрмек жоктон тоголонор каскак жерлер бар) Адыжокты улустар эрген тура уйларла кожо күдүчиге бодолду ийип тургулады. (П. Куч.)

● Карарткан сөстөргө синонимдер табыгар.

43 §. Кычыру сөстөр.

297. Эрмектердег кычыру сөстөрдү табаар. Олордыг кажызы кижини, кажызы тындуны, кажызы тыны жок предметти адайт?

1) Айдаг келген алтын күүк, Алтайыгды таныдыг ба, кулагымныг ичинде күзүгүмди тыгдадыг ба? (Б. Сурк.)
2) Большевиктердин ийделү колдору бектеп тутты сени, Чамал. (П. Куч.) 3) Алкыш болзын сеге, анчы, алтамыг агастыг йенгилчек болзын. Ичкери көргөн көстөринг, анчы, ирбис көзинег курч болзын. (Б. Ук.) 4) Бир катап быркырууш чечек уулдарына мынайда айтты: «Балдарым, жер-алтайыгарга таркап барыгар. Слерге көп нажылар да туштаар». (А. Ер.)

Кижиге эмезе кандый бир предметке баштанып, онын адын адаган сөсти ле сөсколбуны кычыру сөс деп айдар.

Кычыру сөс адалгышла, адалгыштынг учурын алынган эренгисле эмезе јарталгышла айдылар.

Кычыру сөстөр кениткен ле кенитпеген болор.

1. Кычыру сөс эрмектин бажында турза, онын кийнинде запятой тургузар, темдектезе: *Алтай тилим, ару тилим, аржан суудан сызылып чыккан.*

2. Кычыру сөс эрмектин бажында турала, үнле айдылза, онын кийнинде кый темдек турар, темдектезе: 1) *Уля! Мен мынанг кайдаар да барбазым.* (А. Фад.) 2) *Мениг күндүлү нажыларым! Бойымныг ижимле слерди уткып турум.* (Н. Остр.)

А ж а р у. Кезикте кыйгылулар кычыру сөслө үн јанынан бириге берет, ол тушта кыйгылулар тыгыда айдар бөлүгештердин учурын алынат. Бу учуралдарда кыйгылуны кычыру сөстөнг анылаарга, бөлирге јарабас, темдектезе: *О эне-Алтай, јитт үйенге сүмерлердин бийигин бер!*

3. Кычыру сөс эрмектин ортозында болзо, ол эки келтегейинен запятойло бөлинер, темдектезе: *Јакшы болзын, кару энем, јардак, омок јадыгар. Мениг јенгүлү келеримди эмеш те кунукпай сакыгар.* (П. Куч.)

4. Кычыру сөс эрмектин учында болзо, онын алдында запятой тургузылар, темдектезе: *Тузанг биске јеткен учун, алкыш болзын, Алтын-Көл* (П. Куч.)

298. Кычыру сөстөрди үнле агылап, эрмектерди чокым кычыраар. Запятой-лордыг, суракту ла кый темдектердин тургузылганын жартагар.

1) Ай канатту шонкорым, кайда учуп барадын? 2) Бу сен-ле, Алтын-Көл, калганчы тушташ эмес, билип ал. (П. Куч.) 3) Жакшы болзын, жаңы Чопош, жаранып чечекте, ырысту Чопош! (П. Куч.) 4) Тайгазынан тапканын талайына чөктөйтөн деген, онын бирүзи, сен көөркий, тайгадан тапканынды Таабы акага берер болбойын. (Ч. Чун.) 5) Учурал куучынын мынайда божотты: «Нөкөрлөр, жүрүм эмди кажы ла күн өскөлөнип жат. Онызы сүрекей жакшы». (Э. Палк.) 6) Сеге, изү сүүгеним, жүректен кожон чүмделет. (А. Сар.)

- Кычыру сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүктериле айдылган?
- Кениткен ле кенитпеген кычыру сөстөрди башка кычыраар.
- Карарткан сөстин учурын жартагар.

299. Кычыру сөстөрдин јерин солып бичигер.

К ө р г ү з ү: Сен, Кайыш, нени эдедин? — Кайыш, сен нени эдедин?

кееле 1) Седен керсү куучындар санаамда артты, најылар! 2) Жолыгар ырысту болзын, таң атту улустар! 3) Музыка, жаңыра! Кожон, жайыл! Албатым, сүүн, жырга! Оромдор, ачыл! Орооным парадта! 4) О, жаңы ой! Ижемжилер эрчимиле ол телекейди кеелеерге сананган. (Ш. Шат.) 5) Поэттин сананган, күүнзеген күүнин онын үлгерлеринен угыгар, билигер, нөкөрлөр! (Э. Палк.) 6) Энем! Энем! Ачынба меге. Эне, сен јалакай ла ырысту!

- Айдар учурыла, үн јанынан эрмектер кандый болгонын жартагар.

300. Кычыру сөстөрди эрмектин баштаачызы эдип кубултала, бичигер. Эр-мектердин шүүлтези кубулат па?

К ө р г ү з ү: Байзын, сен ненин учун занятиеге жүрбедин? — Ненин учун Байзын занятиеге жүрбейт?

1) Чаначылар! Слер эстафетага јазап белетенигер. 2) Нөкөрлөр, эртен бис автобусла бастыра городты эбирерис. 3) Слер качан аймактарга атанып јадыгар, Чанкай Чакпыртович? 4) Тынгдап алзан, омок уул, таштабазан бистерди. (А. Ер.) 5) Алтай кырлар, слер кандый бийик! 6) Комсомолдор, пионерлер, эртенги иште эрчимдү туружыгар!

301. Баштаачыларды кычыру сөс эдип, эрмектерди кубултыгар. Эрмектин айдылаачызы ла айдар учуры кубулды ба?

К ө р г ү з ү: Уулдар походко белетенет. — Уулдар, походко белетенигер.

Үйдежү 1) Баксур Керилов литературно-творческий кружок-тын ижин понедельникте өткүрген. 2) Уйдежип тургандар вагондордон чыккылады. 3) Најылар јолыгатан јерди чокымдап алды. 4) Сбордын кийнинде звеньевойлор артып калды. 5) Урок божогон сонгында, дежурныйлар классты ару-тап салар.

302. Керектү токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Кычыру сөс-төрдү мындый схема аайынча ылгагар: куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылды? кениткен бе, кенитпеген бе? кыйгылулар бар ба, јок по? турган јери.

1) Слерди узак ла көрбөдим Казбек... (К. Козл.) 2) «Сен Касен бойын билерин» — деп, койчы мендебей, эрмегин баш-тады. (К. Козл.) 3) Кайдан келген эдигер айдып берзеер санаа-лар? (Э. Палк.) 4) Шыркалу негрдин балдары кандый улус болороор? (Э. Палк.) 5) О кайракан Африка өрөкөн уйкудан жаңы ла ойгонып жадыгар. (Э. Палк.) 6) Түн карануй түрменде Испания уулдарын жыгылган! 7) Бийик сүмерим сүрингди сенин канайып ундытан?!

303. Кычыру сөстөрдү кенгидип ле керектү темдектерди тургузып бичигер.

1) О ... Алтайым сенин жүрүмингди кандый историктер јартагай? (С. Сур.) 2) О ... Төрөлим сени алкап кандый жүрек сүүнбес. (Жук.) 3) Сүүнбе ... најым тегин јерге иженбе! (Кр.) 4) Сенле беријерге меге бош јок ... күчүк (Кр.) 5) О ... Алтын-Көл јаражынды үлгерде айдып болбос! 6) Је ... нөкөрлөр јыл божоды. Календарьдын јылы түгенетени эмди де ыраак бол-байсын, је бистердин јолыбыстын божогоны бу ла. (Ј. Каинч.)

Тургузатан сөстөр: төрөл, менин, агару, шилемир, јаражай, отурган.

304. Кычырала, эрмектерди члендерине ылгагар. Баштапкы эрмекте баш-таачы, экинчизинде кычыру болуп турган сөстөрдү көргүзеер.

1. Омок јайым орооным
Јаркындайтан амыр-энчүле.
Ойгорлорлу орооным
Барат амыр-энчүге.
Чечекте, јайым Төрөлим,
Ойгорлорын көптөзін.
Чечекте, јайым Төрөлим,
Ойгор ийден өссин.

(А. Саруева.)

II. Кижиге бойыннын јылуунды берип,
Туралар болуп, турадын, карагай,
Сооктон, изүден бисти чеберлеп,
Сүүнип, сүүп билерин, карагай...

.....
Карагай күски салкынга жайканып,
Кайкалду түштерин меге куучындайт.

(А. Адаров.)

- Лайылган ылганаачыларды таап, айдып береер.
- Сөстин турар аайы кандый эрмекте бузулган?
- Күски, күскү деген сөстөрлө эрмектер сананып тургузаар.

305. Керектү темдектерди ле божодылган букваларды тургузып бичигер, кычыру сөстөрди темдектеп салаар.

1) Кайран алтай сүмерлерим слерге жабыс ба..ырадым || 2) О Алтайым кем сени сү..ген сенин магынга жүрүмнн берген || 3) Алтай сен бир туж..нда та айдары жок улу болгон та албатылар сана..зына чөрчөк жериндий сен артып калган || 4) Мөңкүликти табарым, ол бойыста улустар || 5) Аттар туй..агы алдынанг чедирген чачыл || Кызыл Чолмон жаркыны жүректер..е чагыл || (А. Ад.) 6) Эзен бе, күн. || Же кандый кондын || Эзен бе нөкөрим || Кандый жадырын || (Л. Кок.)

306. Кычыру сөстөрди тузаланып, нөкөрөөргө письмо бичигер.

К о н т р о л ь н ы й с у р а к т а р л а ж а к ы л т а л а р .

1. Кычыру сөстөр деп нени айдар?
2. Кычыру сөстөр эрмектин члени болор бо? Ненин учун болбос?
3. Кычыру сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүктөриле айдылар?
4. Кычыру сөстөрдиг эрмекте турар жерин темдектерле айдып береер.
5. Кычыру сөстөр бүдүмиле кандый болот?
6. Кычыру сөстөрлү эрмектерде кандый темдектер тургузылар?

44 §. Кириш сөстөр. Кириш сөсколбулар ла эрмектер.

307. Кычырала, эрмектерди түндештиреер. Олор бой-бойларынан неле аныланат? Эрмекте айдылган шүүлтеге караркан сөстөр кандый учур берет?

1) Эрген жааш жаар. Эрген, байла, жааш жаар. 2) Абранын кийниндеги тегелиги жолдын кырындагы карагай төңөшкө түртүлеле, токтоп калды. (П. Куч.) Ырыс болуп, абранын кийниндеги тегелиги жолдын кырындагы карагай төңөшкө түртүлеле, токтоп калды. 3) Бу роман аайынча кычыраачыларла конференция өткүрер керек. Бу роман аайынча, менин шүүлтемле, кычыраачыларла конференция өткүрер керек.

308. Кычырала, жартагар: карарткан сѳстѳр эрмектердин кандый учуралдарда члени болот, кандый учуралдарда болбой јат?

1) Керектин болгонында аланзу јок. Аланзу јок, керек чын болгон. 2) Чын ла, ол бѳгѳн экзамен табыштырар. Экзаменнин ижин чын ла эткен эмтир. 3) Јарт ла, энем ле Орозмат менин акаларым керегинде куучындажып турган болор. (Ч. Айтм.) Калганчы таскадунын јакылтазы ѳренчиктерге јарт ла болгон эди.

● Калганчы эки эрмектин айдылаачызы кандый бѳдѳмдѳ?

Эрмекте айдылган шѳѳлтеге кижѳ бойынын кѳѳн-санаазын кѳргѳскен ангылу сѳстѳрди кириш сѳстѳр деп айдар.

I. Кириш сѳстѳр, сѳсколбулар ла эрмектер ѳнле ангыланып, бичиир тушта запятойло бѳлинет. Олор эрмектин члендери болбой јат, темдектезе: 1) *Айса, ол кичинек турналар слерден коркыйла, ѳлгѳн болор бо? (И. Коч.)* 2) *Чынын айтса, Карабаштын ал-санаазында бойынын бир јылга санап калган јери, энези ле карындажы болгон. (Л. Кок.)* 3) *Ачыл, мен бодозом, јаан специалист.*

II. Кириш сѳстѳр башка-башка учурлу болор аргалу:

Учурлары	Кириш сѳстѳр	Темдектер
1. Бѳдѳм-јилеген	<i>чындап та, чын ла, блааш јок, јарт ла, аланзу јок, чынын айтса, чынынча болзо, айтпаза да.</i>	<i>Аланзу јок, Байрым социалистический мѳрѳйдѳ баштапкы јерге чыгар.</i>
2. Бодоштырылган	<i>айса болзо, байла.</i>	<i>Айса болзо, бригадир једип келер.</i>
3. Шѳѳлте кемнин болгонын темдектеер	<i>кемнин-кемнин айтканыла болзо, кемнин-кемнин шѳѳлтезиле болзо о. ѳ.</i>	<i>Акамнын айтканыла болзо, быјыл јакшы јыл болор.</i>
4. Шѳѳлте ээчий-деечий айдылганда ол эмезе олордын ортодо колбу бар болгондо	<i>баштапкызында, экинчизинде, айдарда, темдектезе.</i>	<p>1. <i>Агроном, баштапкызында, јакшы иштейт, экинчизинде, кѳп ѳренет.</i></p> <p>2. <i>Кыс менин сурагыма кыныс та этпеди. Айдарда, мен онон озолойло, машинамла јолды кечире туруп алдым. (Ч. Айтм.)</i></p>

309. Кириш сөстөрдү, сөсколбуларды ла эрмектерди үнле аңылап кычыраар.

1) Жалбрак түшкөн жерде дезе жажыл чечек ойто өскөн. Жажыл тирүү чечек, айса, жараш, жараш кыстар болгон. (Ж. Бел.)
2) Специалисттердинг шингдегениле болзо, жаш буланнын эди витаминдериле, минеральный тустарыла уйдын эдиненг чик жок артык. 3) Шапыйттынг өлөңди жангы эп-сүмеле обоолойтон деген шүүлтези биске коркышту жарады. Айдарда, оны бүгүңги жуунда шүүжип көрөр керек. 4) Быжыл, мен бодозом, түжүмдүү жыл болор, ненинг учун дезе жерде чык жеткилинче.

310. Бичийле, токтой түжер темдектерди жартагар. Кириш сөстөр эрмектерге кандый учур берет?

1) Чынын айтса, Пушкин цензурага бойынын политический үлгерлерин көргүспеген, олор жангыс ла колдон колго жүрүп таркаган. 2) Бистинг команда, жарт ла, маргаанда жакшы ойноор. 3) Иш, блааш жок, кижининг жүрүмин ле кылыгын жарандырат. 4) Энези эмди, байла, иштең жанып келеле, кичинек көшкө курсак кайнадып турган болбой кайтсын. (Л. Кок.)
5) Эң баалу неме — ол жүрүм! Онон жакшы немени мен билбем. Айдарда, бистинг канайып та өткүрген күнибис — эң жакшы жүрүм. (К. Төлөс.)
6) Айдын-күннинг айалгазын шингдеер метеорологический станциянынг жетирүзиле болзо, быжыл жалкынду ла күкүрттүү жыл болор.

● Жайылган члендердин алдыла чийү тартыгар.

● 1-кы эрмекти члендериле ылгагар.

311. Эрмектердин учурына келиштире бойоор кириш сөстөр лө сөсколбулар кожоор.

I. Бүдүмжилеген учурлу болзын.

1) Бичикти аярып кычырганы кижининг билгирин бийиктетет. 2) Физкультура су-кадыкты тынгыдат. 3) Бистинг бастыра спортсмендерис кросто туружар.

II. Бодоштырылган учурлу болзын.

1) Каанг күндер удаан турбас. 2) Суунын тожы быжыл эрте кайылар. 3) Түштүкте жаскы кыра ижи баштала берген.

III. Кижининг күүн-сана азы а айынча айдылган учурлу болзын.

деталь

 1) Машинист үрелген детальдарды таап солыды. 2) Бис тургускан амадубыска јединдис. 3) Артып калган жангы волейболды ол биске берерге кысканбады.

IV. Эрмек кемге-кемге эмезе негегеге келижип турган учурлу болзын.

кыру
куру

 1) Түндүкте жүрген экспедиция нефтьтү жангы жерлер тапты. 2) Быжыл сентябрь айда тын кырулар түжер. 3) Полярный станциянынг ижи жакшы өткөн, көп научный материалдар жуулган.

312. Керектү токтой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Кириш сөстөрдүн ле сөсколбулардын учурын скобкада бичигер.

1) Чындап та койу тропический агаштын ортозынан кандый да сан башка тынду көрүнгөн же бистен оны таныыр кижини жок болгон. 2) Орус күрөшчилер ле штангисттер жарт ла телекейде эн бөкө улус болгон. 3) Жас блааш жок жылдын эн артык эн поэтический өйи. (М. С.) 4) Арка-ташка жажынган улусты табары байла күч. 5) Анайдарда бу керектин аайы жарталган жат, бис эртенненг оны билип аларыс. 6) Алаңзу жок бистин мүркүт үйебис Марстын Айдын үстинде база болор.

● Баштаачы ла айдылаачынын ортодо кандый учуралда тире тургузылат? 3-чи эрмекте тире ненин учун тургузылбаган? Түп шүүлте эдигер.

● Карарткан сөсти фонетически ылгагар.

313. Орус тилле бичилген художественный произведениелерден кириш сөстөрлү ле сөсколбуларлу эрмектер чыгара бичип алала, оларды алтай тилге көчүрүп, токтой түжер темдектерин жартагар.

314. Токтой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди мынайда ээчий-деечий бичигер: озо баштап бүдүмжилеген ле чокымдаган, онон бодоштырганын ла шүүлте ээчий-деечий болгонын көргүскен кириш сөстүлерин.

1) Чындап та Ленин күйдүргөн күннин алдында жүрүм ырысту. (А. Ад.) 2) Чындап та сананзаар улустар жангыс ла менин кичинек журтымнан көп жиит эр улус жууда өлгөн. (Б. Ук.) 3) Чындап та жаскы иш божоп калган эмес бедигер? (Ж. Каинч.) 4) Же тоозын деп неме удурла шуурып кижини чын ла тумчалаарга турар. (Ж. Каинч.) 5) Чындап та жол ижи база бар туру ине. (Ж. Каинч.) 6) Москва жаар барзабыс баштапкызында Лениннин Мавзолейинде болорыс, экинчизинде андагы музейлерди көрөрис. 7) Уйалар куру: куштар байла уча, берген. 8) Көп өлгөн чабаачылар планын ажыра бүдүргендер, темдектезе: Матрашева, Куйрукова, Сериков ло онон до өскөлөри.

● 2-чи эрмекти синтаксически ылгагар.

● Бир төс члендү эрмектерди чыгара бичийле, бүдүмин жартагар.

315. Скобкаларды ачып ла керектү темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Кириш сөстөрдү таап, мындый схемала жартагар: бүдүмиле (сөс пө, сөсколбу ба) кандый? Эрмекте оларды ненин учун кириш сөс деп айдар? Олор учурыла кандый? Эрмекке олор кандый учур берип жат?

1) Учын(да) менин ырызым тартып таайым(ла) Яков деп карганак кичинек сквер жаар бурылдылар. (М. Г.) 2) Оору мен бодозом улусты тын чучураткан. Жантык-Курттын жааназы чындап айтса бу калганчы өйдө чек уйдаы берген жүрди. (К. Төлөс.) 3) Жолдын ол жанында жабыс сары туралар көрүнөт олор байла колхозтын болбой кайтсын. 4) Карын сен жиит кижини албаданып иштен жүр ол туш(та) арткан улуска(да) жеңил болор. 5) Уренчиктер алаңзу жок «төрткө» лө «бешке» үренер.

309. Кириш сөстөрдү, сөсколбуларды ла эрмектерди үнле аңылап кычыраар.

1) Жалбрак түшкөн жерде дезе жажыл чечек ойто өскөн. Лажыл тирүү чечек, айса, жараш, жараш кыстар болгон. (J. Бел.) 2) Специалисттердин шингдегениле болзо, жаш буланнын эди витаминдериле, минеральный тустарыла уйдын эдинег чик жок артык. 3) Шапыйттын өлбөндү жаңы эп-сүмеле обоолойтон деген шүүлтөзи биске коркышту жарады. Айдарда, оны бүгүнгү жуунда шүүжип көрөр керек. 4) Быжыл, мен бодозом, түжүмдү жыл болор, ненин учун дезе жерде чык жеткилинче.

310. Бичийле, токтой түжер темдектерди жартагар. Кириш сөстөр эрмектерге кандый учур берет?

1) Чынын айтса, Пушкин цензурага бойынын политический үлгерлерин көргүспеген, олол жаңгыс ла колдон колго жүрүп таркаган. 2) Бистин команда, жарт ла, маргаанда жакшы ойноор. 3) Иш, блааш жок, кижинин жүрүмин ле кылыгын жарандырат. 4) Энези эмди, байла, иштег жаңып келеле, кичинек көөшкө курсак кайнадып турган болбой кайтсын. (Л. Кок.) 5) Эң баалу неме — ол жүрүм! Онон жакшы немени мен билбем. Айдарда, бистин канайып та өткүргөн күнибис — эң жакшы жүрүм. (К. Төлөс.) 6) Айдын-күннин айалгазын шингдээр метеорологический станциянын жетиүзиле болзо, быжыл жалкынду ла күкүрттү жыл болор.

● Жайылган члендердин алдыла чийү тартыгар.

● 1-кы эрмекти члендериле ылгагар.

311. Эрмектердин учурына келиштире бойоор кириш сөстөр лө сөсколбулар кожоор.

I. Бүдүмжилеген учурлу болзын.

1) Бичикти аярып кычырганы кижинин билгирин бийиктедет. 2) Физкультура су-кадыкты тындыат. 3) Бистин бастыра спортсмендерис кроссто туружар.

II. Бодоштырылган учурлу болзын.

1) Каан күндер удаан турбас. 2) Суунын тожы быжыл эрте кайылар. 3) Түшгүкте жаскы кыра ижи баштала берген.

III. Кижинин күүн-сана азы аайынча айдылган учурлу болзын.

деталь 1) Машинист үрелген детальдарды таап солыды. 2) Бис тургускан амадубыска јединдис. 3) Артып калган жаңыс волейболды ол биске берерге кысканбады.

IV. Эрмек кемге-кемге эмезе неге-неге келижип турган учурлу болзын.

кыру куру 1) Түндүкте жүрген экспедиция нефтьтү жаңы жерлер тапты. 2) Быжыл сентябрь айда тын кырулар түжер. 3) Полярный станциянын ижи жакшы өткөн, көп научный материалдар жуулган.

312. Керектү токтой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Кириш сөстөрдүн ле сөсколбулардын учурын скобкада бичигер.

1) Чындап та койу тропический агаштын ортозынаг кандый да санг башка тынду көрүнген је бистег оны таныыр кижиге болгон. 2) Орус күрешчилер ле шангисттер јарт ла телекейде эн бөкө улус болгон. 3) Јас блааш јок јылдын эн артык эн поэтический өйи. (М. С.) 4) Арка-ташка јажынган улусты табары байла күч. 5) Анайда да бу керектин аайы јарталган јат, бис эртенинг оны билип аларыс. 6) Аланзу јок бистин мүркүт үйебис Марстынг Айдын үстинде база болор.

● Баштаачы ла айдылаачынын ортодо кандый учуралда тире тургузылат? 3-чи эрмекте тире ненинг учун тургузылбаган? Түп шүүлте эдигер.

● Карарткан сөсти фонетически ылгагар.

313. Орус тилле бичилген художественный произведениелерден кириш сөстөрлү ле сөсколбуларлу эрмектер чыгара бичип алала, оларды алтай тилге көчүрип, токтой түжер темдектерин јартагар.

314. Токтоы түжер темдектерди тургузып, эрмектерди мынайда ээчий-деечий бичигер: озо баштап бүдүмјилеген ле чокымдаган, онон бодоштырганын ла шүүлте ээчий-деечий болгонын көргүскен кириш сөстүлерин.

1) Чындап та Ленин күйдүрген күннинг алдында жүрүм ырысту. (А. Ад.) 2) Чындап та сананзаар улустар јангыс ла менинг кичинек јуртымнанг көп јиит эр улус јууда өлгөн. (В. Ук.) 3) Чындап та јаскы иш божоп калган эмес бедиге? (Ј. Каинч.) 4) Је тоозын деп неме удурла шуурып кижини чын ла тумчалаарга турар. (Ј. Каинч.) 5) Чындап та јол ижи база бар туру ине. (Ј. Каинч.) 6) Москва јар барзабыс баштапкызында Лениннинг Мавзолейинде болорыс, экинчизинде андагы музейлерди көрөрис. 7) Уйалар куру: куштар байла уча берген. 8) Көп өлгөн чабаачылар планын ажыра бүдүргендер, темдектезе: Матрашева, Куйрукова, Сериков ло онон до өскөлөри.

● 2-чи эрмекти синтаксически ылгагар.

● Бир төс члендү эрмектерди чыгара бичийле, бүдүми јартагар.

315. Скобкларды ачып ла керектү темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Кириш сөстөрдү таап, мындыг схемала јартагар: бүдүмиле (сөс пө, сөсколбу ба) кандый? Эрмекте оларды ненинг учун кириш сөс деп айдар? Олор учурыла кандый? Эрмекке олар кандый учур берип јат?

1) Учын(да) менинг ырызым тартып таайым(ла) Јаков деп карганак кичинек сквер јар бурылдылар. (М. Г.) 2) Оору мен бодозом улусты тынг чучураткан. Јантык-Курттын јааназы чындап айтса бу калганчы өй(дө) чек уйдаы берген жүрди. (К. Төлөс.) 3) Јолдын ол јанында јабыс сары туралар көрүнөт олар байла колхозтын болбой кайтсын. 4) Карын сен јиит кижиге албаданып иштен жүр ол туш(та) арткан улуска(да) јенил болор. 5) Уренчиктер аланзу јок «төрткө» лө «бешке» үренер.

316. Берилген эрмектердин эдилгези ээчий-деечий болзын деп, кириш сөстөр кожуп ла керектү темдектерди тургузып бичигер.

1) Менин кичинек карындажым типографияда иштейт, вузка киретен курста үренет. 2) Спортко таскаганы су-кадыкты тынгыдат, кижинин чыдамкайын көдүрет, онын кылык-жанын жарандырат. 3) Художественный литература улустын билгирлерин элбебет, чындык ла жайым учун телекейдеги тартыжуга, коммунистический строительствого жаан салтарын жетирет. 4) Музыкальный үредү кижиге жарашты ондоорго болужат, кижинин куун-санаазын кубултат, жүрүмди эстетический жанынан көрөргө жөмөлтө эдет.

317. Кычырала, кириш эрмектерди таап, токтой түжер темдектерин жартар.

1) Кару андый ырысты, слер ондозоор до, качан да сакыбаган. 2) Экинур, мен бодозом, алтай деремнелердин энг ле жааны. 3) Озогыдан арткан-калган кылык-жан, бодогор до, бистин ичкери барар жолыска эмдиге ле буудак эдип жат.

● Кириш эрмектер канча төс члендү? Айдып береер.

318. Буудак, будак, буунты, бууш деп сөстөрдиг учурын жартайла, оморло эрмектер сананып тургузаар. Эрмектереерде кириш сөстөр лө кириш эрмектер болзын.

319. Точкалардын ордына керектү кириш эрмектерди бичип, учурын жартар.

1) Мен . . . слердин келгенигерди кайкадым. (Т.) 2) Кару нөкөрим, сен . . . удабай ла бери ойто келеринг. 3) Александра Павловна . . . менин айтканымды жетире ондобогон ошкош. 4) Кадын — . . . Алтайдын энг ле жараш суузы.

Тургузатан кириш эрмектер: *акту ла сөзимди айдайын, мен билерим, чынын айдайын, бойын көрөдиг.*

Кириш эрмектерден кийдирилген эрмектерди ылгаштырар керек. Кийдирилген эрмектер айдылган шүүлтени чокымдап, жартап жат. Бичигенде, оморды скобкада алар. Куучында кийдирилген эрмектерди анылу жабыс үнле эмеш түрген айдар, темдектезе: 1) *Кече бир айры башту коокымай (балыктар кижини анайда адагылап жат) көлiske бир болчок кара неме таштаган. (А. Ер.) Ойноор тушта бистин отрядтын члендери (көп сабазы бежинчи класстын балдары болгон) шулмус та болзо, же өштүге күчтери жетпес. (И. Шинж.)*

320. Кийдирилген эрмектерди таап, кычырып береер.

1) Адучы кой бедреп турар түнде (бу март айда болгон) бөрүлер коркышту улыган. 2) Жаан Жаламан (бистин жаткан жер

анайда адалат) Чуйдын жолунан он эки километр тууразында турат. 3) Бир катап жайгыда (бу керек жуунын кийинде болгон) балдар эжинип жүрөле, суудан татап калган пулемет таап алгандар. 3) Эркин (оны айлында анайда адайтан) менин эн жакшы нөкөрүм болгон. 5) Чычкан Марска жедишип келеле, көрзө (онын ыраак та барганы жок эмтир), Марс жангыс ла жерде текпиленип, ары-бери айланып турат. (Чөрч.)

321. Скобкаларды ачып ла точкалардын ордына учурыла келишкедий кириш сөстөр тургузып бичигер.

КУКУРТТУ ТУНДЕ.

Жайлугуш өзөккө, сүрекей карануй түн түшти. Анча-мынча болбой, Ийининиң кара тууларынын бажынаң мөнд(и, ү) рлү жааш жаап келди.

Койчы кыс чеденге жөлөн(и, ү)п, койлорын фонариктин жарыгыла көрди. Баш ла болзын! Көбөркийлер сууга өд(и, ү)п, курбыйжып калган сиркирежип тургылады. Галянын ичи чым эде берди. Ол жаштаң ала малга темигип . . . малчы кижинин уур ижин билип, ондоп турган.

Жалкын жалт эдерде, күк(и, ү)рт жызырай берди. Кыстын кажаннан ырап ла барар күүн(и ү) жок болгон. . . . мындый жотконду күнде кем корк(ы, у)бас? Галяла кожо кой кабырып турган наязызы азыктап өзөк түшкен. Жол-жор(ы, у)к ыраак, ол . . . бүгүн келбес болор.

Кенетийин койлор «тирр» этире үрк(и, ү)п чыкты, ийт десе аайы-бажы жок туткуланып үр(и, ү)п ле турды. . . . борс(ы, у)к жемзеп жүрген болор бо, эмезе жеекен айыл тоноорго умзанып келди эмеш пе? Бу тушта айылдын иргезине күч эдип, таш тийди. Койлор чеденди буз(ы, у)п . . . жүре берген деп, Галя санды. Ол кажан жаар жүг(и, ү)рди. Койлор жангыс жерге чоғ(ы, у)лып, айланыжып турдылар. Оны көрөлө, кыс сүүне берди.

Таңгары жуук тенгери жарый берерде, Галя койлорын жоктоп көрди, . . . ончозы эмтир. (А. Е р е д е в т и н г бичигени аайынча).

● Карарткан сөстөргө синонимдер табыгар.

322. Токтой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Ол темдектер кандый эжилерге берилген эмтир?

1) Слер таадак мен сананзам арыганаар. 2) Балыктын тыны аланзу жок суунын арузынан камаанду. 3) Менийиле болзо ерш деп узун эмес балык ончо ло балыктардан артык. (Акс.) 4) Эртең тура бу керек июль айда болгон Иван Иванович балыктап барган. (Г.) 5) Оору тужында мен ол керекти билип турум адам мениле сүүнчилү шакпыраган. (А. Гайд.) 6) Андап билер улус олор төртү болгон бистен башка жүрген. 7) Турналар ан-

чылардын айтканыла болзо коркышту бөкө куштар. 8) Коновалов анайда жаңы келген пекарды адап турган бойынын письмозын кычырды. (М. Г.) 9) Баштапкызында бистинг деремнеге көчүп келген кижичи коркышту бичикчи экинчизинде ол буурзак. 10) Бир жанынан Иван Николаевич ойгор санаалу, экинчи жанынан ол албатынын кереги учун чындык учун туружатан кайра баспас турумкай кижичи.

323. Карын, чын ла, мен бодозом, баштапкызында, экинчизинде, айдарда, байла, темдектезе деген кириш сөстөрди, сөсколбуларды ла эрмектерди тузаланып, «Куштар — бистинг најыларыс» деп темага сочинение бичигер.

Контрольный сурактар ла жакылталар.

1. Кириш сөстөр, сөсколбулар ла эрмектер кандый учурлу болот?

2. Кириш сөстөрлү эрмектерде кандый токтой түжер темдектер тургузылат?

3. Кийдирилген эрмектерди кириш эрмектерден канайда анылаар? Темдектеп көргүзип береер.

45 §. Сөс-эрмектер.

324. Унге ажару салып, эрмектерди кычыраар. Карарткан сөс-эрмектердин учурын айдып береер.

ИИТ АНЧЫЛАР.

Иженер ле Коля мылтыгын тудунган бойынча какпак таштын алдына базып келгиледи. Иженер ичеенди көрзө, анда не де бар. Иженер мылтыктын бөксөзин кулагына шыкап, мажыны базып ийди. Айунын тын огырганы угулды, же ол ичееннен чыкпады. Анда кижининг онтузындый онту угулып турала, жоголо берди. «Абагай уйуктаган болбой» — деп айдала, анчылар ичеен жаар агашла сайгыжактадылар. — «Тиру болзо, ол эмди чыгар эди. Ол, байла, божогон. Меге јарт эмес неме: ол борсык па айла айу ба? Оны билер керек» — деп, Иженер айтты.

Жарыткыш јазап алала, Иженер ичеенге кирип келзе, айу колдорыла тудунган бойынча јер тындап калтыр. Иженер ойто чыгып келеле, айтты:

— Јаан ла күлүк болгодый.

— Иженер, сен коркыдын ба?

— Јок. Айу мылтыкту-бычакту эмес, онон не коркыыр.

— А сен коркыдын ба?

— Јок!

— Ээ, јок болбой кайтсын. Айу ийтке күченип, огырып ийерде, тизен суудагы тал чылап, тырлажып турбай кайтты.

Коля эрмек айтпай, күлүмзиренди.

— Жаан улуска айдар, келип чыгарзындар... Жанак па?

— Же — деп, Коля айтты.

Жиит анчылар айу өлтүргенин айылдарына једип айдарга кобыны төмөн чаналу учуртып ийдилер.

(Ч. Чунжековтын бичигени айынча.)

● Бир сөсти такып-такып айтпай, писатель кандый синонимдерле тузаланган? Олорды чыгара бичип алыгар.

● Күченип, сайгыжактадылар, учуртып ийдилер деген сөстөрдик учурын јартайла, олорды синонимдерле солыгар.

I. *Эйе, је, јок* деп сөс-эрмектер кандый бир шүүлтеге кижии јөпсингенин эмезе јөпсинбегенин көргүзип, бойынын учурыла бүткүл эрмектин ордына туруп јат. Олор эрмектин алдында турза, запятойло ол эмезе кый темдекле болинет, темдектезе: 1) *Калап Тукпашты күүлүмзиренип уткыды: «Ии, бу слер келген турыгар ине!» — «Эйе». (Ј. Каинч.)* 2) *Јок! Сеге түйнейди көрбөдим! Эмди де сенен көрөрим көп. (П. Куч.)* 3) *«Саша, нөкөринге задачаны канайда бодоорын јартап, болужып бер».* — *«Је».* 4) *«Бистин бригада эртен өлөн ижине чыгып јат» — деп, Шура араай унчукты. «Эйе, уккам» — деп, Экчебей айтты. (Э. Палк.)*

А јару: а) *Јок* деп сөс-эрмекти *јок* деген айдылаачыдан ылгаар керек, тундештиреер: 1) *Јок, турналар кайда да барбаган, мында ла өлөннин ортозында јажынган болор. (И. Коч.)* 2) *Айылда бир де кижии јок.*

Је деген сөс-эрмекти удурлажаачы *је* деген колбоочыдан ылгаар керек, тундештиреер: *«Учур, торбокторды анкушка јудирбей, кичееп кабыр».* — *«Је, кичееп кабырарым».* (М. Кач.)

II. Кыйгылулар база сөс-эрмектер болуп јат. Кыйгылу сөс-эрмектер јүзүн-јүүр сезимдерди (сүүнгенин, коркыганын, кайкаганын, о. ө.) көргүзип, өскө эрмектерден запятойло ол эмезе кый темдекле болинет, темдектезе: 1) *Ээ калак, суу деп неме база јок туру не! (Л. Кок.)* 2) *Э-э-эй! Менин үниме мун үндер каруузын берди. (С. Сур.)*

А јару: Кыйгылуларды тынгыдаачы бөлүгештерден ылгаар керек. Тынгыдаачы бөлүгештер колбошкон сөслө кожо айдылып, токтодулу үнле болинбей јат, тундегер: 1) *«О, менде не болзын!» — бака бапылдады. — Јарык күнди көрбөй, иштенип јүрген слердий тенек неме эмезим».* (И. Коч.) 2) *О Волга! Көп жылдар өткөн кийинде, мен катап сеге уткуулым экелдим. (Н. Некр.)*

325. Сөс-эрмектерди таап, учурын јартагар.

I. Сакар Угарыч бригадага барарга мендеп, тышкары бозулар айдап брааткан уулчакка көзнөктөн кыйгырды.

— Ой уул, адымды барып тудуп экел. Уйген эжиктинг жаагында.

— Адыгар тужакту ба? — деп, Каранын үни угулды.

— Жок, армакчыда.

— Адыгар тебеен эмес пе?

— Жок.

II. 1) «Кару најым, Алтайдын мөңкүлү тайгаларында болдыгы ба?» — «Эйе, болдым». 2) «Балдар, быжыл жас коомой болор, айдарда, кой сакмандайтан ишке болужарыгар». — «Же, болужарыс». 3) Ээ, төрөл Алтайым, көп жылдарга мен сени женил будымла тепсеп жүрүм. (II. Куч.)

● Кычыру сөстөрлү эрмектердин токтой түжөр темдектерин жартагар.

326. Эрмектерди члендерине ылгагар. Кандый учуралда жок, же деген сөстөрдүн кийинде запятой тургузылат? Ненин учун?

1) «Акыраар, ол ат бери келип жат па?» — «Жок, ол менин жүрегим согулып жат». (II. Сам.)

2) «Маала ажын саларга айылдажыга болушсанг». — «Же, болушкайым».

1) Болчок туранын көзнөгинде шил жок.

2) Декабрь ай, же сооктор болголок.

● Эйе, жок деген сөс-эрмектерден башка, база кандый сөстөр эрмек болуп айдылар аргалу? Темдек айдып береер.

327. Кириш сөстөрдү эйе ле жок, же деген сөс-эрмектерле солып, эрмектерди кычыраар. Эрмектин шүүлтези канайда кубулат?

1) Чындап та, бис стадиондо ойногонус. — Эйе, бис стадиондо ойногонус. 2) Байла, мен кожонунг күүзин ундыбагам. 3) Чын ла, кожон сүреен жакшы күүлү угулган. 4) Жарт ла, эртен ангчылар элик агыртып барбас. 5) Чын, ол өткүре кунуккан.

328. Берилген сурактарга табылу эрмектерле каруу береер. Эйе ле жок деп сөс-эрмектер табылу эрмектин алдында турзын.

К ө р г ү з ү: «Слер стадионго барараар ба?» — «Эйе, мен стадионго барарым» эмезе «Жок, мен стадион барбазым».

1) «Эжинетен бассейнде субботто улус көп болор бо?» 2) «Айдын, сен кўски кросско туружарын ба?» «Тренировка тужында сен таныш кемге туштадын?» 4) «Поезд оройтыш жогынаг келип жадыры ба?» 5) «Гостиницада бош жерлер бар ба?»

329. Керектү токтой түжөр темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Эйе ле жок деп сөс-эрмектердин алдыла жагыс чийү, кыйгылулардын алдыла эки чийү тартаар.

1) Уредүчи-математик жаңы теманы жакшы жартады ба? — Эйе ол жаңы теманы жакшы жартады. 2) Не болды Тепкен Темирович? Бажыгар оорыды ба? — Жок бажым эмештен ле сайы-

лат. 3) Мен слерле кожо кабинага отурайын ба шофер? — Жок кабинада жер жок. 4) Калак Байзын уйкун жетпеген болбозын? Жок жеткен. (А. Ер.) 5) Эх најым сен де ачу-коронды көргөн эмтирин. 6) Эх тенекти сени анайда эдерге жараар ба? — Жок байла жарабайтан болбой.

330. Токтой түжер темдектерди тургузып, сөс-эрмектердин алдыла чийүү тартыгар. Сөс-эрмектерди айдылаачыдан, колбоочыдан, бөлүгештен канайда ылгаштырганаар? Куучындап береер.

— Ой Чертишке кайда барып жадын — деп ичееннин оозында күнзеп отурган түлкүчөк сүүнип кыйгырды.

— Арканын учын көрөргө браадым Кожо баралы ба, түлкүчөк.

— Энем үйде жок Суранып албагам Чертишке

— Мен чилеп, суранбай ла сала берзег

— Жок энем адылар...

...Чертишке азала, ыйлады, же бу өйдө кайдан да эки айучак чыгып келди.

— Сен не ыйлап турун Бис сеге болужалы ба

— Же болужыгар

— Айлын кайда, адын кем

— Адым Чертишке, айлым ыраак Кандый да суунын жанында болгон...

— О мен билерим: энемле кожо ол суунын жанына барып жүргенис — деп келген айучактардын бирүзи айтты.

— О Чертишкем! Баш билинип жүреле, арай ла үкүнин тырмактарына учурашпадын!

(А. Ередеевтин бичигени аайынча.)

● Фразеологический биригүни табала, учурын жартагар.

331. Жок, же деген сөстөрлө эрмектер сананаар. Баштапкы учуралда олор сөс-эрмек, экинчизинде айдылаачы эмезе колбоочы болзын.

332. Токтой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер.

1) Э-э төрөл Алтайым көп жылдарга мен сени жеңил будымла тепсеп жүрүм. (П. Куч.) 2) Жок мынайда иштенерге жарабас нөкөрлөр! 3) Же жакшы болзын сангыскандар! — деп айдала, Сым-да бура согуп кырлангын бажын көстөп уча берди. Былтыргы сөлөстин орозынын кырында отурган сангыскандар койонго килеп шалырашты: «Бу ак-жарыктын алдында ол койонды ла атпаган неме байла жок...» (Л. Кок.) 4) О Куба уулдарын да жайым учун эрчимдү турушты. (А. Сар.) 5) Чынын айтса Койло аказыла кожо балыктап барарга күүнзеп турган же анайда эдетен арга олордо жок болгон, ого үзеери олор экүлези балык тудуп билбес болгондор. (Л. Кок.) 6) Училищенин директору Александранын экелген бичигин кычырып көрөлө койу үнле

— Ой уул, адымды барып тудуп экел. Уйген эжиктин жаагында.

— Адыгар тужакту ба? — деп, Каранын үни угулды.

— Жок, армакчыда.

— Адыгар тебеен эмес пе?

— Жок.

II. 1) «Кару најым, Алтайдын мөңкүлү тайгаларында болдың ба?» — «Эйе, болдым». 2) «Балдар, быжыл жас коомой болор, айдарда, кой сакмандайтан ишке болужарыгар». — «Же, болужарыс». 3) Ээ, төрөл Алтайым, көп жылдарга мен сени жеңил будымла тепсеп жүрүм. (II. Куч.)

● Кычыру сөстөрлү эрмектердин токтой түжөр темдектерин жартагар.

326. Эрмектерди члендерине ылгагар. Кандый учуралда жок, же деген сөстөрдүн кийинде запятой тургузылат? Ненин учун?

1) «Акыраар, ол ат бери келип жат па?» — «Жок, ол менин жүрегим согулып жат». (II. Сам.)

1) Болчок туранын көзнөгинде шил жок.

2) «Маала ажын саларга айылдажыңга болушсан». — «Же, болушкайым».

2) Декабрь ай, же сооктор болголок.

● Эйе, жок деген сөс-эрмектерден башка, база кандый сөстөр эрмек болуп айдылар аргалу? Темдек айдып береер.

327. Кириш сөстөрдү эйе ле жок, же деген сөс-эрмектерле солып, эрмектерди кычыраар. Эрмектин шүүлтези канайда кубулат?

1) Чындап та, бис стадиондо ойногонус. — Эйе, бис стадиондо ойногонус. 2) Байла, мен кожоннын күүзүн ундыбагам. 3) Чын ла, кожон сүреен жакшы күүлү угулган. 4) Жарт ла, эртен аңчылар элик агыртып барбас. 5) Чын, ол өткүрө куккан.

328. Берилген сурактарга табылу эрмектерле каруу береер. Эйе ле жок деп сөс-эрмектер табылу эрмектин алдында турзын.

К ө р г ү з ү: «Слер стадионго барараар ба?» — «Эйе, мен стадионго барарым» эмезе «Жок, мен стадион барбазым».

1) «Эжинетен бассейнде субботто улус көп болор бо?» 2) «Айдың, сен күски кросско туружарың ба?» «Тренировка тужында сен таныш кемге туштадың?» 4) «Поезд оройтыш жогынан келип жадыры ба?» 5) «Гостиницада бош жерлер бар ба?»

329. Керектү токтой түжөр темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Эйе ле жок деп сөс-эрмектердин алдыла жаңыс чийү, кыйгылулардын алдыла эки чийү тартаар.

1) Үредүчи-математик жаңы теманы жакшы жартады ба? — Эйе ол жаңы теманы жакшы жартады. 2) Не болды Тепкен Темирович? Бажыгар оорыды ба? — Жок бажым эмештен ле сайы-

лат. 3) Мен слерле кожо кабинага отурайын ба шофер? — Жок кабинада жер жок. 4) Калак Байзын уйкун жетпеген болбозын? Жок жеткен. (А. Ер.) 5) Эх најым сен де ачу-коронды көргөн эмтиринг. 6) Эх тенекти сени анайда эдерге жараар ба? — Жок байла жарабайтан болбой.

330. Токтой түжер темдектерди тургузып, сөс-эрмектердин алдыла чийү тартыгар. Сөс-эрмектерди айдылаачыдан, колбоочыдан, бөлүгештен канайда ылгаштырганаар? Куучындап береер.

— Ой Чертишке кайда барып жадын — деп ичееннин оозында күнзеп отурган түлкүчек сүүнип кыйгырды.

— Арканын учын көрбөргө браадым Кожо баралы ба, түлкүчек.

— Энем үйде жок Суранып албагам Чертишке

— Мен чилеп, суранбай ла сала берзеп

— Жок энем адылар...

...Чертишке азала, ыйлады, же бу өйдө кайдан да эки айучак чыгып келди.

— Сен не ыйлап турун Бис сеге болужалы ба

— Же болужыгар

— Айлын кайда, адын кем

— Адым Чертишке, айлым ыраак Кандый да суунын жанында болгон...

— О мен билерим: энемле кожо ол суунын жанына барып жүргенис — деп келген айучактардын бирүзи айтты.

— О Чертишкем! Баш билинип жүреле, арай ла үкүнин тырмактарына учурашпадын!

(А. Ередеевтин бичигени аайынча.)

● Фразеологический биригүни табала, учурын жартагар.

331. Жок, же деген сөстөрлө эрмектер сананаар. Баштапкы учуралда олор сөс-эрмек, экинчисинде айдылаачы эмезе колбоочы болзын.

332. Токтой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер.

1) Э-э төрөл Алтайым көп жылдарга мен сени жеңил будымла тепсеп жүрүм. (П. Куч.) 2) Жок мынайда иштенерге жарабас нөкөрлөр! 3) Же жакшы болзын сангыскандар! — деп айдала, Сымда бура согуп кырланнын бажын көстөп уча берди. Былтыргы сөлөстинг орозынын кырында отурган сангыскандар койонго килеп шалырашты: «Бу ак-жарыктын алдында ол койонды ла атпаган неме байла жок...» (Л. Кок.) 4) О Куба уулдарын да жайым учун эрчимдү турушты. (А. Сар.) 5) Чынын айтса Койло аказыла кожо балыктап барарга күүнзеп турган же анайда эдетен арга олордо жок болгон, ого үзеери олор экүлези балык тудуп билбес болгондор. (Л. Кок.) 6) Училишенин директору Александранын экелген бичигин кычырып көрөлө койу үнле

эрмектенди. Бу заявлениени сен бойын бичидин бе? — Эйе бойым. (У. Сад.)

- Бир төс члендү эрмектердин алдыла чийү тартыгар.
- 2-чи ле 4-чи номерлерде берилген эрмектерди члендерине ылгагар.
- Карарткан сөстөрдин кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

Контрольный сурактар ла жакылталар.

- 1) Сөс-эрмек деп кандый эрмектерди айдар?
2. *Je* ле *жок* деп сөстөр кайда турар аргалу?
3. *Жок* деп сөс-эрмек кандый бүдүмдү эрмекти солыйт?
4. *Эйе* деп сөс-эрмек кандый бүдүмдү эрмекти солыйт?
5. *Жок, же* деп сөс-эрмекти неден ылгаштырар керек?
6. Кыйгылулар эрмекке кандый учур берет?
7. Кыйгылулар эрмектин члендеринен кандый темдектерле болинет?
8. Кириш ле кычыру сөстөрлү эрмектерде токтой түжер гемдектерди тургузары керегинде ээжилерди куучындап береер.

333. Эйе, же, жок деп сөс-эрмектерле, кыйгылу сөс-эрмектерле, кычыру сөс-төрлө тузаланып, «Балдар тошто» деп журук аайынча сочинение бичигер.

ЧИКЕ ЛЕ КОСВЕННЫЙ КУУЧЫН-ЭРМЕК.

46 §. Чике куучын-эрмек.

334. Эрмектерди кычырала, өскө кижинин куучынын кандый эп-аргала јетиргенин јартагар.

1. Колхозыс планын бүдүрүп салган деп, председатель айткан.

2. Председательдин айтканыла болзо, колхозыс планын бүдүрүп салган.

3. Председатель айткан: «Нөкөрлөр, колхозыс планын бүдүрүп салган».

Бу эрмектерде председательдин айтканын мындый эп-аргалардын болужыла јетиредис: 1) Председательдин айтканы кенгиткен толтыраачы ажыра берилген (1-кы эрмек); 2) Председательдин айтканы кириш сөскөлбү ажыра берилген (2-чи эрмек); 3) Председательдин айтканы чике ле косвенный куучын-эрмек ажыра берилген (3-чи ле 4-чи эрмектер).

Өскө кижинин куучынын кубултпай айтканын чике куучын-эрмек деп айдар.

335. Кычырала, чике ле косвенный куучынду эрмектердин бөлүктери кандый эп-аргала колболышканын јартагар. Олорды кандый үнле кычырадыс, айдып береер.

1) «Иштег коркыбаска онын учурын јакшы билип алар керек» — деп, А. М. Горький айткан. 2) «Је, нөкөрлөр, кемнин комсомолго чийдирер күүни бар?» — деп, доклад айткан кичи сурады. (П. Куч.) 3) Бис ойто туштажарыс деп, бир де кичинек сананбагам. (Э. Палк.) 4) Јиит уул Одойдын сырагај ла кулагына кыйгырып турды: «Немецтер качып јат. Фронт јууктап клеткен ошкош». (Л. Кок.)

47 §. Чике куучынду эрмекте токтој түжетен темдектер.

336. Берилген схемаларла тузаланып, чике куучынду эрмектерде токтој түжер темдектерди эске алынаар.

1) «Ч. к.» — деп, а. с.

4) А. с.: «Ч. к.».

2) «Ч. к.!» — деп, а. с.

5) А. с.: «Ч. к.!»

3) «Ч. к.?» — деп, а. с.

6) А. с.: «Ч. к.?»

337. Эрмектерди кычырып, токтој түжер темдектерди јартагар. Кандый учуралда деп-тин кийинде запятой тургузылбай јат, айдып береер.

1) «Таныжыгар» — деп, Рита Павловна јакшылајала, меге айтты. 2) «Эртен катокко келеринг бе?» — деп, нөкөрим менен сурады. 3) — Агарып јаткан тандактардан, алдыста кайкалду јылдардан артпай алта, албатым!» — деп, карганақ алкады. 4) «Кулунды кичееп көригер, ойнозо, ого тийбегер» — деп,

малчы биске айтты. 5) «Пионерский сбор жилбилү өтти бе?» — деп сурадым.

1. Чике куучынду эрмекте автордын сөстөринин алдында деп деген колбоочы ла глаголдын ортозында кандый да сөс жок болзо, деп-тинг кийнинде запятой тургуспас, колбоочы ла глаголдын ортозында сөстөр бар болзо, деп-тинг кийнинде запятой тургузар, темдектезе: 1) «*Бу суракты келер жуунда көрөр керек, ненин учун десе Сары-Кобынын малчылары келбеген*» — деп айттым. 2) «*Албатынын жадыны не айылу жаранган. Мындый жадынды алдында улус түйш те жеринде көрбөгөн ине*» — деп, Баит Матвеевич женил тынып, сүйүнчилү айдатан эди. (У. Сад.)

338. Скобкада берилгенин автордын сөстөри эдип, эрмектерди бичийле, токтой түжер темдектерди тургузаар.

1) Сен пионерский сбордо болдын ба? (Үредүчи Гришадан сурады.) 2) Эй, улустар, капшай келигер, картошко бош ло ылбырай берди! (Павел кыйгырды.) 3) Эй, ямщик! Көр, анда не карарат? (Жыйгырып ийдим.) 4) Же канайда барар? Жол жок, айландыра шуурган! (Ямщик чанактан түжүп арбанды.) (П.) 5) Областной национальный школдо «Менин профессиям» деп тема аайынча сүрекей жилбилү вечер өткөн. (Улус айдыжат.)

339. Чике куучынды автордын сөстөри үзүктөп турган жерде запятойлу точка, эки точка эмезе бир де темдек жок болзо, чике куучынду эрмекте кандый токтой түжер темдектер тургузарына аяру салып, эрмектерди кычыралә, түп шүүлтени бойоор эдигер.

1. «*Энирде, — уулчак айтты, — концерт болор*». (Автордын сөзи жогынаг: «*Энирде концерт болор*». «Ч. к., — а. с., — ч. к.»

2. «*Өрө өдөөр, — айылдын ээзи манзаарып турды, — өрө өдөөр, улустар*». (Автордын сөзи жогынаг: «*Өрө өдөөр, өрө өдөөр, улустар*». «Ч. к., — а. с., — ч. к.»

3. «*Академик В. В. Радлов, — лектор куучынын баштады, — түрк тилдерди шингдеер иште сүрекей эрчимдү турушкан*». (Автордын сөзи жогынаг: «*Академик В. В. Радлов түрк тилдерди шингдеер иште сүрекей эрчимдү турушкан*».) «Ч. к., — а. с., — ч. к.»

II. Чике куучыннын бир де токтой түжер темдек жок эмезе тире, эки точка, запятой ло запятойлу точка турган жерин үзүктеген автордын сөстөри эки жанынаг тиреле, запятойло болинер, темдектезе: «*Же ненин учун, — Арслан оног сурады, — олор баштарыла, куйруктарыла буландадып турулар?*» (Кр.)

340. Скобкадагы эрмектерди чике куучыннын ортозына тургузып бичигер. Токтой тўжер темдектерди жартагар.

- 1) «Эртен сен өскө эп-сүмеле ойно: оног өскө сени ойноп билбес деп сескилеер!» (Арткандары Карабашты сүмелегилейт.)
- 2) «Бу уулдын өкпөзи оорыган ошкош, градусник бар болзо, температуразын кемјип көрөр эдим.» (Атамыш унчукты.)
- 3) «Машинаны ол кижиге тегине ле тозуп ийген — машина токтой тўшти.» (Боро костюмду карганак айда салды.)
- 4) «Эртен ончогор киного келигер.» (Киномеханик жарлады.)

● Автордын сөстөри чике куучынды кандый темдектер турган јерде үзүктеди?

341. Берилген схемаларды озо баштап кычырала, оног ол схемалар аайынча эрмектер тургузаар.

- 1) «Ч. к., — а. с., — ч. к.»
- 2) «Ч. к. — деп, а. с. — Ч. к.»

342. Автордын сөстөрүн ле скобкада бичилген писательдердин ады-жолын тузаланып, бойыгар чике куучын-эрмектер тургузаар. Эрмектердин токтой тўжер темдектерин жартагар.

- 1) Собырып ылгазан, алтай сөстөрдөг солоңыдый јараш јолдорды да чөйөринг! (Ш. Шатинов.)
- 2) Тил — ол албатынын кебери. (Ю. Рытхэу.)
- 3) Поэзия — ол бир улу кожонг. (А. Адаров.)
- 4) Орус тил телекейлик тил болор. (Л. Толстой.)
- 5) Шүүлтени сөс јазайт: шүүүлте јарт болзо — сөс тө јарт. (В. Белинский.)

● Чике куучынду эрмектерге схема тургузаар.

III. Чике куучыннын үзүктелген јеринде точка турган болзо, автордын сөстөринин алдында запятой ло тире, кийинде точка ла тире турар. Је автордын сөстөринин алдында деп деген колбоочы бар болзо, онын алдында јүк ле тире турар. Чике куучыннын экинчи бөлүги јаан буквадан башталып бичилер.

Автордын эрмеги јогынан:

1. «Акыр, Марийка, комыдаба. Ажанып ийели, экем!»

2. «Јок, јок, јүстимде теңери эмес. Мен турамда јадым ине. Көр, көр, јүстимде череттј потолок... Баламнын ка-

Автордын эрмегиле кожо:

«Акыр, Марийка, комыдаба, — Санаа кызын орынга отургызып, јүктенчик таарынаг бир банка консерва чыгарды. — Ажанып ийели, экем». (А. Ад.)

«Ч. к., — а. с. — Ч. к.»

«Јок, јок, јүстимде теңери эмес — деп, кенетийин шымыранды. — Мен турамда јадым ине. Көр, көр, јүстимде

байын илген тегеликтү казык
ол туру...»

череттү потолок... Баламнын
кабайын илген тегеликтү ка-
зык ол туру...»

«Ч. к. — деп, а. с. — Ч. к.»

IV. Чике куучыннын үзүктелген јеринде суракту эмезе кыйгылу темдек турза, автордын сөстөринин алдында кыйгылу эмезе суракту темдек ле тире тургузылар: кийинде дезе — точка ла тире.

Автордын эрмегиле кожо:

«Бер, бер, бер! Албаган-
чам — айланарым, бербеген-
чен — бедреерим!»

«Кайттым деер, кайттым
деер! Адыжатан немени!
Олтүрткен болзом, ары торт
болор эди!»

Автордын эрмегиле кожо:

«Бер, бер, бер! — деп, кам
күзүрт эдет. — Албаганчам
— айланарым, бербегенчен —
бедреерим!» (J. Каинч.)

«Ч. к.! — деп, а. с. — Ч. к.!»

«Кайттым деер, кайттым
деер! — деп, Эр-Чадак бажын
жайкап, араайын шымыранат.
— Адыжатан немени! Олтүрт-
кен болзом, ары торт болор
эди!»

«Ч. к.! — деп, а. с. — Ч. к.!»

343. Кычырала, токтој түжер темдектерди јартагар. Автордын сөстөри јо-
гынаг чике куучынды кычыраар.

1) Унчулай уулынын тыныжын танып, јүрегинин согулып турганын јарт билди. «Сен меге качан айылдап келетен? — деп, ол сурады. — Карган эненди бош ундыдың...» 2) «Сен ырысту, Кичемкей! — кыс эрмектенди. — Удабас столицаны көрөринг, Ленинградты көрөринг». 3) «Сен, Ньюся, база ырысту — деп, Кичемкей айтты, — үренерге барарыг». 4) «Бисти адынга минди-
рип јортырган, Кичемкей! — деп, Эркемей ле Иркит, эки кар-
ган, сурап тургулады. — Адынга ачынбай, бисти эмеш минди-
рег». 5) «Отурыгар, нөкөрлөр! — Кичемкей тын айтты. — Эне,
слер бу мында отурыгар...» (П. Куч.)

344. Скобкадагы автордын сөстөрин чике куучыннын ортозына келижер
јерде тургузып, эрмектерди бичигер. Токтој түжетен темдектерди јартагар.

1) «Болор, кожондобо! Сен тееркегенче, бокстын кружогында үренерге турган уулдарга болуш». (Лида ого кыйгырды.) 2) «Јил-
билү мероприятие. А мени ненин учун бир де кружокко бичи-
бей јадын?» (Атамыш Лидага айтты.) 3) «Пожалуйста, бичит.
Кайдөөн бичидетен эдинг, бичит ле.» (Лида айтты.) 4) «А вообще-
то, бир кезек уулдар боксер болорго албаданып јат. Айдарда,
меге арга јокто таскамалды бийиктедерге келижет». (Атамыш
Лиданы өчөп турды.) 5) «Бойыг көр... Калак, качан бирде
рингтен антарылып түштиг». (Лида каруузын берди.) 6) «Ринг-

тин алдына төжөк салып койоор, жыгыларга жымжак болзын». (Атамыш каткырынат.) (Л. Кок.)

- Ринг деп сөстин учурын жартагар.
- Калганчы эрмекке схема тургузаар.

345. Берилген схемала эрмектер тургузып, токтой түжер темдектерин жартагар.

- 1) «Ч. к. — деп, а. с. — Ч. к.» 3) «Ч. к.? — деп, а. с. — Ч. к.»
2) «Ч. к.! — деп, а. с. — Ч. к.» 4) «Ч. к., — а. с., — Ч. к.»

- Автордын сөстөрүнүн алдында турган деп-тин кийинде запятой качан тургузылбайт?
- Деп жок болзо, чике куучынду эрмектердин токтой түжер темдектери канайда тургузылар?

V. Чике куучын-эрмек автордын эрмегинин ортозында турза, онын алдында эки точка, кийинде тире тургузылар.

Автордын сөзи жогынан:

Автордын сөзиле кожо:

«Биске мында конорго жарабас».

Адам: «Биске мында конорго жарабас» — деди. А. с.: «Ч. к.» — а. с.

346. Чике куучынды автордын сөстөрүнүн ортозына келишкен жерде тургузып бичигер. Керектү темдектерди тургузаар.

К о р г ү з ү: Токпоев сурады: «Сен Чаманы ненин учун көрбөй туруң?» — Токпоев: «Сен Чаманы ненин учун көрбөй туруң?» — деп сурады. (А. Ад.)

1) Тренер Маадай Караевич үренчиктерди уткып, жалакай айтты. («Слер турумкайаарла меге жарап жадыгар, уулдар!»)
2) Радио жарлады. («Эртен айас күн болор».) 3) Мерген чадыр айылга жууктап келзе, кем де кыйгырып турды. («Көзимей, көзимей! Не туруң, суу бер!») (А. Ер.) 4) Командир эки алтай кизи жаар база катап көрөлө, кенетийин нени де эске алынып ийгендий жуучылдар жаар түрген бурылып, жымжак үнденди. («Бу улусты азыраар керек, нөкөрлөр».) (Б. Ук.)

- 1-кы эрмекке схема тургузаар.

347. Берилген схемаларды кычырала, олорло тузаланып, эрмектер тургузаар.

- 2) А. с.: «Ч. к.» — а. с. 4) А. с.: «Ч. к.?» — деп, а. с.
1) А. с.: «Ч. к.!» — а. с. 3) А. с.: «Ч. к.» — деп, а. с.

348. Чике куучын-эрмек автордын сөстөрүнүн ортозында турза, эрмекте кандый темдектер тургузар? Айдып береер. 2—3 эрмек тургузып бичигер.

байын илген тегеликтү казык ол туру...»

череттү потолок... Баламнын кабайын илген тегеликтү казык ол туру...»

«Ч. к. — деп, а. с. — Ч. к.»

IV. Чике куучыннын үзүктелген јеринде суракту эмезе кыйгылу темдек турза, автордын сөстөринин алдында кыйгылу эмезе суракту темдек ле тире тургузылар: кийинде дезе — точка ла тире.

Автордын эрмегиле кожо:

«Бер, бер, бер! Албаганчам — айланарым, бербегенчен — бедреерим!»

«Кайттым деер, кайттым деер! Адыжатан немени! Олтүрткен болзом, ары торт болор эди!»

Автордын эрмегиле кожо:

«Бер, бер, бер! — деп, кам күзүрт эдет. — Албаганчам — айланарым, бербегенчен — бедреерим!» (J. Каинч.)

«Ч. к.! — деп, а. с. — Ч.к.!»

«Кайттым деер, кайттым деер! — деп, Эр-Чадак бажын јайкап, араайын шымыранат. — Адыжатан немени! Олтүрткен болзом, ары торт болор эди!»

«Ч. к.! — деп, а. с. — Ч. к.!»

343. Кычырала, токтој түжер темдектерди јартагар. Автордын сөстөри јогынан чике куучынды кычыраар.

1) Унчулай уулынын тыныжын танып, јүрегинин согулып турганын јарт билди. «Сен меге качан айылдап келетен? — деп, ол сурады. — Карган эненди бош ундыдын...» 2) «Сен ырысту, Кичемкей! — кыс эрмектенди. — Удабас столицаны көрөрин, Ленинградты көрөрин». 3) «Сен, Нюся, база ырысту — деп, Кичемкей айтты, — үренерге барарын». 4) «Бисти адынга миндирип јортырзан, Кичемкей! — деп, Эркемей ле Иркит, эки карган, сурап тургулады. — Адынга ачынбай, бисти эмеш миндирзен». 5) «Отурыгар, нөкөрлөр! — Кичемкей тынг айтты. — Эне, слер бу мында отурыгар...» (П. Куч.)

344. Скобкадагы автордын сөстөрин чике куучыннын ортозына келижер јерде тургузып, эрмектерди бичигер. Токтој түжетен темдектерди јартагар.

1) «Болор, кожондобо! Сен тееркегенче, бокстын кружогында үренерге турган уулдарга болуш». (Лида ого кыйгырды.) 2) «Јилбилү мероприятие. А мени ненин учун бир де кружокко бичибей јадын?» (Атамыш Лидага айтты.) 3) «Пожалуйста, бичит. Кайдөөн бичидетен эдинг, бичит ле.» (Лида айтты.) 4) «А вообщето, бир кезек уулдар боксер болорго албаданып јат. Айдарда, меге арга јокто таскамалды бийиктедерге келижет». (Атамыш Лидагы өчөп турды.) 5) «Бойынг көр... Калак, качан бирде рингтен антарылып түштин». (Лида каруузын берди.) 6) «Ринг-

тин алдына төжөк салып койоор, жыгыларга жымжак болзын». (Атамыш каткырынат.) (Л. Кок.)

- Ринг деп сөстин учурын жартагар.
- Калганчы эрмекке схема тургузаар.

345. Берилген схемала эрмектер тургузып, токтой түжер темдектерин жартагар.

- 1) «Ч. к. — деп, а. с. — Ч. к.» 3) «Ч. к.? — деп, а. с. — Ч. к.»
2) «Ч. к.! — деп, а. с. — Ч. к.» 4) «Ч. к., — а. с., — Ч. к.»

- Автордын сөстөрүнүн алдында турган деп-тин кийинде запятой качан тургузылбайт?
- Деп жок болзо, чике куучунду эрмектердин токтой түжер темдектери канайда тургузылар?

V. Чике куучын-эрмек автордын эрмегинин ортозында турза, онын алдында эки точка, кийинде тире тургузылар.

Автордын сөзи жогынан:

Автордын сөзиле кожо:

«Биске мында конорго жарабас».

Адам: «Биске мында конорго жарабас» — деди. А. с.: «Ч. к.» — а. с.

346. Чике куучынды автордын сөстөрүнүн ортозына келишкен жерде тургузып бичигер. Керектү темдектерди тургузаар.

К ö р г ү з ү: Токпоев сурады: «Сен Чаманы ненин учун көрбөй турун?» — Токпоев: «Сен Чаманы ненин учун көрбөй турун?» — деп сурады. (А. Ад.)

1) Тренер Маадай Караевич үренчиктерди уткып, жалакай айтты. («Слер турумкайаарла меге жарап жадыгар, уулдар!»)
2) Радио жарлады. («Эртен айас күн болор».) 3) Мерген чадыр айылга жууктап келзе, кем де кыйгырып турды. («Көзимей, көзимей! Не турун, суу бер!») (А. Ер.) 4) Командир эки алтай кижжи жаар база катап көрөлө, кенетийин нени де эске алынып ийгендий жуучылдар жаар түрген бурылып, жымжак үнденди. («Бу улусты азыраар керек, нөкөрлөр».) (Б. Ук.)

- 1-кы эрмекке схема тургузаар.

347. Берилген схемаларды кычырала, олорло тузаланып, эрмектер тургузаар.

- 2) А. с.: «Ч. к.» — а. с. 4) А. с.: «Ч. к.?» — деп, а. с.
1) А. с.: «Ч. к.!» — а. с. 3) А. с.: «Ч. к.» — деп, а. с.

348. Чике куучын-эрмек автордын сөстөрүнүн ортозында турза, эрмекте кандый темдектер тургузар? Айдып береер. 2—3 эрмек тургузып бичигер.

Оскө кижинин куучын-эмегинин бүдүмин кубултып айтканын косвенный куучын-эрмек деп айдар.

Чике куучын-эрмек косвенный куучын-эрмекле солынып турар.

I. Чике куучын-эрмекти косвенный куучын-эрмекле солыза, автордын сөзи — төс эрмек, чике куучын-эрмек десе кош эрмек боло берет, темдектесе: «Нөкөрим айтты: «Мен сакып аларым.» (Карарткан сөстөр — чике куучын.) — *Сакып аларым деп, нөкөрим айтты.* (Карарткан сөстөр — кош эрмек.)

II. Чике куучын-эрмекти косвенный куучын-эрмекле солыза, чике куучын-эрмек жайылган толтыраачы боло берет, темдектесе: «*Эртен жанарым*» — деп, *Эзлик энезине айтты.* — *Эртен жанары керегинде Эзлик энезине айтты.* (Карарткан сөстөр — жайылган толтыраачы.)

349. «Алтай литература» деп бичиктен чике куучын-эрмектү текст бичип алала, олорды косвенный куучын-эрмекле солыгар.

350. Чике куучынду эрмектерди косвенный куучынду эрмектерле солып, керектү токтой түжер темдектерди тургузаар.

1) Тайгадан түшкен жылкычылар айтты: «Калын кар жааган, күртке жортор арга жок болды». 2) Капитан жакарды: «Шлюпкаларды сууга түжүрөөр!» 3) «Ой канча?» — деп, мен нөкөримнен сурадым. 4) «Слерди, — таксист айтты, — вокзалга он беш минутка жетирип саларым».

351. Берилген жакылта аайынча эрмектерди кубултып, токтой түжер темдектерин жартагар.

I. Чике ле косвенный куучынду эрмектерди кириш сөсколбулу эрмектерле солып бичигер.

1) Көргөн улустар айдышты: «Жеткер түнде болгон эмитир». 2) Газеттер жетирет: «Амыр-энчү учун тартыжуда улустын тоозы жылдын ла көптөп жат». 3) Телекейде агын сууларды ару тудар арга бар деп, ученыйлар бодогылайт.

II. Берилген эрмектерди косвенный куучынду эрмектерле солыгар.

1) Врачтын айтканыла болзо, оору кижини карган кижини тообоско жарабас. 2) Жандаган жанла болзо, карган кижини тообоско жарабас.

III. Берилген эрмектерди жайылган толтыраачылу, кириш сөстөрлү, чике куучынду, косвенный куучынду эрмектерле солыгар.

1) Бис бойыстын тилисти, бойыстын Төрөлисти сүүп жадыс (В. И. Ленин)

2) Бичик кычырыш — эн жакшы үредү.

3) Түрген ле аярынкай кычырары — сүреен керектү таскамал.

Эки эмезе бир канча кижинин куучындашканын диалог деп айдар.

Диалогто турушкан кажы ла кижинин куучынын реплика деп айдар.

Диалогто мындый токтой түжер темдектер тургузылат:

1. Диалогтын кажы ла репликазы жаңы абзацтан башталза, онын алдында тире тургузылат, темдектезе: *Каратас база бир эмеш жадала, тың айтты:*

— Балдар! Сельбековтын эјезине барып келектер бе?

— Анда не керегис бар?

— Кызыл-Тангнын балдары Кадынды кечип болбой сала-ла, Васькала кожо ого барган болор бо?

— Чындап та...

(И. Кочеев.)

2. Репликалар бир јолго бичилзе, олордын кажызы ла кавычкага алынып, бой-бойынан тиреле бөлинер, темдектезе: *Шофер минут кирези тым жадала, унчукты: «Слердин Васягарды билген болзом, айдып берер эдим». — «Је кандыйкандый балдар туштады ба?» — «Туштаган ла». — «Олор канчу эмтир?» — «Тоолободым. Төрт-беш бала болгодый».*

(И. Кочеев.)

2. Репликанын кийнинде автордын сөстөри бар болзо, бир јолго бичилген репликалардын ортозында тире тургузылбас, темдектезе: *«Сен жагыскан ба?» — деп, мен кызычактан сурадым. «Јагыскан» — деп, ол јүк ле араайын каруузын берди. (Т.)*

352. Јаскы каникулды канайда өткүргени керегинде эки үренчиктин ортозында болгон куучынды диалог эдип бичип алаар. Керектү учуралда автордын сөстөрине сурады, каруу берди, айтты, јайнаган деп сөстөр кожоор.

● Айтты деген сөсти такып-такып айтпай, синонимдерле тузаланыгар.

353. Схема аайынча диалог тургузаар.

1) — ? 2),, ?“ — деп а. с.

— .

— ! 3),, ?“ — деп, а. с. — .

354. Керектү темдектерди тургузып бичигер. Онон текстти эки кижичокым кычырып берзин.

Олор экү бир керекке өөркөшкөн улустардый одош-тедеш

унчугышпай отургылады. Керек-Жок узак отураарга чыдашпады.

— Канайдарыс Нени эдерис

— А нени эдерин айдадыгар

Суунын ол жанындагы текстти эмей база

— Билбей турум Слер журт советтин председатели, мененг көп билереер.

— Мен канайдарым... Күжей ойто ло жердин жакшызына отурып алган. Аза Жалаңды Күейденг айрып алар керек.

— Оны канайда айрып алатан.

— Жаңыскан мен айрып болбозым Сен де болбозың Нөкөрлик төзөп алзабыс, ол тушта айрып аларыс.

(П. Кучияк.)

355. «Кинодон чыгала, куучындашканы» деп темага чике куучынду эрмектер тургузаар.

356. Божодылган букваларды тургузып, берилген сөстөрлө эрмектер санаып бичигер.

Ради..тор, самт..рап калган тон, самын..ын жыды, сар..У, сол..н-соб..р, книганы сол.., атты сул..кта, толк.. .

50 §. Цитата. Цитатада туратан темдектер.

Кандый бир тексттен, куучыннан өскөртпөй алынган үзүктү цитата деп айдар. Цитаталар — чике куучыннын бир кебери.

1. Цитата, чике куучын чылап, автордын сөстөриле жаба айдылза, цитатанын темдектери, чике куучыннын темдектери чилеп, тургузылар, темдектезе: 1) *Алтай писатель советский улуска мынайда бичиген: «Бие бу эреңистерди женип, келер өйдө элбек жолго чыгарыс. Чырайыс — Азия, жүрегис — телекей».* 2) *Озогы Чопошты эске алынып, П. В. Кучияк кийинде мынайда бичиген: «Алдында көрөрүмде, кунукчылду, жобош болгон. Канадын кестирген куштардый улустарын кунукчыл жүретен...»*

2. Цитата автордын сөстөриле колболыжып, онын кандый бир бөлүгүн бүдүрүп турза, ол эки жанынан кавычкага алынып, кичинек буквадан бичилер, темдектезе: *«Е поэт Арбачыны тартыжудан чөкөнөлө, «колго түшкен жобош куштый» артып калган деп көргүспейт. (С. Сур.)*

3) Бүткүлинче алынбаган цитатанын учында көп точкалар тургузылар, кавычкалар көп точкалардын кийинде болор, темдектезе: *Алтай литературанын төзөлөрине ле оноң ары өзүн көндүгерине фольклордын жетирген салтары керегинде баштапкы алтай писательдердин бирүзи — П. В. Кучияк сүрекей жакшы айткан: «Мен албатынын творчествозын билгенинен улам писатель болуп өзүн, литературага киргем...» (С. Сур.)*

357. Цитаталарды таап, керектү токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Цитата кандый учуралда чике куучын-эрмекке түней? Айдып береер.

1) Андрей Борбуев «Аш кезип жунадарына» деп үлгеринде жаңы тӱзӱлгӱн колхозтын члендерин жаңы кеберлү ишке кычырат Ой колхозниктер! Озочыл болуп базалдар! Кызыл мааны тудунып, кыра ижине чыгалдар! Большевик ийделү тар-тыжып, бар күчигер салыгар јон ортодо тангынан улуска јозо-гоорды көргүзеер. (С. Сур.) 2) 1936 жылда улу пролетарский писатель А. М. Горький јада калганына ачу кородоп, Тантыев «Максим Горькийдин өлгӱнине» деп үлгеринде айдат Кол-күчтүлердин, јашӱскүримдердин кару сүүген најызы улу бичиичи Максим Горькийдин өлгӱни биске угулды... Айдын көзи карыкканда, ајас тенгери бӱктӱлӱ берет. Ачулу сӱс угуларда, ачу јүрекке өдӱ берет. (С. Сур.) 3) ... Бажында бӱрүк јок келген, јардын да тонун јок келген деп, јаантайын сӱк-тиртсе де, Арбачы удур сӱс айтпайт, унчукпайт. (С. Сур.)

358. Токтоы түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Цитаталарды көргүзип береер.

1) Ада-энезинен де айландыра тӱрӱндӱринен де болужар кичи таппай Арбачы јалтанары токтозын деп, јылыйткан күчин некеп јайзанга барат. Је јайзан оны угала, јаагы айрылгадый каткырды Јабы байды јамандап турала, јардына чыбык тийбизин! Алтай ичинде ады чыккан јаан байла ойнобо! Ат камчызын јүктенип айлына ойто јанарын! (С. Сур.) 2. «Руслан ла Людмила» деп позманын прологы керегинде мынайда айдарга јараар Мында орус санаа мында Русыла јытанат. (В. Белин.) 3) 1927 жылда Кюн деп немецкий коммунист алтай албатынын јүрүминде болуп турган кубулталарды көрӱлӱ «Кызыл Ойрот» газетке мынайда бичиген Мен Ойротиянын түрген ӱзүп јаранып баратканын көрдим. Мындыј јаан кубулталарды јаныс ла Совет јан эдер аргалу. Оны мен германский ишмекчилерге ле крестьяндарга јетирип барарым». («Јылдыс». 4, 1967).

359. Чике куучынды, диалогты ла цитаталарды тузаланып, «Мен амыраар күнди канайда ӱткүргем» деп темага сочинение бичигер.

К о н т р о л ь н ы й с у р а к т а р л а ј а к ы л т а л а р .

1. Чике куучын-эрмек деп нени айдар?
2. Чике ле косвенный куучын-эрмектер кандый бӱлүктерден турат? Ол бӱлүктер бой-бойыла кандый эп-аргала биригет?
3. ӱзүктелген чике куучынду эрмектерде токтой түжер темдектерди јартагар.
4. Чике куучын автордын сӱстӱринин ортозында турган эрмектерде токтой түжер темдектерди јартагар.
5. Диалог деп нени айдар? Диалогто токтой түжер кандый темдектер тургузылат?

6. Цитата деп нени айдар? Цитаталу эрмектерде токтой түжер кандый темдектер тургузылат?

Өткөнин катап көрөри.

360. Тексти кычырала, төс члендерин айдып береер. Айдылаачы кандый бүдүмдү глаголло айдылды? Эрмектердин токтой түжер темдектерин жартагар.

Өткүүл I. Волганын үстинде база ла жеңил боро туман турды. Ыраакта, Волганын энг жалбак тужында, туманга аскан пароходтор кыйгырыжат. Лена өткүүлге жөлөнип алала, күнчыгышта күйүп турган тагдакты узак аяктап турды.

II. Кече таң эртеден ала карлагаштар үүрлежип учкулай берген. Эртең омор база учар... Карангуй көзнөк өткүрө какылдажып учкулап бараткан кастардын үни угулат. Көзнөкting шилине та не де араай шылырап согулат. Байла, агаштын какталып турган бүри салкын сокконынан көзнөккө тийет. Орө, суунун ол жанында, үкү онтойт, ол, байла, оорып турган үкү болор.

(Л. Кокышев.)

- Калганчы эрмекти члендериле ылгагар.
- Башка-башка эп-арганын болужыла бүткен 5—6 сөсколбу чыгара бичийле, төс лө камаанду сөстөрин темдектегер.

361. Куучын-эрмектин кажы ла бөлүгине көргүзү аайынча таблица тургузаар.

Куучын-эрмектин бөлүги	Сурактары	Лексический учуры	Синтаксический учуры
Адалгыш	ке м? не?	предметти темдектейт	баштаачы, толтыраачы, айдылаачы, айалга, кычыру сөс

362. Берилген схемалар аайынча эрмектер тургузаар.

1.
2.
3.

363. Эрмектердин токтой түжер темдектерин жартагар.

1) Тайга. Кышкыда онын учы-куйузы жок, айланып болбос аркаларында кажы ла тындунын, кажы ла аннын жүрүми карла барган истеринен көрүнөт. (Л. Кок.) 2) Солун сөстөрдин жажыдын шиндеерге согоон болуп ичкери учарым. Алтай тилимнин чүмине жедерге Аргымак аттый шунуп барарым. (А. Яйм.) 3) Кыжыла кунуккан агаштар коо сындарын түзегилейт, баштапкы бүрин жайылтып, эзинге араай жайканат. 4) Айдын түнде төмөн,

дворлордын ары жанында, өзөктин тожында жыгылап жаткан балдардын табыжы угулат. (Л. Кок.) 5) Кезик агаштар, темдектезе: мөш, чиби, карагай — кышкыда да, жайгыда да жажыл өгнн кубултпайт. 6) Санайдын санаазыла болзо, оны, үч кижн кучактап болбос жоон томыл тытты, бир де жылга томырып болбозын. (С. Сур.)

- Бир төс члендү эрмектерди кычырып береер.
- Карарткан сөстөрднн чын бичилерин жартагар.

364. Скобкаларды ачып ла токтой түжер темдектерди тургузып, бичигер. Эрмектерди члендериле ылгагар.

Түн кандый (да) жымжак (ла) тымык турды. Көндөй жадыкта от эзинге кызарып тырсылдап күйүп жатты. Кенетийин арканын эдегинде кулуннын чичке киштегени угулат. Ого каруу эдип кандый (да) эки бее оқыранды. Анда-мында өлөнннн шылыраганы малдын бышкырганы угулат. Кулун десе токынабай там (ла) ачу киштейт. Бери арканын учы жаар онын клееткени билдирди. Ол Кускун эмтир деп Алан өскүс кулунын танып ийди.

(Э. Палкин.)

365. Скобкаларды ачып, керектү жерде токтой түжетен темдектерди тургузып бичигер. Эрмектердин бүткен бүдүмин ле токтой түжер темдектерин жартагар.

Жай деген сөс кандый жылу (ла) эрке угулат А жайгы түн десе О-о ол керегинде сөслө айдып болбойтон эмей Оны жагыс (ла) жүрек (ле) сескедий башты тыртыйтып алып кап-кара көс (лө) көргөдий Кайран жайгы түн жылдысту жарык түн.

Он жети — он сегис жаштуумда кайда да ыраактагы кайран кару балага эриккем карачкыда жаткан чап-чанкыр өзөктөрнм көргөм чөйиле берген кап-кара жолдорго чыгатам эмезе болчок турамнын сенегине отуруп көп-көп немелер сананатам бу ончозы кару (ла) жуук болуп көксим (де) артып калды. Мыны ончозын байла жылу айдын түндери сыйлаган Ол кандый андый сый деп кем-кем сураза, жартап айдып (та) болбозым Сүүнчиге ырыска жуук немени канайда жартаар

(К. Төлөсов.)

- Бир төс члендү эрмектердин бүдүмдерин жартагар.
- Узун ла экиленген табыштар керегинде ээжини айдып береер.

366. Балдардын ырысту, бой-бойына нак жүргенин автор кандый сөстөрлө көргүзет? Токтой түжер темдектерди тургузып, үлгерди бичигер. Эрмектердин төс члендеринин алдыла чийү тартыгар.

ПИОНЕРЛЕРДИН ОДУЗЫ.

Жажыл өлөндн салкын тыныжы
Жалап тургандый араай жайкайт.

Жаланда күйген оттын ыжы
 Жалбыштан айрылып кейде таркайт.

Чырайы сүүнчилү ырысту
 Чыйрак пионерлер мында келген.
 Орус алтай ончолоры эптү,
 Одузын жараштыра чүмдеген.

Жалбыжы кызыл бу одуда
 Јаш үйенин жыргалы көрүнөт.
 Олордын жүрүми сүүнчилү каткыда,
 Ондый жадынды Төрөлис берет.

Каткылу жыргалду олордын жүрүми
 Кайкамчылу кожондый чүмделет.
 Качан олор жаанап келгежин,
 Коммунизмге једери билдирет.

(В. Качканакөв.)

- Баштапкы эрмекти сөскөлбуларга бөлип, төс лө камаанду сөстөрүн темдектеер.
- Карарткан сөстөрдү морфологически ылгагар.

367. Эрмектин члендерине көргүзү аайынча таблица тургузаар.

Кандый член	Сурактары	Куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылат	Эрмектер
Баштаачы	ке м? не?	адалгыш солума тооломо	<i>Каран јорыктаган. Ол выставкада болгон. Уч экиге үлөлбес.</i>

368. Бичигер. Сөстөрдүн чын бичилерин ле эрмекте токтой түжетен темдектерди јартагар.

1. Бу ла тун Николаевт (и ы)н экипаж (ы, и) партизандардын базанын ојто учуп келеткен. Командованиен (и, ы)н јакылтазыла экипажтын командир (и, ы) Николаев, экинчи пилот Каран, штурман Молодчий, радист Бабилов, бортмеханик Анатолий, адучы Тульников Брянсктын партизандарына јуулажатаран мылтык-јепселин, газеттер ле јууга керектү өскө дө немелер јетиргендер. Андагы партизандарга олордын келгени јаан байрамдый болгон.

II. Кайда (да) анда, чөлдүн түбинде, кейге учуп чы (к, кк)ан ракеталар ыраактан јарт көрүнүп турат. Јойу бараткан јуучыларды озолоп, араай күркүрежип, бир (де) оды јок машиналар,

танктар (ла) тягачтар-машинага колбогон пушкалар карары-жып өткүлейт. «Бу кирези албаты, техника барып жаткан болзо, коркышту (ла) неме болотон эмтир — деп, Шуну ичинде туйка сананып барадат. — Же бу кирезине жетире тирү арткамда, бай-ла, ок табарбас болбой».

(Л. Кокышев.)

- Аңыланган ла аңыланбаган жөмөлтөлөр керегинде куучындагар.
- Лайылган члендердин алдыла чийү тартыгар. Олор эрмектин кандый члендери болуп жат? Айдып береер.

369. Токтой түжер темдектерди тургузаар. Олор кандый ээжиге берилгенин жартагар. Айдылган амадузыла эрмектер кандый? Айдып береер.

Балдар куш тудуп алала Иван Петровичке көргүзөр дежип чур-чуманак жүгүрип ийдилер.

Жолой болчок башту куш кенетийин өлө берди. Кем де оны тудар тушта агашла тыг сайып ийген ошкош. Ары-бери жайкап, ого үрүп турдылар же куш тынданбады. Арга жокто балдар тапкан-жөөгөн болуп, школго мендеп жеттилер. Иван Петрович көрзөөр дө бис кандый каршулу кушты өлтүрип экелдис! — деп Надя сүүнип ончозынан озо айтты. Иван Петрович ай-ай-ай — деп бажын жайкады.

Иван Петрович мечирткени алала «Слер нени эткенигерди ондоп тураар ба Канча кире ашты чычкандарга жириди салдыгар. Ну-ка айдыгар канча кире аш үреп салдыгар» — деп, унчукпай турган күлүктөрдөн сурады. Бис чычкандарга аш үреп жидирбедис Иван Петрович деп Жаманка балдардан озолоп айтты

туркунына Жидирбеген дейдеер бе? Бу бодолгоны бодогор мен көрөйин. Мечиртке жаан тузалу куш Бир чычкан жай туркунына бир килограмм ашты жип салар. Бир мечиртке жай туркунына бир мунг чычкан тудуп жиир аргалу. Канча кире аш слердин учун тегин жерге чычкандарга курсак болуп үрелген?

Балдар санангылап турарда, энг ле озо байагы ла Митяй деп уулчак Бир мунг килограмм! — деп чотой согуп ийди.

Балдар эпжоксынгылап баштарын бурулу салактадып алган турдылар.

(J. Кыдыев.)

- Колболу сөстөрдиг бүткен эп-аргазын жартагар.
- Карарткан сөстөрдиг чын бичилерин жартагар.
- **Буру, буры** деген сөстөрдиг учурын жартап, олорло эрмектер сананып тургузаар.

Контрольный сурактар ла жакылталар.

1. Синтаксис нени үредет?
2. Сөсколбу дегени не? Сөсколбу ла эрмектин башказы незинде?

Сөскөлбулардын сөстөри кандый эп-арганын болужыла колболыжат?

3. Эрмектин төзөгөзүн кандый члендер бүдүрөт? Эрмектин төс члендеринин ортозында тире кандый учуралда тургузылат?

4. Айдылаачылардын бүдүмин айдып береер.

5. Жайылган члендер деп кандый члендерди айдар?

6. Бир төс члендү эрмектердин бүдүмин тоолойло, кажы ла эрмектин аңылу темдегин айдып береер.

7. Толо эмес эрмекти бир төс члендү эрмектен канайда ылгаар?

8. Укташ ла укташ эмес члендер керегинде куучындап береер.

9. Кычыру ла кириш сөстөрлү эрмектерде токтой түжер темдектерди айдып береер.

10. Аңыланган члендер деп кандый члендерди айдар? Аңыланган члендерлү эрмектерде токтой түжер темдектер керегинде куучындап береер.

11. Чике куучын косвенный куучыннаг неле башкаланат? Чике куучында эрмекте токтой түжер темдектерди жартап береер.

VIII КЛАСС

7-чи класста өткөнин каттап көрөри.

370. Токтой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди бичигер. Олордын кандый төс члени бар? Јартагар.

1) Эмдиги алтай јеримде эриги јок соок кыш. Төрөл јуртым үстинде тартылган чанкыр ыш. 2) Туйуксынган санаамды туйка ундып салайын эрке алтай јаңарды эртенге алып барайын. (Ј. Бел.) 3) Ашту чөлдөрим агашту тууларым кожондорыма канат беригер. 4) Карангулайт. Энгиргери байла јааш јаар болор. 5) Лектор куучындап божогон кийинде, ого көп сурак бергендер. 6) Бу чамчангы кайда јыртып алган балам деп јааназы Јантык-Курттан сурады. (К. Төлөс.)

371. Эрмектерди айдылган амадузы аайынча ылгап, токтой түжер темдектерин јартагар.

Кызыл өң — ол жаңыс ла Октябрьдын маанызынын өңи эмес. Ол кижиликтин каны! Бис слердин, келер үйенин, учун тартыжулардагы јенүнин маанызын бойыстын кызыл канысла будыганыс!..

Өй — ол јаскы кырага чачкан үрен аш. Слер онон күскиде јакшынак түжүм јууп аларга турган болзогор, озо баштап үренди талдагар. «Аш — кылгада, бала — јашта» деп, бистинг албаты база тегин айтпаган.

Өй — ол јүгүрүк аттын мангы. Аттын оозын тартарын база билер керек. Тискинди коомой тутсан, ат сени кайдаар ла апарар, а кижинин баратан, түжетен јери аңылу ла амадулу эмес пе?

(Б. Укачин.)

● Карарткан сөстөрдиг чын бичилгени кандый ээжиге берилгенин јартагар.

372. Скобкаларды ачып, эрмектердин токтой түжер темдектерин тургузып бичигер. Укташ члендердин алдыла чийү тартып, олор эрмектин кандый члендери болгонын ла куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылганын көргүзеер.

АЛТАЙЫН САНАНГАНЫ.

1916 јыл. Фронт. Нинанын келген јери јараш эмес... Нина бир (де) ай болбой јадып улай (ла) төрөл тууларын Кадын(н, нн)-ын ару (ла) чанкыр толкуларын кобы-јиктер сайын ыштары амыр чорг (ы, у) ган алтай айылдарды сананар болды. Мынан

сананган (*да*), керек десе ого бойынын јериндеги јаштаг ала өдүк јок базып калажыраган ак кар (*да*) баалу (*ла*) кару неме ошкош. Кезикте ошкы кырлардын үст (*и, ү*) нде јылу јас јайканып (*ла*) мелиреп тургандый. Кайда (*да*) анда Чопош јурттын эжик алдындагы койу агаштардын аразында күүк «јыгк-јыгк» э (*т, тт*) ире эдип јеринен сала берген Нинаны бедреп (*ле*) јоксынып турган неме ошкош... Мындый өйлөрдө санитар кыстын кулагына кандый (*да*) алыс јерден төрөл тууларында у (*к, кк*) ан алтай кожоннын кунукчылду күүзи том (*ы, у*) лып эт-јүрегин эрей тартып ийетен (Б. У к а ч и н.)

● Укташ члендер бой-бойыла кандый колбунун болужыла колболышты!

373. Текстти кычырала, түндештирүлерле, аңыланган члендерле, кириш сөстөрлө уурланган эрмектерди чыгара бичигер. Токтой түжер темдектерин јартагар.

КОЖОННЫҢ КУУЗИ.

Кечүден кечип алган кийинде Данияр «чу-у!» деп бир сөс үнденип, аттарын силке-мылка тартып, кенетийин кожондоп баштады.

Абранын колесолоры төнөзөктөргө согуларда, онын үни чыгып-чыкпай таркырайт. Ол кенетийин туктурылып, јөдүлдөп

улалта	алала, оног ары кайчынын үниндий койу үниле улалта берди. Је андый да болзо, Даниярдын үнинде кандый да тунгак бар болды.
--------	---

Онын үни, байагы чылап ок, бүдүми јок башталала, оног ары табынча там ла тыгып, капчалга бадышпай, ырада учуп, анда турган кайаларга барып јангыланат.

Онын кожонгынын күүзинде кандый да өдүнчи, изү, кандый да амаду бар болгоны мени тыг кайкадып ла јилбиркедип турды. Мыны, мындый үнди, не деп айдарын мен ол тушта билбегем, эмди де билбей јадым: оны угуп брааткан кижини бактырып, база кожончынын бойын ок чылап, өскө кижини өкпөөртип турар арга, байла, јангыс ла онын өзөгинен чыккан үнинде эмес, база өскө неде де бар болор. Кижинин сырагай ла јажырту санааларын өзөгинен бери коскорып чыгар күчти ол, Данияр, кайдан, кемнен алган? Мен эмдиге јетире оны ондоп болбой, кайкап јүредим.

(Ч. Айтматов.)

374. Јетпес токтой түжер темдектерин тургузып бичигер.

ЧУЙДЫҢ ТРАГЫ.

Бис эмдиги өйдө токтомы јоктон өрө-төмөн өдүп јаткан автомашиналарла автобустарла маптадып Чуйдын трагы јок болгон өйди чынын айтса эске алынбай јадыс. Је кайа көрөктөр.

Кадыннын каскак кайаларлу јараттарын туулу јерлерди

шиндеп тракт өткүрерин пландап темдектеген кижиге В. Я. Шишков болуп жат.

Качан да мында ол туштагы кийик Алтайдын каскак кырларынын бирүзинин эдегиндеги кичинек акта турган палаткада, иит жолчы-инженер Вячеслав Шишков жадып, жайыла иштеген. Ол иштин сыйы — Чуйдын трагы. Кем билер айса болзо Кадыннын чанкыр толкуларынын шылырты кара-жайыл бүрлү карагайлар каскак кайалар Шишковтын санаазын куйбуртуп ого жаан талантту бичиичи болорго арга берген?

Чуйдын трагы — ол онын адын чактарга арттырган кереес, орус алтай казах ла монгол албатылардын најылыгынын тамыры.

Чуйдын трагынын 117 километринде ады жарлу советский писательге, Чуйдын трагынын авторына, жол тудуучу инженер В. Я. Шишковко кереестелген памятник тургузылган.

- Эрмектердин токтой түжөр темдектерин жартагар.
- Орус тилдег кирген сөстөрдүн жүзүн кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

КОЛБОЛУ ЭРМЕКТЕР.

51 §. Колболу эрмектер керегинде текши жетируү.

375. Кычыраар, эрмектердин төс члендерин таап, олар бүдүмиле кандый эрмектер? Айдып береер.

Ол тушта кайкамчылу өйлөр болгон.

Балтийский талайдан ала Тымык тенгиске жетире чөйилип калган ороондо жаңы жүрүм башталган. Сүүри бөрүктү уулдар ла кыстар жаңы жүрүмнин ээлери болды. Олорго жүрүмнин бастыра жолдору ачылган, элбек жайым ороонынын үстиндеги бүрүнкүй булуттар жоголгон. Олор эмди санаалары бийик, амадузы ыраак, жүректери бастыра телекейге ачык улус болды.

бүрүнкүй

(Л. Кокышев.)

● Тегин ле колболу эрмектердин башказы незинде? Эрмектин ағылу темдектери кандый?

376. Төс члендердин алдыла чийү тартып бичигер. Эрмектердин бүдүмин жартагар.

- 1) Общежитиеден ыраак эмес турган городской электростанция кенетийин тирсилдей берерде, тургуза ла ончо көзноктөр жарый берди. 1) Мында Москва ла Новосибирсктен келген альпинисттер токтогон деп, турбазанын жааны жетирди. (Л. Кок.)
- 3) Алтай жеринде жуу-чак болордо, Өскүс-Уул сегис жашту болгон.
- 4) Өскүс-Уул адазына удур келеле, адынын бажын корып

алганда, ак-боро ат эки кулагын кызынып, уулчак жаар килеп тургандый көрөтөн. (II. Куч.)

Эки эмезе бир канча тегин эрмектерден шүүлтеле, үнле бириккен эрмекти колболу эрмек деп айдар, темдектезе: *Јас-јаражай једип келди, чечектер Алтайды чүмдеди.* (II. Куч.)

Колболу эрмекке бириккен бөлүктөр (тегин эрмектер) божогон үнле айдылбай жат. Олор учуры жанынан бек колбуда болуп, колболу эрмек бүдүрөт.

Тегин эрмекте бир төзөгө, колболу эрмекте эки эмезе бир канча төзөгө болот, темдектезе: 1) *Быжыл кар калын јааган.* 2) *Кар жаан болзо, аш та көп болор деп, улус озодонг бери айдыжатан.*

377. Столбиктеги эрмектерди түндештирип, бойоор түп-шүүлте эдигер.

Тымык ару кейден аштын жыды жытанат. Тенери аяс. Күндөр жылу турды.

Јай јендиртпеске албаданып та турза, күс билдиртпезинен јердин үстин кубултып турды. Алтайыма кыш түжет. айдындалып кар түжет, ак јаланда ак кайын ала јайын түженет. (B. Сурк.)

378. Эрмектердин төс члендерин табаар. Колболу эрмектер бой-бойлорыла кандый эп-аргала колболыжат?

I. 1) *Кен тон јыртылбас, кеп сөс бузулбас.* (К е п с ө с.) 2) *Айры туйгакту аңдар да, ай канатту куштар да Сартакпайдын огынан качан да јажынып болбос: онын адучы-солооны сүрекей чечен болгон.* (Чөрч.)

Үнле

II. 1) *Албатынын јадын-јүрүми ырысту болзын деп, Коммунистический партия ла Советский башкару көп тузалу иш өткүрип јат.* 2) *Јылкы малды Мундузак ончо малдан артык сүйүтөн, ненин учун дезе јылкы мал уйлардый күйбаа эмес.* (Ч. Чун.)

Колбоочыларла

III. 1) *Јаңыс кижн чыдабаза, эл-јон чыдаар.*

Кожулталарла

(К е п с ө с) 2) *Төрөл јуртымла мен јүргемде, јүргемде ырыс јаантайын толо.* (С. Сур.) 3) *Энем аш-*

курсакты белетеп турганча, мен суу экелип, одын јарып салдым.

IV. *Лекция божогон кийинде, ойын-јыргал башталды.*

Улантыларла

Колболу эрмектин бөлүктери мындай төрт эп-арганын: үннин (интонациянын), колбоочулардын, кожулталардын лаулантылардын — болужыла колболыжат.

А жару: Молжу кеберлү глаголдын [-за, -зө], жерлеечи кубулткышта турган эренгистин [-да, -де], ылганаачынын [-гажын, -гежин, -канча, -кенче] кожулталары колболу эрмектердин бөлүктөрүн колбоштырат.

379. Кычыраар. Колболу эрмектин бөлүктери бой-бойыла кандый эп-арганын болужыла колболышканын айдып береер.

- 1) Иштенкейдин ижи көп, жалкуунун эрмеги көп. (К е п с ө с.)
- 2) Вистинг өйдө кажы ла ишчи бир канча профессиялу болор учурлу, ненинг учун дезе кажы ла кижги кандый ла ишти түрген ле чындыйлу эдип билер учурлу. 3) Иш жок болзо, амыр да жок болор. (К е п с ө с.) 4) Жалбагынан жатсан, күн де орой чыгар. (К е п с ө с.) 5) Тышкары соок то болзо, же бис чаналу жыгылаарга барарыс. 6) Кадын тонуп калган кийнинде, чанак жол суунын ичиле барды.

380. Текстти кычырып, ого бажалык сананып табаар. Колболу эрмектерди бичип, олардын бөлүктери бой-бойыла ненин болужыла колболышканын айдып береер.

Кезик улус мешкелеп жүрерге сүүп жат. Олор эрте туруп, агаш аразына барат. Күн тийгенде, мешкенин жыды да, амтаны да кубула берет. Айдарда, мешкечи улус мешкени күн чыккалакта, жууп жат.

Мешке сүрекей түрген өзөт: үч частын бажында жерден мешкенин бажы көрүнө берет. База бир канча час өтсө, оны үзерге жараар. Эмеш ле оройтып калзан, мешке чалдыгып, кургай берет. Андый мешкени үзерге жарабас: онынг амтаны жок болот, кезикте дезе ол коронду болуп калат.

Мешкени тазылыла кодоро үспей, бычакла чебер кезип алар керек. Мешкенин өскөн жери каспас жанду, ненинг учун дезе ол жерден жаны мешкелер өзүп чыгар.

52 §. Колболу эрмектердин бүдүмдери.

381. Кычыраар. Таблицадагы эрмектердин түнгейи ле башказы незинде, жартагар.

Колбоочызы жок колболу эрмек	Колбоочылу колболу эрмек	
	табышканду	камаанду
<i>Амыр-энчү күүнисти коммунист партия көдүрет, акту мергендү ижис-</i>	<i>Эрген тура те-нери бүүркү жер үстине көдүрилзин болгон, же энир-</i>	<i>Коммунизмнин күүни жер үстине көдүрилзин деп, Төрөлистин жа-</i>

Жеңил туман кырларды курчап алган, кырлар десе кыстардын кожоңынын жаңылгазын көгөрүп турган тууларга ийип турдылар. Ар-бүткен ойгонды, сүүнчилү иш баштала берди. (Л. К о-к ы ш е в.)

334. Берилген схема айынча колболу эрмектердин бүдүмдери керегинде куучындап береер. Бойыгар темдектер сананып табыгар.

ТАБЫШКАНДУ КОЛБОЛУ ЭРМЕКТЕР.

53 §. Колбоочылу табышканду колболу эрмектер.

Табышканду колболу эрмектер удурлажаачы ла үлештиречи колбоочылар ажыра биригет:

I. У д у р л а ж а а ч ы *је, а, десе* деген колбоочыларлу колболу эрмектер. Мындый эрмектерде бир действие бирүзине удурлаш болгоны көргүзилет: 1) *Уулчак көзнөкти ајыктайт, је онын көзине не де көрүнбейт.* 2) *Бир канча жылдар мынан озо бистин колхоз кичинек болгон, эмди десе ол область ичинде бай ла жаан колхозтордын бирүзи.* 3) *Санайдын нөкөрлөри суунун жарадында түжине ле тебек тепкилейт, а ол десе изү күнге күйүп, одын томырат.* (С. Сур.)

II. Үлештиречи колбоочылар *эмезе, ол эмезе, та-та, бирде-бирде.* Мындый үлештиречи колбоочыларлу эрмектерде действиелер селижип ол эмезе бир канча действиелерден бирүзи аңыланып турганы көргүзилет, эмезе шүүлтенин жарты жогы айдылат, темдектезе: 1) *Кичеемкейдин көзине бирде бойынын школ жаар браатканы чокым көрүнип келет,*

бирде десе кара өңдү жараш сумказы көрүнөт. 2) Стадиондо физкультуранын урогы өдүй жат эмесе спортсмендер футбол ойногылайт.

Орө көр: та спутник жер-телекейди айланып браадат, та реактивный самолет учат.

Бирде... бирде, та... та, эмесе... эмесе деген такып айдылар колбоочылар колболу эрмектин кажы ла бөлүгине кирет: 1) Суу жаар та камду калып ийди бе, та ого не де түже берди бе? 2) Бирде тым боло берет, бирде мотордын табыжы угулып келет. 3) Аралда эмесе күүк эдет, эмесе тоорчык кожондойт.

Табышканду колболу эрмекке кирген бөлүктөр бой-бойынан запятойло бөлинет.

Текши эченги члендү табышканду колболу эрмекте эмесе, ол эмесе деген колбоочылар такып айдылбаза, тегин эрмектердин ортозында запятой тургузылбас, темдектезе: Эртең экскурсияга сегизинчи класс барар эмесе жетинчи класс барар.

Табышканду колболу эрмекке кирген тегин эрмектер турган бүдүмиле эки де, бир де члендү болор. Бойы тудамча, же үни талайча. (Т а б ы ш к а к.) [Эки төс члендү], же [эки төс члендү]. Эрте күс, же күнүн ле жанмыр жаап турды. (Л. Кок.) [Бир төс члендү эрмек], же [эки төс члендү эрмек].

385. Токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Эрмектин төс члендерин темдектегер. Табышканду колболу эрмекке бириккен тегин эрмектер нени көргүзөт? Кажы ла колболу эрмекти синтаксически ылгагар.

1) Таныбай жүк ле аттын жалынан атактанып алган Гульсары десе үй кижини табарып, чеденнен калып чыккан. (Ч. Айтм.) 2) Жолдын ол жанында, жыраанын ортозында, суучак агып жаткан сол жанында десе ашту жалаң агаштардын кыйузына жетире чөйлип барган. (Н. Ник.) 3) Агаштын ортозында табыштаным турган куш кемге де көрүнбөйт же онын үнин ончо улус угуп жадылар. (Н. Ник.) 4) Говоруха суу бойы жаан эмес же онын агыны түргөн, омок. Ол чакпыланып күркүрөп таштарга согулып агат. (Н. Ник.) 5) Та аштын мажактары шылыражат та жеңил салкыннын эзини нени де кожондойт. 6) Колхозто иштеер улус жеппей жат. Баштапкы бригада буудай кезип жат а экинчи бригада кукуруза жуунадып жат. 7) Жалаңда эмесе комбайн барып жатканы көрүнөт эмесе машина аш уратан жер жаар элес эдип калат.

386. Токтой түжер темдектерди тургузып, озо баштап тегин эрмектерди, онон табышканду колболу эрмектерди бичигер. Кажы ла колбоочы кандый группага кирет? Жартагар.

1) Экинчи күнде Давыдов бир кыра эки адыс жер сүрди Любишкин десе туй ла бир кыра сүрди. (Шол.) 2) Күндөр ээчий күндөр өдүй ле турган же табыш айдып барган улустардан эмдиге ле бир де суру жок. 3) Эңирде ургун же жылу жааш жаады. 4) Бирде булуттар айды бүркеп ийет бирде ай жерди жарыдып ийет. 5) Мындый жарык айдын түнде жайлунын ийиттери жаан-

тайын кечүде эмезе айылдардын төриндеги акта жуулыжып алала, кожондожып туратан. Эмезе кыстардын коо чичке үндери өрө бийик учуп чыгала, уйуктап турган тууларга уча берет эмезе уулдардын күнүрөткен койу үндери, кыстардын чичке үндерин эркеледип тургандый, жердин үстиле жайыла берет. (Л. Кок.)

387. Тегин эрмектерди колбоочыларла бириктирип бичигер. Кандый эрмектер бүтти? Жартагар.

1) Булуттар тегерини туй алды. Жааш жаабады. 2) Күн ажа берди. Кобы-жиктерде жарык. 3) Өзөктө сыгыннын үни угулат. Анчынын амыргы тартканы жаңыланат. 4) Иш кижини азырап жат. Жалку кижини үреп жат. 5) Эртең түжиле жааш жаар. Бүрүңкүй күн турар.

388. Берилген эрмектерди кенгидип эмезе ологго база эрмек кожуп бичигер: 1) *Je* деген колбоочы укташ члендерди бириктирзин. 2) *Je* деген колбоочы тегин эрмектерди бириктирзин.

К ö р г ү з ү: Чечек чуулчы жааназын сүйүп турды. — Чечек чуулчы, je кару жааназын сүйүп турды. Чечек чуулчы жааназын сүйүп турды, je жааназы да ого кару болды.

1) Бичик жилбилү. 2) Аяс күндөр турды. 3) Ай чыгып келди. 4) Анчы мылтыгын колына түргөн алды. 5) Кожоннын жараш күүзи жайыла берди. 6) Мотор чатылдада күүлей берди.

389. Берилген сөстөрдү баштаачы эдип, табышканду колболу эрмектер тургузыгар.

К ö р г ү з ү: Күндөр, соок. Күндөр узады, соок десе тыгыды.

1) Анчы, бөрү. 2) Карагай, кайын. 3) Күл, өтөк. 4) Комбайн, колхозчылар. 5) Кыш, жай. 6) Алтай тил, орус тил. 7) Пионер, комсомол.

● Колбоочылардын учурин жартап береер.

390. Божодылган букваларды ла токтой түжетен темдектерди тургузып, көчүрүп бичигер. Баштапкы эрмекти синтаксически ылгагар.

I. Деремненин ары жанында кыра база элбек же станция..ан ары чөй..лип барган кыранын учы-куй..зына көз..н де жетпес. Жердин ле тегеринин бирик..енине жетире та саргара быжып калган арыштын кыразы чөй..лет та эрте быжатан буудай көр..нет. Айландыра сүүнчилү кей десе быжып клееткен күделиле чыкту туманла жытанат. (Н. Н и к о н о в.)

1) Кичемкей эмди жерде чалкойто жадып койу жыл..ыстарды көр..п жаткан же онын көз..не жылдыс та көр..нбейт. (II. Куч.)
2) Арина жажынган жеринен өрө турала, таштын үст..не отур..п, ажанып алды. Жолго ичерге суу база керек болгон же Аринада

суу ур..п алатан не де жок. (Л. Кок.) 3) Карабаш үч күн оор..п жаткан, бүгүн оор..зы жазылган же энези оны иш..е божотпогон. (Л. Кок.)

391. Божодылган букваларды тургузып, көчүрүп бичигер.

Тол..к, чолт..к, жор..кчы, бөл..к, сол..н, тол..н ай, ор..н, сөзл..к, коб..лар, корк..нчак, чоч..нжай, тоорч..к, тооз..н.

● Өрөги берилген сөстөрдү тузаланып, адылу 4—5 сөсколбу тургузаар. Олорды толо ылгагар.

392. «Эки найм» эмезе «Жайгы ла күски энир» деген темалардын бирүзине түндөштирүү характеристика эмезе түндөштирүү описание бичигер. Табышканду колболу эрмектерле тузаланаар.

● Дезе деген сөсти колбоочы, глагол, бөлүгөш эдип, эрмектер тургузып бичигер. Олор бүдүмиле кандый эрмектер болды?

● Омоним деп кандый сөстөрдү айдар?

393. Бирде деген колбоочы укташ члендерди ле колболу эрмектердин бөлүктөрүн колбоп турган эдип, эрмектер сананып бичигер.

394. Скобкаларды ачып, божодылган букваларды ла токтой түжөр темдектерди тургузып бичигер. Табышканду колболу эрмектердин төс члендерин темдектегер.

Бу керек мен жаш туж..мда болгон. Ол тушта кайда (да) анда Курсктын ба эмезе Орел городтын алдында ба жаан жуу-согуш өдүп турган. Жуу башталганынан үчинчи жыл брааткан. Бистинг адаларыс ла акаларыс ыраак фронттордо сог..шкылап турган ол өйдө бис он төрт — он беш жашту оогош балдар колхозто иштейтенис. Канча-канча күндөргө улай бис айлыска (да) жанбай, жалаңда идиргенде түни-түжи (ле) иштеп эмезе станция жаар аш жетирип жолдо конуп жүрөтенис.

Бистинг турабыс жаан эмес төг..чектин үст..нде турган. Менин эки акам фронтко атангылай берген адам дезе плотник бол..п иштеген. Айылда кере түж..не ле кичинек сыйным отура..тан. Менин энем — жалакай joboш ло иште..кей кижн.

(Ч. Айтматов.)

● Табышканду колболу эрмектердин колбоочылары кандый учурлу?

395. Улгерди чокым кычырала, айдып береер: табышканду колболу эрмектердин бөлүктөрү ненин болушыла колболушты? Колбоочылар кандый учурлу шүүлтөрдү бириктирет? Токтой түжетен темдектерди жартагар.

АЛТАЙ КЫСТАР.

Та слердин кожонгоордон
Тангдар адатан,
Та кожондор жогынан
Күн чыкпайтан.

Мен билбезим, кыстар,
Слер билереер, кыстар.
Та кожоңы јокко
Иш бүтпейтен,
Та ижи јокко
Кожонг келбейтен.
Мен билбезим, кыстар,
Слер билереер, кыстар.

(А. Адаров.)

396. Токтой түжер темдектерди тургузып, скобкаларды ачып, таскадуны бичигер. Табышканду колболу эрмектерди синтаксически ылгагар.

Эки туунын ортозыла мыйрыйып аккан суунын јарадында бистинг јурт. Ол тын(да) јаан эмес. Түште тышкары кемди (де) көрбөзинг је күн кырдын бажына јууктаза (ла) велосипедтү уулчактар оромдо көптөй берер.

Түште изү. Серүүн кирерде волейбол футбол ойноорго турган улус стадионго тенниске(бе) айса баскетболго (бо) јилбиркегендери школдын площадказына јуулгылап келет. Күн керек дезе кырдаң(да) ашпаган а өткүре көрүнип тургандый жукачак ай качан ок илеленип чыгып келди. Јуртты айландыра турган кырлар эмди-эмди(ле) кайлап ийгедий. Је кырлар кайлабаза, кайлабагай а почтанын јанындагы столмодон радионинг кожонгы түңгей ле угулар. Онын күүзи эбире тууларга јангыланар оромго дезе кино көрөргө клуб јаар бараткан улус толуп келер. Јурттагы энгирлер кандый јакшы!

(К. Кошев.)

● Мындый схемалу табышканду колболу эрмекти таап, кычырып береер: (јарт жүзүндү эрмек) + (эки төс члендү эрмек).

● Тексттен адылу сөсколбу чыгара бичип, онын колболышкан эп-аргазын јартагар.

397. Берилген үзүкти кычырып јартагар. Сүүнердин портредин көргүзөргө автор кандый эрмектерле, кандый художественный эп-аргаларла тузаланган? Токтой түжетен темдектерди јартагар.

Кандый ла албатыда јараш керегинде бойынын санаа-шүүлтези ле сөстөри бар. Јер јараш болор, эткен керек јараш болор, Јүрүм јараш болор. Бистинг улус терең санаалу, буурзак ла чыдамкай улусты сүүп јат. Јараш улус буурзак, керсү, тынын да кысканбас, өкпөөрингкей болор. Сүүнердин сыны бийик эмес, је ондо ак кайыңдардын коозы бар. Онын көстөри чанкыр, је ондо алтай сүмерлердин курчы ла арузы бар. Онын чачы кайдаң чыккан аржандый быыраш эмес, је анда туулардан түшкен јайгы эзиннинг јылузы бар.

(К. Кошев.)

● Карарткан эрмектин төс члендерин темдектеп, айдылаачынын бүдүмин јартагар.

суу ур..п алатан не де жок. (Л. Кок.) 3) Карабаш үч күн оор..п жаткан, бүгүн оор..зы жазылган је энези оны иш..е божотпогон. (Л. Кок.)

391. Божодылган букваларды тургузып, көчүрүп бичигер.

Тол..к, чолт..к, јор..кчы, бөл..к, сол..н, тол..н ай, ор..н, сөзл..к, коб..лар, корк..нчак, чоч..нкай, тоорч..к, тооз..н.

● Өрөги берилген сөстөрди тузаланып, адылу 4—5 сөсколбу тургузаар. Олорды толо ылгагар.

392. «Эки најы» эмезе «Јайгы ла күски энгер» деген темалардын бирүзине түндөштирү характеристика эмезе түндөштирү описание бичигер. Табышканду колболу эрмектерле тузаланаар.

● Дезе деген сөсти колбоочы, глагол, бөлүгөш эдип, эрмектер тургузып бичигер. Олор бүдүмиле кандый эрмектер болды?

● Омоним деп кандый сөстөрди айдар?

393. Бирде деген колбоочы укташ члендерди ле колболу эрмектердин бөлүктөрүн колбоп турган эдип, эрмектер сананып бичигер.

394. Скобкаларды ачып, божодылган букваларды ла токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Табышканду колболу эрмектердин төс члендерин темдектегер.

Бу керек мен јаш туж..мда болгон. Ол тушта кайда (да) анда Курсктын ба эмезе Орел городтын алдында ба јаан јуу-согуш өдүп турган. Јуу башталганынан үчинчи јыл брааткан. Бистинг адаларыс ла акаларыс ыраак фронттордо сог..шкылап турган ол өйдө бис он төрт — он беш јашту огош балдар колхозто иштейтенис. Канча-канча күндөрге улай бис айлыска (да) јанбай, јалаңда идиргенде түни-түжи (ле) иштеп эмезе станция јаар аш јетирип јолдо конуп јүрөтенис.

Бистинг турабыс јаан эмес төң..чектин үст..нде турган. Менин эки акам фронтко атангылай берген адам дезе плотник бол..п иштеген. Айылда кере түж..не ле кичинек сыйным отураган. Менин энем — јалакай јобош ло иште..кей кижии.

(Ч. Айтматов.)

● Табышканду колболу эрмектердин колбоочылары кандый учурлу?

395. Улгерди чокым кычырала, айдып береер: табышканду колболу эрмектердин бөлүктери ненин болушыла колболышты? Колбоочылар кандый учурлу шүүлтелерди бириктирет? Токтой түжетен темдектерди јартагар.

АЛТАЙ КЫСТАР.

Та слердин кожонгоордон
Тангар адатан,
Та кожондор јогынан
Күн чыкпайтан.

Мен билбезим, кыстар,
Слер билереер, кыстар.
Та кожоңгы жокко
Иш бүтпейтен,
Та ижи жокко
Кожонг келбейтен.
Мен билбезим, кыстар,
Слер билереер, кыстар.

(А. Адаров.)

396. Токтой түжер темдектерди тургузып, скобкаларды ачып, таскадуны бичигер. Табышканду колболу эрмектерди синтаксически ылгагар.

Эки туунунг ортозыла мыйрыйып аккан суунунг жарадында бистинг журт. Ол тын(да) жаан эмес. Түште тышкары кемди (де) көрбөзинг же күн кырдыг бажына жууктаза (ла) велосипедтү уулчактар оромдо көптөй берер.

Түште изү. Серүүн кирерде волейбол футбол ойноорго турган улус стадионго тенниске(бе) айса баскетболго (бо) жилбиркеген-дери школдын площадказына жуулгылап келет. Күн керек десе кырдан(да) ашпаган а өткүре көрүнип тургандый жукачак ай качан ок илеленип чыгып келди. Журтты айландыра турган кырлар эмди-эмди(ле) кайлап ийгедий. Же кырлар кайлабаза, кайлабагай а почтанынг жанындагы столмодонг радионунг кожонгы түңгей ле угулар. Онынг күүзи эбире тууларга жаңыланар оромго десе кино көрөргө клуб жаар бараткан улус толуп келер. Журттагы энирлер кандый жакшы!

(К. Кошев.)

● Мындый схемалу табышканду колболу эрмекти таап, кычырып береер: (жарт жүзүндү эрмек) + (эки төс члендү эрмек).

● Тексттен адылу сөсколбу чыгара бичип, онынг колболышкан эп-аргазын жартагар.

397. Берилген үзүкти кычырып жартагар. Сүүнердин портредин көргүзере автор кандый эрмектерле, кандый художественный эп-аргаларла тузаланган? Токтой түжетен темдектерди жартагар.

Кандый ла албатыда жараш керегинде бойынын санаа-шүүлтези ле сөстөри бар. Жер жараш болор, эткен керек жараш болор, жүрүм жараш болор. Бистинг улус терен санаалу, буурзак ла чыдамкай улусты сүүп жат. Жараш улус буурзак, керсү, тынын да кысқанбас, өкпөорингкей болор. Сүүнердинг сыны бийик эмес, же ондо ак кайындардыг коозы бар. Онынг көстөри чанкыр, же ондо алтай сүмерлердинг курчы ла арузы бар. Онынг чачы кайдаг чыккан аржандый быыраш эмес, же анда туулардан түшкен жайгы эзиннинг жылузы бар.

(К. Кошев.)

● Карарткан эрмектин төс члендерин темдектеп, айдылаачынын бүдүмин жартагар.

398. Бойыгардын эң жуук нөкөрөөрдин сүр-кеберин журап бичигер. Бичиирде, башка-башка бүдүмдү табышканду колболу эрмектерле тузаланаар.

399. Токтой түжер темдектерин тургузып бичигер. Табышканду колболу эрмектердин колбоочыларынын учурын тартагар.

1) Агаш аразында бирде киреелер шыгырап турды бирде жарылып турган агаштын табыжы угулып турды. 2) Кайдаг да уйуктагалак кушкаштын кыйгызы угула берет эмезе тымыкты жарты жок табыш бузуп ийет. (Ч.) 3) Энеси көзнөктөң көрди, кызы база тышкары көрди. (М. Г.) 4) Сүүнгенине энем ыйлай берди, бис база ыйлажа бердис. (Акс.) 5) Агаш аразында коркынчылуу боло берди. Салкын тыгыды база агаштын кыяражы жаанай берди. 6) Жолдын эки жанында жаңы туралар тудулган асфальт тротуарлар жазалган.

● Табышканду колболу эрмектердин бөлүктери база кандый колбоочынын болушына биригет?

400. Табышканду колболу эрмектерди тузаланып, кычырган бичигеерге бойоордын шүүлтегерди мындай планла бичигер:

1. Калганчы өйдө эң ле жылбилү кандый бичик кычырдын? Онын авторы кем?
2. Ол бичикте не керегинде айдылат?
3. Жылбилүзи незинде? (Бичиктин эң ле жараган жерлерин, эрмектерин темдектегер.)

401. Берилген тексттен табышканду колболу эрмекти чыгара бичип, схема аайынча ылгагар.

Баштапкы изү айдын учы. Жабаганнын сазы жажыл өлөңгө бүркедип койгон жатты. Каан аяс күнде жажыл аралдардын ортозында анда-мында кичинек тегерик кара-көк бүдүмдү көлдөр мелтирежип жадат. Ол көлдөрдүн кезигинин үстинде суугуштар, кастар жүргүлейт. Жабыс кырлак меестерди эдектей чөйилип барган ак жалагнын жик ле ичпек жерлери жап-жажыл, а кырландары күйгектен улам саргалтым куушпак болуп көрүнөт.

(И. Шодоев.)

● Жербойынын эрмек-куучынында учурап турган сөстөрдү таап, олардын учурын тартагар. Слердин жердин улузынын эрмек-куучынында андый сөстөр бар ба, айдып береер.

402. Схема аайынча табышканду колболу эрмектер тургузаар.

1. [Жарты жок бир төс члендү эрмек], је [эки төс члендү эрмек].
2. [Жүзүни жок эрмек], дезе [жүзүни жок эрмек].
3. [Жарт жүзүндү бир төс члендү эрмек], а [эки төс члендү эрмек].

403. «Сакмандардын болушчылары» деп журукты көрөлө, ого колбоочылу табышканду колболу эрмектерле тузаланып, сочинение бичигер.

Журук аайынча сочинение бичиирге сурактар:

1. Журукта не журалды? Онын төс темазы кандый?
2. Художниктин төс шүүлтези кандый деп бодоп турыгар?
3. Баштапкы планда не журалды? Художник сакман болгон балдар кандый деп көргүзөт?
4. Экинчи планда не журалды?

КАМААНДУ КОЛБОЛУ ЭРМЕКТЕР.

Камаанду колболу эрмек төс лө кош эрмектерден турат.

Колболу эрмектин жартадып турган бөлүгүн төс эрмек деп айдар; төс эрмекти жартап, камаанду болотон бөлүгүн кош эрмек деп айдар, темдектезе: *Бу неделеге чыгара жааш жаабайтан болзо, колхозчылар чапкан өлөңди ончозын жууп алар эди.*

Кош лө төс эрмектер бой-бойыла биригип, шүүлте, үн жанынан ла турган бүдүмиле (структуразыла) синтаксически бир бүткүл колболу эрмек бүдүредилер. Онын кош эрмеги бастыра төс эрмекти эмезе онын кандый бир членин жартайт, темдектезе: 1) *Кыйгынын жаңылгазы жылыйгалакта, жер-телекей силкине берди. (Чөрч.)* 2) *Алан жанып келген деп, табыш деремнеде жайыла берди. (Э. Палк.)*

404. Эрмектерди кычырып, төс эрмектег кош эрмекке сурак тургузаар. Кош эрмек нени жартайт: бүткүл эрмекти бе айса онын кандый бир членин бе?

1) Бийик жараттан көргөндө, Днепр көгөрип, түштүк чөлдөр жаар агып браадат. (Л. Кок.) 2) Эртезинде, качан күн жаңгы-жаңгы ла чыгып турарда, бис көлдин жаказында жуулдыбыс. 3) Отряд ичкерлеп туру деп, жетиру бисти сүүндирди. 4) Таң атса ла, Лена участогындагы оору улустын айылдары сайын жүре берет. (Л. Кок.)

54 §. Кош ло төс эрмектердин колболыжар эп-аргалары.

405. Эрмектерди кычыр. Кош эрмек төс эрмекле кандый эп-арганын болу- жыла колбошкон? Жартагар.

1) Бис ырысту өйдө жүрүп жадыс, ненин учун десе комму- низмди төзбөринде бис эрчимдү туружарыс. 2) Күннин баштап- кы чогы тууларга тийзе ле, түнде жүрөтөн андар ичегендерине кире берет. 3) Каран жанып келерде, Лена көргөн-укканын ого төкпөй-чачпай куучындап берди. 4) Кайучылар жанган кийнин- де, бистин отряд походко шыйдына берди. 5) Самолет аэродром- го отура берген согында, бис машинадан чыгып келдис. 6) Тон- гон суунын үстиндеги карды салкын учурта берген учун, тош көгөрип жатты.

Кош эрмектер төс эрмекле мындый эп-аргалар ажыра колболыжат:

1. Колбоочыларла: деп, ненин учун десе, онын учун.
2. Кожулталарла: -да, -дө (эренгистин кеберине кожулат), -за, -зө, -гажын, -гегин, -канча, -кенче.
3. Улантыларла: кийинде, согында, учун.

406. Эрмектерди кычыраар. Кош эрмектерди таап, олар төс эрмекле ненин болу жыла колбошты, жартагар.

1) Куучындаганын таадазы ондоп болбой турган болор деп, уулчак коркып, кенетийин унчукпай барала, таадазы жаар су- ракту көрөт (А. Ад.) 2. Койлор — түргөн өзөр мал, онын учун көптөдө оны өскүргени хозяйствого жаан астам берет. 3) Аш-кур- сак тудатан жерде чык ла жыт жок болзын деп, ол жерди дезин- фицировать эдип, черетеп турар керек. 4) Оштүле жуу-согуш өдүп турган кажы ла жерге Төдөкө келгенде, оштүнинг жуучылдары- нын өлүмнөг тирү арткандары тургуза ла качкылап турган. (И. Шод.) 5) Кижичанча да жашту болзо, ого эненин эркези, ажарузы керек. (З. Воскр.) 6) Журт албатынын материалый жадын-жүрүми жаранган сайын, онын культурный некелтези үзүк жоктон өзүп турганы жолду. (М. Качк.)

● Кош эрмек база кандый улантынын болу жыла биригер аргалу? Эрмек сананып айдып береер.

55 §. Кош эрмектердин турар жери.

407. Эрмектерди кычырала, төс бөлүктөн кош бөлүккө сурак тургузаар. Кош эрмектердин турган жерин айдып берээр.

1) Эртең тура, күн чыккалакта, ончозы айры суунын жарында болдылар. (И. Коч.) 2) Карган кижинин таныш үни угуларда, Кичемкей кайра көрүп ийди. (П. К.) 3) Эмдиги өйдө кеп сөстөр лө укаа сөстөр жаңы учур алынат, ненин учун дезе бистинг ороондо наука ла техника бийик өзүп, албатынын жадын-жүрүмининг кемин жарандырат. 4) Кажакандар бүдө берзе, Мыклаш Жинжининг туразын ремонттоорго турган. 5) Ашты кезип, бастыра маалалардын ажын жуунадып турган өйдө кижини, мындый жақшы күндөр жаңыс ла Алтайда туруп жат деп бодоор. (Л. Кок.)

Камаанду колболу эрмекте кош эрмек төс эрмектин алдында да, кийинде де, ортозында да турар аргалу.

408. Төс эрмектен кош эрмекке сурак тургузаар. Кош эрмек төс эрмекке ненин болушыла колболыжат? Кош эрмек кайда турат?

1) Салкын тынгыырда, суунын толкулары там ла бийиктеген. (И. Коч.) 2) Эртең тура, качан ыраактагы сындардын үстинде таң бозорып келерде, күнчыгышка булуттардын алдыла чичкечек кызыл чийүлөр тартыла берди. (Л. Кок.) 3) Ак-кийиктинг балазын кичеезин деп, Сергей Федорович кызычагына жақылта берген. (М. Пр.) 4) Түн ортозында садтагы кажы ла агажак жарт көрүнүп турды, ненин учун дезе айдынг түн болгон. 5) Эжер морковьты одоп турганча, мен бочкого суу тажып саларым. 6) Мен бу Кош-Агаш аймактын элбек чөлдөриле жорыктагамда, жебрен кожондордын күүзи кулагыма иле-жарт угулып, жүрегиме эбелип турат. (Б. Ук.) 7) Ажаныштынг кийинде караңгуй койыла берерде, коммунарлар оттор салып, оларды эбире отуртуп ийдилер. (Г. Марк.)

● Мындый схемалу эрмектерди таап, кычырып беригер:

1) (...), []; 2) [(... де)].

409. Берилген схема аайынча камаанду колболу эрмектер тургузаар.

1. [] 2. [] 3. [] 4. []
 ↓ ↓ ↓ ↓
(онунг улам) (...да) (...деп) (...за)

56 §. Камаанду колболу эрмекте токтой түжер темдектер.

410. Берилген эрмектерди ылгайла, камаанду колболу эрмектерде запятой-лор кандый учуралда тургузылат, кандый учуралда тургузылбайт? Айдып береер.

1) Жергелей жанып келерде, Сүүнчи ого газеттең солундар кычырып берди. 2) «Мечин жылдыс» деген романды үренчиктер кычырып салган, онын учун школдо читательский конференция жылбилү өтти. 3) Бис бүгүнче турбазада артып калдыс, ненин учун десе күннин аайы кубула берди. Булуттар таркай берген соңында, жылдыстар катап ла көрүнип келди. 4) Кайучылар энгирде жанып келер деп, командир бир де аланзыбады. 5) Командир кайучылар энгирде жанып келер деп аланзыбады. 6) Фронттонг письмо келген деп, табыш чүрче ле ончозына жайыла берди.

1. Төс лө кош эрмектер бой-бойынанг запятойло болинет, темдектезе: *Броневиктердин бирүзи жууктап келерде, жуучыл Андрей Крутов колесонунг алды жаар гранатаны чачып ийди.* (Л. Кок.)

2. Камаанду колболу эрмекте деп деген колбоочы төс эрмектинг айдылаачызыла коштой турза, запятой тургуспас, темдектезе: *Кару өбөгөн бу керекти кем де жарлабазын деп сураган.*

3. Кош эрмек төс эрмектинг ортозында турза, ол эки жанынанг запятойлорло болинер, темдектезе: *Энгирде, качан туй тонголок көзнөктөң тенгеридеги жылдыстар көрүне берерде, уулчак ак айаска учары керегинде сананып жатгы.*

4. Ненин учун десе деген колбоочынынг алдында запятой тургузар, темдектезе: *Качан да мында улус күртүк сакыган болор, ненин учун десе ыраак жок таш манакай турды.*

411. Кош ло төс эрмектердинг ортозында ненин учун кезик учуралда запятой тургузылат, кезигинде тургузылбайт? Јартап береер.

1) Кош-Агаш келтегейиненг аккан суулар каткырыжып, сүүне бергилеерде, карган Сартакпай бойы да чыдажып болбой, каткырып ийди. (Чөрч.) 2) Газетте жарлалган статьяны кычырган улус бойлорынынг шүүлтезин айдар деп иженип турум. 3) Көп кычырзаң, билгир болорын. 4) Ермолай күлге картошко быжырып отурганча, мен үргүлей бердим. (Т.) 5) Бөрүнинг иштери көрүнген деп айдала, казактар андаарга шыйдына бердилер. (Арс.) 6) Ленинградка түрген письмо бичип ийеле, солдаттарла ийе берер керек деп, жааназы айткан. (Н. Надежд.) 7) Эмдиги өйдөги жүрүмис ырысту да болзо, эртенги күнди сананар керек. 8) Адыжок түнде соокко тонзо, жуурканды отко кийдире теппес, ненин учун десе олордынг жаткан јерин бир

сөөмнөн терен казып койгон. (П. Куч.) 9) Үч жыл служить эткен уулдарды жандырзын деп жарлады.

● 7-чи, 8-чи эрмектердин схемазын тургузаар.

412. Токтой түжер темдектерин тургузып бичигер. Кош эрмектердин турар жерин ле колболыжар эп-аргазын жартагар.

I. Ойто ло чөл учы-кыйузы жок жалаңдар. Төңдөрдүн күнет жандарынын кары кайыла берерде каранты жерлер карара берди, Тын салкын болзо түште жылу болор. Удабас жараш жас күүлөп-шуулап једип келер. Чөлдө журттар каа-жаа ла туштап јат. Полк-тын улустары бой-бойлорыла сүрекей нак, бирлик болгон ненин учун дезе улус бой-бойлорын ондор жылдардын туркунына билижетен.

(Д. Фурманов.)

II. Лена тын чочыганынан күн чыккалакта ла төжөктөн туруп келген. Александра Сергеевна ла Катя эмдиге ле уйуктаганча. Катянын бүгүн амырайтан күни онын учун ол турарга мендебей турган. Айылдын ээлерин ойгозып ийбейин деп Лена табыш жок кийинип алала тышкары чыкты. Каран түниле уйуктабаган деп сананып Лена госпитальдын ижи баштала берерин сакып турды.

(Л. Кокышев.)

● Колболу сөстөрдүн чын бичилерин жартагар.

57 §. Кош эрмектердин бүдүмдери.

413. Төс эрмектен кош эрмекке сурак тургузаар. Кош эрмек учурыла нени көргүскенин айдып береер.

1. Уйкузы торт келбей турарда, Каран вагоннын ачык эжигинен элестелип турган чөлдөрдү ајыктап браатты. (Л. Кок.)

2. Салкын соксо, јер түрген кургај берер.

3. Соок тынып та турза, балдар тошто жыгылмайт.

4. Кыш күрештү деп, јаан улус айдыжат.

5. Диктантта јастыралар этпес деп, Коля көп таскадулар бүдүрүп турды.

6. Школдын газеди јилбилү, ненин учун дезе анда көп журуктар ла үлгерлер берилген.

качан?

кандый
айалгада?
негекөрбөй?

нени? не керегинде?

ненин учун?

|| Учурј јанынан кош эрмектер мындыј бүдүмдү болот: ||
|| бөјин, айалгазын, шылтагы, шылтуун (следствиезин), јөп- ||

сингенин көргүзөр кош эрмектер ле толтыраачы, жартаачы кош эрмектер.

58 §. Өйин көргүзөр кош эрмектер.

414. Эрмектерди кычырып, тундештирээр: олардын башказы ла тунгей незинде?

качан?

1) Каникулда балдар экскурсияга барар.

Каникул башталарда, балдар экскурсияга барды.

качан?

качан?

2) Куйскиде агаштар куйрен-сары кийимдерин кийип ийдилер.

Куйс једип келерде, агаштар куйрен-сары кийимдерин кийип ийдилер.

Тос эрмектеги действиенин одотон ойин көргүзип, качан? деп суракка каруу берген кош эрмекти ойин көргүзөр кош эрмек деп айдар. Кош эрмектин айдылаачызы -да, -де деп кожулта алынган эренгисле, -ганча, -генче деп кожулталу ылганаачыла, кийинде, сонгында, деп улантаыларла колбошкон эренгисле айдылат, темдектезе:

Бозом киргелекте, улус уйларын саарга айылдан чыктылар. 2) Алан адын кийдирип болбой турганча, ээртокымы, артынган арчымагы — ончозы јаашка одо берди. (Э. Палк.) 3) Звонок шыгырап божогон кийинде, школдын узун коридорында тым боло берди.

Өйин көргүзөр кош эрмек тос эрмекти буткүлинче жартайт эмезе онын ойин көргүзөр айалгазын чокымдайт, темдектезе: 1) Јаскы куйндерде, кар кайыла берерде, айылдын јанына сангыскандар ла каргаалар јуулып турар болды. 2) Тунде, качан улус уйуктай бергенде, Кара улустардын ортозына кирип алатан.

415. Тос эрмектен кош эрмекке сурак тургузып, ол кандый кош эрмек болгонун айдып берер? Кош эрмек нени жартайт: сости бе айса буткүл эрмекти бе?

1) Бурункуй энир кирип турарда, бистин анчылар Кабак-Тайга деп јерде болдылар. (В. Кач.) 2) Тунде, качан не ле неме уйуктай берерде, укү андаарга чыгат. 3) Кун чолдин учына отура ла берерде, турген карангуилай берди. 4) Эрте тура, качан Лена госпитальдын эжигине једип келерде, дворник обогон уйкудан тургалак болгон. 5) Лена госпитальга келерде ле, дежурный санитар ак халат экелип туратан. (Л. Кок.) 6) Уроктор божогон кийинде, бис экскурсияга

бардыс. 7) Жангыс ла эмди, качан кеме суунын тал-ортозына једип барарда, Алешка арт-учында нени көргөнүн адазына айдар деп шүүнди. (Г. Марк.)

416. Камаанду колболу эрмектерди таап, чыгара бичигер. Төс лө кош эрмектер кандый эп-арганын болужыла колбошконун ла кош эрмектин турар јерин јартагар.

Карчага бойынын улузыла калганчы корым көчкөни әдип баштап јадарда, Чеченин ийген кижизи једип келген. Керектин аайын Карчага тургуза ла билип ийген, је Чечени ле онын нөкөрлөрүн өлүмнен аргадап алар арга јок болгон. Калганчы көчкөни салып бүдүрип брааткан тушта корымдарды токтодо тудатан јадыктарды буулайтан буу јетпей калган. Корбо талга барарга ой ас арткан. Оштү удабас көрүнүп келер. Айдарда, кыстар ла келиндер тулундарын кезип, буу әдип, катап ийгендер. Иш бүткөн кийнинде, алтайлар көчкө түжетен кызым јолдордын учына јажынып, оштүни сакыгандар. Оштүлердин баштангы јуучылдары эн учындагы көчкөнүн алдына једип ле барарда, Јыламаш бууны кезе чаап ийген. Обоолоп ийген корымдар оштүнүн үсти дөөн күркүрей берген.

(И. Шодоев.)

● Токтой түжер темдектерин јартап, камаанду колболу эрмектердин бирүзүн члендериле ылгагар.

417. Токтой түжер темдектерин тургузып бичигер. Колболу эрмектердин бүдүмдерин јартагар.

Кыска күн ыраактагы соксойп турган кырга отура берерде капчал өзөктө карануй боло берди. Мында јабыс кырлардын ортозында капчал өзөк бар деп кизи торт бодобос. Јол учында ары-бери мыйрындай берерде эрескези јок чанак јаскалып, јолдын эки кырына согулып браадат. Арина уулчагыла кожо өзөк јаар јабызаган ла сайын өзөктин ичи там ла карануйлап турды. Тожы јангы ла кайылып турган өзөктин јаан эмес агын суузына једеле энези уулыла кайра көрдилер. Олор түжүп келген кырдын бажында јарык је өзөктин ичинде карануй. Айылдардын ыжи јытана берерде буурыл бее сынын јенгилтип, эмеш јылдыра јелип ийди. Ат јаан туранын эжигине токтой түжерде Арина боожоны Карага туттурып берген.

(Л. Кокышев.)

● Карарта базылган эрмекти толо јартагар.

418. Эки тегин эрмектен ойин көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмек тургузып бичигер.

К ө р г ү з ү: *Јаркынду күн кырлардын баштарын јарыдып*

ийди. Боро туман жайыла берди. Жаркынду кўн кырлардын баштарын жарыдып ийерде, боро туман жайыла берди.

1) Энгиргери Куру-Кобы жанынан өрө көдүрилген тоозын көрүнип келди. Кичемкей сүүне берди. 2) Жарым частын бажында салкын токтой берди. Чөлдү ойто ло уур тымык жапшыра базып ийди. 3) Кўн ажып браатты. Мен агаш аразында үүр койлор жүргенин көрүп ийдим.

419. Берилген төс эрмектерге ойин көргүзөр кош эрмектер кожуп бичигер.

1) . . . балалу мыйгакты балдар кичееп азырады. 2) . . . бис тургуза ла стадионго барарыс. 3) . . . жалбандагы агаш аразынан эликтин чоокыр балазы чыгып келди. 4) . . . эртечи куштардын үндери анан-мынан угула берди. 5) . . . кўн бир эмештен жабызап, одожындагы туулардын көлөткөлөрүн узадып ийди.

420. Ойин көргүзөр айалгаларды кош эрмек эдип кениделе, колболу эрмектер бичигер. Токтой түжер темдектерин жартагар.

К ө р г ү з ү : *Түнде аттар амыр отоп жүрү.* — *Түн кирерде, аттар амыр отой бердилер.*

1) Кышкы каникулда интернатта жаткан балдар ончозы айылдарына жандылар. 2) **Тын сооктордо** пионерлер көктийектерди ашла, калаштын оодыгыла азырап турдылар. 3) **Түнде партизандар** койу агашту паркты өдөлө, темир жолдын станциязына жууктап алдылар.

421. Берилген схема аайынча камаанду колбулу эрмектер тургузаар.

- а) 1) (... *ганда*), [төс эрмек].
2) (... *ганча*), [төс эрмек].
3) (*кийнинде*), [төс эрмек].

● Төс лө кош эрмектердин действиелери кандый өйдө өдөт?

б) «Стенгазет чыгарганы», «Чаналу жынылаганы» деген темалардын бирүзине сочинение бичигер. Ойин көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмектерле тузаланаар.

59 §. Айалгазын көргүзөр кош эрмек.

422. Кычыраар. Төс эрмектен кош эрмекке сурак тургузып, ол кандый кош эрмек болгонун айдып береер. Кош эрмектин айдылаачызы кандый кеберлү глаголло айдылган? Жартагар.

1) Кар калын жааза, жердин кыртыжы тонбос. 2) Көп бичиктер кычырзанг, билгириг бийик, тилин чокым-жарт, чечен болор. 3) Менин адым желгежин, сенин адыг база желет. 4) Эртег кўн айаза берзе, Таајы өбөгөн Сары-Кобы жаар эликтеп барар.

Төс эрмектеги дейвиениниг өдөтөн айалгазын көргүзип, кандый айалгада? деген суракка каруу берген кош эрмекти айалгазын көргүзөр кош эрмек деп айдар.

Айалгазын көргүзөр кош эрмек төс эрмекле -за, -зе, -гажын, -гежин деген кожулталу молју кеберлү глагол ажыра колболыжат, темдектезе: *Јалбагынан јатсан, күн де орой чыгар.*

423. Кычыраар. Колболу эрмектин төс лө кош эрмектерин таап, кош эрмекке сурак тургузаар. Ол кандый кош эрмек, төс эрмекле кандый эп-арганын болужула колболышкан? Јартагар.

1) Нөкөрлөрдин ортозында јөп јок болзо, керек өрө чыкпас. (Кр.) 2) Јүк ле тандак бозорып, јалангды теңери окшозо, тымык көлдин үстиле толкулар јымырап јүгүрзе, уйкудан тоорчык ойгонот. (М. Дж.) 3) Баатыр түбекке түжеле, коркышту шыралап јүретенин кайчы кунукчыл айткажын, улус калактажып ыйлажатан. (С. Сур.) 4) Кижн јер сүрерге, аш өскүрерге, таш көмүр ле руда казарга, болот кайылтарга сүүп турган болзо, ол кижн сүрекеј ырысту болот.

424. Тексти кычыраар. Айалгазын көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмектерди чыгара бичип алыгар. Бөлүктери кандый эп-аргала колболышканын ла токтој түжер темдектерин јартагар.

Тротуарла брааткан кижн он јаныла базар учурлу. Тротуар јок болзо, јолдын сол јаныла базар керек. Ол тушта удурра келип турган транспортты сен ажындыра көрүп, бойын чеберленерин.

Оромло базып јүрзен, јүзүн-јүүр сигналдарга ајару сал. Светофордо јажыл от күйе берзе, оромды кечерге јараар. Светофордын сары оды сигналдын солынарын темдектейт. Ол тушта оромды кечерге јарабас. Кызыл от күйе бергежин, јойу кижн оромды кечпес јанду. Ол тушта оромло транспорт өдөр.

транспорт
трогуар
светофор

● Бир төс члендү эрмектердин бүдүмин јартагар.

425. Божодылган букваларды ла токтој түжер темдектерди тургузып, тексти бичигер. Кош эрмектин учурын јартагар. Темдектелген эрмектин схемазын тургузаар.

Кажы ла тынар-тынду немеге кислород керек. Ол јок болгожын тынду не ле немеде јүрүм јок болор. Бис кейди бойыска тынганыста ол өкпөөскө кирет. Кан өкпөөги кислород..ы алып, оны бастыра эт-канга тарка..ат. Кижн чыгара тынганда, өкпөдөн углерод чы..ат. Комнатага көп улус јуулза, андагы кислород түрген т..гене берет. Туранын ичин улам ла ару кейле эзиндел..ип турар керек.

● Божодылган букваларлу сөстөрднн чын бичилери кандый ээжиге берилген?

426. Карарткан сөскөлбуларды айалгазын көргүзөр кош эрмекке солып, камаанду колболу эрмектер бичигер.

1) Эрте турганынан улам ижин жылгыр өдөр. 2) Чык жогынан өзүм кургап калар. 3) Спортты кичеегенинен улам сукадыгың бек болор. 4) Жада кычырганынан улам көстин чогы уйдааар.

● Камаанду колболу эрмекке бириккен эрмектер бир төс члендү бе айса эки төс члендү бе?

427. Кош эрмектерге сурак тургузып, олор төс эрмекке кандый эп-арганын болужыла колбошканын айдып береер. Эрмектердин токтой тўжер темдектерин жартагар.

1) Карабаш терлеп, боочыга чыгып келерде, онын жүзине эзин согуп ийди. (Л. Кок.) 2) Жайгыда оттын жанында отураарын мен сүүйдим. Ургү соксо, кыйынданып, отко изинип жадарым. Кара-Кемнин улустары, күн кырдан ашса ла, иштең жангылайт. (Б. Ук.) 3) Отты улус эне деп, тегиндү эмес адаптыр, күйген одым жок болзо, тайгада өскүс артарым. (С. Сур.) 4) Поезд кыймыктап ла жадарда, Байрам вагонго жүгүргенче жетти.

428. Токтой тўжер темдектерди тургузып бичигер. Камаанду колболу эрмектерди толо жартагар: турган бүдүмиле кандый эрмек? Канча бөлүктөн турат? Кандый кош эрмек? Неле колболышты, нени жартайт?

1) Жаңы ла өскөн күнкелди жайылза жаш баладый ырысту болорым. 2) Курсант уулдар радиодон ырабай турдылар. Уроктор божозо ло ончолоры приемникти туй курчап ийгилейт. 3) Ада-энем ле жакшы жүретен болзо оноң акаларым эзен жуудан жанатан болзо меге артык не де керек жок. 4) Айас күндерде Карабаш ла Койло тышкары туранын үстинде конгылаганда олор кажы ла жарык жылдыс керегинде бой-бойлорыла куучын-дажып туратан. (Л. Кок.)

● 3-чи ле 4-чи эрмектердин схемазын тургузаар.

429. Берилген эрмектерге кош эмезе төс эрмек кожуп, камаанду колболу эрмектер бичип алаар.

I. 1) ... Кыралар бийик тўжүмдү аш берер. 2) ... Жалаңдар да кар артпас. 3) ... Кандый да кийик аң кижиге үрене берер. 4) ... Школдо жакшы үренер.

II. 1) Агаш аразы жаар барзан ... 2) Кожон айдып бергежин ... 3) Улус жуулза ... 4) Агаштардын жалбрактары саргара берсе.

III. Схема аайынча эрмектер тургузаар. Токтой тўжер темдектерин жартагар.

1. (... за), [] 3. (... кажын), []
2. [, (... за),] 4. [... , (...көжин),]

су-кадык, бөкө болуп өзөтөн деп, карган эмегендер, байла, чын айткандар. (А. Копт.) (Нени айткандар?)

Кубулткыштардын сурактарына каруу берип, төс эрмектин глагол-айдылаачызын жартаган эрмекти толтыраачы кош эрмек деп айдар. Ол төс эрмекке деп деген колбоочы ажыра биригет.

Кош эрмек төс эрмектен запятойло бөлинет, темдектезе: *Советский албаты бирлик, качан да бузулбас нажылык коллектив болуп жат деп, бистин орооннын бастыра историязы керелейт.*

Je деп деген колбоочынын кийнинде төс эрмектин глагол-айдылаачызы турза, запятой тургузылбас, темдектезе: *Сен эрте келерин деп ижендим.*

438. Эрмектерди кычырып, мынайда жартагар: төс лө кош эрмектерди таап, төс эрмектен кош эрмекке сурак тургузар; кош эрмек кандый членди жартайт? ол төс эрмекке ненин болужыла колболыжат? кош эрмектин турган жери ле токтой түжер темдектери керегинде жартамал берер.

1) Кой кайчылаар ой — алтын торконын түжүмин жуунадатан ой деп, албаты жолду айдыжат. 2) Эмдиги ойдө кой өскүреринде науканын озочыл једимдериле тузаланары кыйалта јогынан керектү деп, лектор куучындады. 3) Николай онын эн јакшы нажызы деп, мен канайып билбедим болбогой. 4) Бистин јуртта интернатту орто школ тудулган деп, колхозтын председатели јуунда айтты. 5) Энези уулын городко барып келзин деп айбылаган. 6) Кайыктын сууга тийген табыжын улус угуп ийбезин деп, ол (Ведерников) коркыды, онон ол кайыктарын өрө көдүрип, кемезин агынды төмөн божодып ийди. (Г. Марк.)

● **Деп** деген колбоочынын кийнинде кандый учуралда запятой тургузылбас? Јартагар.

439. Тексттен камаанду колболу эрмектерди чыгара бичип, кош эрмектин бүдүмин жартагар.

Поэт Адаров бойынын «Ичкери» деген үлгеринде «текши улустын ырызы учун тер төгүлгенче иштейликтер» деп, алтай ийиттерди кычырат. Јаан учурлу иштер улусты жаңы, жарык јүрүмге ичкери апарат деп жартайт.

Бу тема анчада ла «Јетијылдык» деп үлгерде јарт, чоқым көргүзилген. Поэт советский улустын јенүлү ижин көргүзип, олорло кожо сүүнип, оморкоп туру. Советский улус бойынын сүүген Төрөлин јаскы садтый эдер, јадын-јүрүмди там ла јарандыра деп, поэт акту јүрегинен сүүнип ајдат. Бу иштер алтай да јурттарды јарандыра. Онын учун «кандый да уур иштерден јалтанбай, ичкери барактар» деп, поэт јашөскүримди кычырат.

440. Эки бөлүк эрмектерди түндөштүрүп, олардын токтой түжөр темдектери керегинде шүүлте эдигер.

1. Кажы ла ада-эне балазы чыдайла, алдынан бойы иштеп, жүрүмин чике төзөп алзын деп күүнзеп жат.

2. Наука ла техниканын өзүми кажы ла кижиге текши бийик билгирлү болзын деп некейт.

Балазы чыдайла, алдынан бойы иштеп, жүрүмин чике төзөп алзын деп, кажы ла ада-эне күүнзеп жат.

Кажы ла кижиге текши бийик билгирлү болзын деп, наука ла техниканын өзүми некейт.

441. Берилген сурактарга толтыраачы кош эрмектү камаанду колболу эрмектерле каруу бичигер. Эрмектердин члендеринин алдыла чийү тартып, олар неле айдылганын жартагар.

1. Зоотехния чабандардан нени некейт?

2. Төрөл журтыгынын келер өйи керегинде нени билип алдың?

3. Бу жуукта географиянын урогында солун нени билип алдың?

442. Эрмектерди кычырып, деп деген колбоочы нени колбоштырганын айдып береер.

Кучияктын поэзиясында Алтайдын солонгудый жаркынду, кеен чүмдү пейзажтары ла албатынын жадын-жүрүминен алынган поэтический чындык картиналары чокым журалат. «Бригадир» деп үлгеринде бис колхозчы улустын өлөң чаап иштегенинин поэзиясын көрүп турадыс. «Жас» деп үлгеринде поэт бистин советский өйдөги жүрүмди жагына кубулбас, жагына жараш жасла түңдейт. Эмдиги ырысту, ыргалду жүрүм качан да түгөнбөс деп, автор темдектейт. Ырысту, жаркынду жүрүм керегинде «кижиге жүс жаш неме эмес, эки жүс керек» деп, поэт айдат.

● Бойоор тегин ле камаанду колболу үч эрмек сананып бичигер. Эрмектерееде жөмөлтө лө чике куучын болзын.

443. Бу текстти кычырып, бажалык табыгар. Скобкаларды ачып ла токтой түжөр темдектерди тургузып бичигер.

Тана айлына кирип, айландыра көрди. Туранын баштапкы кыбы азыйдагы (ла) бойы: ол (ло) череди жок стенелер тоормоштордын жигинен саргарып калган жегестер көрүнөт. Тала печке (де) турган ла жеринде же ол эмди жаңы. Туранын ичинде жүк (ле) көжөгөлөр. Айак-казан көптөп калган деп билдирет. Экинчи кып (та) торт (ло) башка! Стенелер апагаш көзнөктө чүмдү көжөгө. Эки темир орын көк-чанкыр жабынчыла жабылган. Стенеде Серовтын «Персикутү кызычак» деп журугу жараш кебис жаан трюмо. Бу эки башка өйдөң келген немедий. Кижиге кандый түргөн өзүп башкаланып жат деп Тана кайкады. Ол ыраак городто үренип жүрөрдө жерин канайда тын санайтан! Төрөл жери

ле айлы ого кандый баалу ла кару болгонын Тана жангы ла билди.

(К. Кошев.)

● **Деп** деген колбоочылу эрмектердин бүдүмин жартагар.

● Толо эмес эрмекти таап, кычыраар. Эрмектин кандый члени божодылган?

444. Схемаларла эрмектер тургузып, толо ылгагар.

1. (. . . деп), [. . . сүүндибис].	4. [. . . (. . . деп), . . . айдып турус].
2. (. . . деп), [. . . сананды].	5. [. . . деп), күүнзеген].
3. (. . . деп), [. . . оморкоп турды . . .].	6. [(. . . деп), . . . айдала, . . .].

● Кош эрмек кандый лексический учурлу глаголдорды жартайт? Түп шүүлте эделе, жартагар.

62 §. Жартаачы кош эрмектер.

445. Эрмектерди ылгагар: он жанында берилген сурактарга карууны кош эрмектерле беригер. Олор төс эрмектин кандый сөзин жартайт?

1. Ишти тилле этпей, колло эт деп, кеп сөс бар.	К а н д ы й к е п с ө с ?
2. Асы удабай ла жанар деп, телеграмма келди.	К а н д ы й т е л е г р а м м а ?

Төс эрмекте адалгышла айдылган членди жартап, кандый деп суракка каруу берип турган эрмекти жартаачы кош эрмек деп айдар, темдектезе: *Жут-жулакай күндөрдө өлөңди тузайла, жаштап обоолоор керек деп, Жамый обөгөн бойынын шүүлтезин айтты.*

Жартаачы кош эрмек төс эрмекле деп деген колбоочынын болужыла колболыжып жат, темдектезе: *Жаскы каникулда болотон математический олимпиадада ончогор туружаар деп, жарды 8-чи класстын үренчиктери сүрекей жарадып кычырдылар.*

446. Эрмектерди кычыраар. Кош эрмек кандый суракка каруу берет, кандый членди жартайт? Айдып береер.

- 1) Энези келер деп, Арина ижемжизин жылытпай турган. (Л. Кок.) 2) Бистинг ороон электрифицированный болзын деп, В. И. Ленин тургускан план эмдиги өйдө бүдүп туру. 3) Сегисжылдык ла орто үредүлү кажы ла школго ченемел өткүрерге эки гектар кирези жер берзин деп, СССР-динг Министрлеринин Соведи жөп чыгарган. 4) Өштүни тургуза ла курчап алзын деп,

электрифицированный
сегисжылдык

командир жакару берди. 5) Өскүс-Уул үч-төрт коноктонг больницадан чыгар деп, врач комсомол уулдарга айтты. (П. Куч.)

● Толтыраачы ла жартаачы кош эрмектерди канайда ылгаштырар?

447. Токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Учурыла кош эрмек кандый? Жартагар.

1) Бар-жок аргаларды тузаланып мал-ашка өлгөн белетеер планды кыска ойдинг туркунына бүдүрерис деп колхозчылар мслжу алындылар. 2) 1917 жылда февраль айда кааннын жаңы антарылган деп жетирүни бис, солдаттар, сүүнчилү уткыганыс. 3) Сентябрьдын учына жетире койчылардын кыштуларын ончозын жылулазын деп жуунда совхозтын малчылары кату жакылта бергендер. 4) Экзамендерди жакшы табыштырган абитуриенттер үренерге келзин деп институттан телеграмма келген.

абитуриент

● Колболу эрмекке бириккен тегин эрмектер бир төс члендү бе айса эки төс члендү бе? Айдып береер.

448. Точкалардын ордына кош эрмектер тургузып бичигер. Ол кандый кош эрмектер, олардын башказы незинде? Жартагар.

1) ... приказ чыккан. 2) ... энези келген ле улустаң сурап турар болды. 3) ... жуунда жөп чыгаргандар. 4) ... черүде служить элип турган агам письмозында бичиген. 5) ... солун табыш журт ичине түрген жайыла берди.

449. Тексти кычырала, камаанду колболу эрмекти чыгара бичип, толо ылгар.

Казахстанда, Алтайда сүрүлбеген жерлерди сүрүп, ончозын кыралайтан деп солун табыш бастыра ороон ичине жайыла берди. Партия ла башкару бастыра албатыга качан да сүрүлбеген жерлерди сүрүп, аш көптөтсин деп кычыру эткен. Казахстаннын чөлдөри ле Алтайдын чөлдөрлү райондоры жаар эшелондор орооннын бастыра жанынан чубажып келгендер. Жииттердин кожоны, поездтердин күзүрти түште де, түнде де токтобой турган. Казык та кадаар агажы жок чөлдөрдө баштапкы палаткалар салкынга элбирежип, баштапкы аш өскүрер совхозтор төзөлип тура берген.

Комсомолдын путевказыла Туулу Алтайдын жиит уулдары ла кыстары целинный райондорго браадыс деп, сүүнгилеп тургандар. Журт хозяйстводо жаан иштер баштала берген (Л. К о к.)

63 §. Амадузын көргүзөр кош эрмектер.

450. Эрмектерди ылгагар. Камаанду колболу эрмектердин кош эрмектери кандый суракка каруу берип, кандый учурлу болгону айдып береер.

1. Балдардын су-кадыгы жакшы болзын деп, бистинг башкаруу жылдын ла пионерский лагерлер, туристический базалар жагыдан ачат.
2. Уренип алган материал ундылбазын деп, оны такып-такып эске алынар керек.

не керектү ачат?

не керектү эске алынар керек?

Төс эрмектин действиезинин амадузын көргүзүп, не керектү? деп суракка каруу берип турган кош эрмекти амадузын көргүзөр кош эрмек деп айдар. Ол төс эрмекке деп деген колбоочынын болужыла колболыжып, төс эрмекти жартап жат.

Амадузын көргүзөр кош эрмектин айдылаачызы көп сабазында *-зын, -зин* деп кожулталу жакылта кеберлү глаголло айдылат, темдектезе: *Жапаштан суу өтпөзүн деп, балдар оны кайыннын бүрлериле, калын өлөңлө жаап салдылар.*

451. Токтой түжетен темдектерин тургузып бичигер. Төс эрмектен кош эрмекке сурак тургузып, кош эрмектин учурун жартагар.

- 1) Школдын ичи ару-чек болзын деп үренчиктер класстарын жаантайын бойлоры жуунадып турат.
- 2) Нөкөрим экзаменге жакшы белетензин деп мен ого керектү бичиктерди экелип бердим.
- 3) Жалкунун уйады канзын деп жалтанбай кату айдайын. Жаманай жалкузын сүрзин деп жалкунун жаманын жартайын. (А. Сар.)
- 4) Ой калас өтпөзүн деп режимди бүдүрөр керек.
- 5) Жаш мал турумкай ла күчтү болзын деп кышкыда олордын курсагына витаминдер кожор керек.

452. Ч. А. Чунижековтын «Жайзаннын жаргызы» деген куучыны аайынча реферат бичип, геройлордын сүр-кеберин көргүзигер. Слердин бичигенеерде колболу эрмектер болзын.

453. Эрмектердин бүдүмин жартагар. Амадузын көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмектерди чыгара бичип, толо ылгагар.

- 1) Бистинг колхоз жаскы кыра ижине жакшы белетенип алган деп, райондо темдектеген.
- 2) «Жакшы үрен, балам, жүрүминг ырысту болор» — деп, карганак уулына жакарып айдып турды. Онон ол онг колын өрө көдүрип ийеле, абрада отурган өскө улус укпазын деп, уулынын кулагына нени де шымыранып айтты. (В. Кач.)
- 3) «Кызыл Чолмон» деп колхоз аймак ичинде энг ле бай колхозтордын бирүзи деп, докладчик бойынын куучынында темдектеди.
- 4) Карындажым төрөл журтына жанып

келзин деп, письмо бичидим. 5) Агаш аразында өрт чыкпазын деп, кўйдүрген одыгарды өчүрүп тураар. 6) Токумдар чалынга өтпөзүн деп, бригадир оорды кургак өлөңлө жаап койды.

● **Деп** деген колбоочы нени колбоштырат?

454. Токтой тўжетен темдектерин тургузып, озо баштап амадузын көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмектерди, оноң жартаачы ла толтыраачы кош эрмектү камаанду колболу эрмектерди бичигер.

1) Жаңы чыккан техникала улус танышсын деп бистин башкару ВДНХ-да жаңы павильон ачты. 2) Колхозтор өзүп тыңгызын деп башкару механизацияга аяруны тыңгыдат. 3) Туранын ичинде кей ару болзын деп бис жаантайын форточканы ачык тудуп жадыс. 4) Өлөң иштин итогын кажы ла онкүндүктин учында шүүжип көрзин деп жакару берилген. 5) Георгий Петрович нени айткай не деп колхозчылар жылбиркеп отурдылар. (Ч.Чун.) 6) Жеткер жең алдында деп кеп сөс бар ине. 7) Сүт планы бүтти деп Толынчы сүүнет. (Э. Палк.)

455. Берилген сөсколбуларды тузаланып, амадузын көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмектер тургузып бичигер. Божодылган букваларды тургузаар.

Б..скетбол ойноор; в..лейбольный к..манда трен..ровкада; теннистин ракетк..зы; мотоц..клисттердин ле велосипедисттердин мөрөйи; фин..шке ыраак эмес; параш..тный спорт; альп..нисттердин кружогы.

456. **Деп** деген колбоочынын болужыла колбошкон кош эрмектерге таблица тургузаар.

Кош эрмек	Кандый суракка каруу берет	Нени жартайт	Кандый колбоочы	Турар жери

Бу сурактарга каруу беригер:

1. **Деп** деген колбоочы, кош эрмектерден башка, база нени колбоп жат?
2. Толтыраачы, жартаачы ла амаду кош эрмектерди канайда ылгаштырат?
3. Токтой тўжер темдектери керегинде толо айдып береер.

457. «Зарница» деп ойын керегинде сочинение бичигер. Ондо толтыраачы, жартаачы ла амадузын көргүзөр кош эрмектер болзын. Сурактарды тузалаңаар.

1) Пионерлер нени эдиң жат? 2) Олор кандый жакылта алды?

3) Картаны не керектү чокым көрүп жат? 4) Связист не керегинде жетируү эткен?

64 §. Шылтагын көргүзөр кош эрмектер.

458. Эрмектерди кычырала, төс лө кош эрмегин табыгар. Төс эрмектен сурак тургузала, кош эрмектин учурын жартагар.

1. Бис мендедес, ненин учун десе јааш жаарга турган.	Бис ненин учун мендедес?
2. Алтай тилге учурлалган вечер јилбилү өтти, ненин учун десе бис ого узак ла јазап белетендис.	Вечер ненин учун јилбилү өтти?
3. Изү ле каан күндер турган учун, аш түрген быжа берди.	Аш не ден улам түрген быжа берди?

Төс эрмектин действеизи кандый шылтактан улам болуп турганын көргүзип, ненин учун? не ден улам? деп сурактарга каруу берип турган кош эрмекти шылтагын көргүзөр кош эрмек деп айдар, темдектезе: *Балдар сууны кечип болбоды, ненин учун десе күрди суу апарган эмтир.*

Кош эрмек төс эрмектен запятойло бөлинет, темдектезе:

- 1) Школдор ортодогы мөрөйдө бистин класс јенү алган учун, бисти областной көрүге ийдилер.
- 2) Межеликтин түштүк јанынан чаналу јыгылап болбос, ненин учун десе ол ойинен өткүре кадалгак.

459. Токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Шылтагын көргүзөр кош эрмектер ненин болужыла колболышканын ла кайда турганын жартагар.

1) Алфавитти ундыбас эдип үренип алар керек ненин учун десе согында сөзликтерле тузаланарга јенил болор. 2) Јаанап келген тушта Мундузак момышка барбас болды ненин учун десе онын байларга тегин иштеер күүни јок болгон. (Ч. Чун.) 3) Аринанын энези јайгыда јаантайын айылда јадатан учун ол айыл јаар басты. (Л. Кок.) 4) Туранын ичин сүреен јарык лампочкала јарытпас керек ненин учун десе тын јарык болгоны кычырган кижинин көзин кылбыктырат. 5) Кече шуурган болгон учун бис походко барып болбодыс.

● Мындый схемалу эрмекти таап кычыраар: (јүзүни јок эрмек), ненин учун десе [эки төс члендү эрмек].

460. Јайылган эренгисти шылтагын көргүзөр кош эрмекле солып бичигер.

Көргүзү: Чанак јолы чыкпаганынан улам уй саачыларга таң атту келерге келишти. — Чанак јолы чыкпаган учун, уй саачыларга таң атту келерге келишти. Уй саачыларга таң атту келерге келишти, ненин учун десе чанак јолы чыкпаган.

1) Жаан жааштар болгонианг улам суулар жарадынан ажынган. 2) 1976 жылдын жайында Европанын бир кезек ороондорында тын күйгек болгонианг улам көп кырлардагы аш коомой бүткен. 3) Тын мантатканынанг улам ат кара терге түшкен турды. 4) Азыйда байларга түниле тондор көктөгөни-ненг улам карганак көзинен коомойтып жүрген болтыр.

461. Берилген эрмектердин төс лө кош эрмектерин таап жартагар: олор учурыла кандый эрмектер, олордын аңылузы незинде?

Амыр Төрөли керегинде сананып, советский улустын жаңы жадын-жүрүми керегинде ненин учун оморкоп, бойы мындый једимдерден артпай, ололо кожо барарга турган дезе, эмдиги өйдө кажы ла советский кижинин алдында турган амаду— албатыга тузалу ла онын тартыжузуна болушту болоры. Лазарь Кокышев жадын-жүрүмнинг кандый ла келтегейин, төрөл јеринин ар-бүткенининг јаражын ненин учун романтически көдүрингилү көргүзип турган дезе, автор жадын-жүрүмдеги бар тутактарды кыска өйдин туркунына јоголтып ийерге амадаган.

Кезик камаанду колболу эрмектерде төс лө кош эрмектерди ылгаштырарга күч, ненин учун дезе шылтагын көргүзөр кош эрмек ле төс эрмек учуры јанынан бой-бойыла бек колбулу болот. Төс эрмеги суракту эрмекке кеберлеш, кош эрмеги бир де колбоочы јогынан айдылат, темдектезе: *Калбайчы эмеген ле Карабаштын энези ненин учун өөркөшкөн дезе, Карабаштын кабырып турган чочколоры Калбайчынын маалазына кирген. (Л. Кок.)*

462. Письмоны кычыраар. Токтой түжер темдектерди жартагар. Шылтагын көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмектерди чыгара бичип, толо ылгагар.

«Күндүлү Соколь!

Сен мени чек билбезин, мен дезе сени эмеш билерим, ненин учун дезе сенин письмонды кычырдым. Бүгүн мени албанский тилдин үредүчизи кычырып алып, меге конверт береле, айтты: *«Тиранадаг бир таныш эмес нөкөр бистин школго письмо ийе берген. Сен ого каруузын бичип ийген болзон, јакшы болор эди».*

Конвертте мынайда бичилген эмтир: «Тиранадаг, 7 класстын үренчиги Соколь Скендерай».

Айдарда, бис экүлебис јажыт, түнгей класстарда үренип турган эмтирис. Јаңыс ла мен ыраак кырларда турган жаан эмес деремнеде јадырым, сен дезе — жаан городто, бистин төс городыста!

Мен бистин класстын өскө дө үренчиктерине сенин письмонды кычырттым. Ончолоры мен јаар чала күйүнип көргөн-

дөри жарт, ненинг учун дезе олордын кажызы ла андый письмоны тос городтон кайдаг алзын!

Айлымда сенин письмонды энем ле таадама кычырып бердим. Таадам айтты: «Кижиде канча ла кире нөкөр көп болзо, анча ла кире жакшы». Онын кийнинде сенин письмонды көп улуска кычырып берерге келишти, ненинг учун дезе бастыра деремне оны угарга жылбиркеген».

Ил Токлари, «Партизан» деп школдын 7-чи клазынын үренчиги, Калмас деп деремнеден.

(Албан писатель Стерио Спассенин бичигени аайынча.)

463. Колхозтын эмезе школдын маалазында иштейле, неге үренип алганаар керегинде куучын бичигер. Оndo башка-башка кош эрмектү камаанду колболу эрмектер болзын.

464. Берилген сөсколбуларды тузаланып, шылтагын көргүзөр кош эрмектү камаанду колболу эрмектер тургузып бичигер.

1) Күндүлү грамота алды. 2. Салтарын четирет. 3. Колтыктан алды. 4. Тенгериде суркурайт. 5. Жылдан жылга жаранар.

465. Берилген схема аайынча камаанду колболу эрмектер тургузаар.

1. (... учун), []
2. [...], (ненинг учун дезе)

466. Алтай тилге көчүрөөр. Кош эрмектерди таап, оларды толо жартагар.

1) Все народы борются за мир, потому что они не хотят войны. 2) Лес стоял тихий и молчаливый, потому что главные певцы улетели. (М.-С.) 3) На улицу нельзя было выйти, потому что лил сильный дождь. 4) Путешественники решили отдохнуть, так как лошади очень устали.

65 §. Шылтуун көргүзөр кош эрмектер.

Тос эрмекте айдылганынан улам не боло бергенин (следствиени) темдектеген кош эрмекти шылтуун көргүзөр кош эрмек деп айдар.

Шылтуун көргүзөр кош эрмек тос эрмектин эдилгезинен улам болгон следствиени көргүзүп, тос эрмекле онын учун, онон улам деп колбоочылар ажыра колболыжат, темдектезе: Трактордын моторы күйүлөбей барды, онын учун эбире тымык боло берди. Канча күндерге улай жааш жаган, онон улам көп суулар жарадынан ажынды.

467. Эрмектерди ылгагар. Кош эрмек учурыла нени көргүзөт, тос эрмекле ненин болужыла колболыжат, айдып береер.

1) Бистин керегис агару, онын учун бис жеңерис. 1) Пар

тия бистинг коммунизмге баратан жолысты жарыдат, онын учун онын темдектелген пландары — албатынын ырызы деп кажыла кижилет. 3) Кадын ичи жылу, онын учун анда помидор, огурчын ла арбуз жакшы озот. 4) Бийик туулардагы жерлерде кар ас тужет, онын учун малы жайы-кыжыла кабыруда болот.

468. Берилген эрмектерден шылтагын ла шылтуун коргузер кош эрмекту камаанду колболу эрмектер тургузып бичигер. Ол эрмектерди тундештирип, башказын айдып береер.

К о р г у з у : *Жылу кундер турды. Кар турген кайылды. — Жылу кундер турган учун, кар турген кайылды. Жылу кундер турган, онын учун кар турген кайылды.*

1) «Сартакпай» деп чорчокти Коля коп катап кычырган. Ол бир де сости ундыбай, балдарга куучындап туратан. 2) Ишке баратан улустын коп сабазы студенттер ле уренчиктер болгон. Олордын кожон-каткызы ыраак угулып турды. 3) Алтайдын ар-бүткени жайгыда суреен жараш. Жайгыда бистинг жерге коп туристтер келет.

469 Точкалардын ордына шылтуун коргузер эрмектер кожуп бичигер.

1) Мен агроном болуп иштеерге турум... 2) Кийнинен ак куйрук арттыргызып, тегериле самолет браадат... 3) Бистинг Торолис жаан садтый болор учурлу...

470. Скобкаларды ачып, божодылган токтой тужер темдектерди ле буква-ларды тургузып бичигер. Эрмектердин будумдерин жартагар.

Чымылдарды жоголтор керек ненин учун дезе олор дизентерияны тиф.. чемет оор..ны дифтерияны (ла) оскө дө оор..ларды таркадат. Олор жүзүн-жүүр быжар немелердин уст..нче жорголоп жүрген(де) олордын эдине микробтор жапшынат.

Онон чымыл аш-курсакка отурала байагы микро..торын артызып ийет. Микробтор аш-курсакла суула кожо кижинин кардына кирген(де) кижилет оор..й берет.

Чымылдарла кайралы жо..ынан тарты..ар керек. Турага чымылдар кирбезин деп кознөкторди сеткала эмезе марляла ко-жогөлоп салар керек. Олор курсакка отурбазын деп курсакты шкапка салар эмезе неле-неле жабар керек.

● Бу схемага ○ ^ ^ келижип турган сости чыгара бичигер.

471. Скобкаларды ачып ла токтой тужетен темдектерди тургузып бичигер. Эрмектердин турган будумин ле токтой тужер темдектерин жартап береер.

Июль айдын экинчи жарымында каанг аяс кундер тура берди онын учун Сарысайдагы «Социалистический мал учун» деп колхозтын колхозчылары бу алтыннан баалу кундерди тuzаланып олон ижинде оро(дө) корбой тундү-туштү иштенгилеп турды. Бу олон ижинин сыранай(ла) кидим ойи болгон.

Колду-бутту кажы(ла) кижги ишке чыккан онын учун бу өйдө Сарысайдын деремнези торт ээн артып турды. Жаңыс(ла) яслянын жанында жаш балдардын ыйлашканы, чуркурашканы угулган.

(Газеттен.)

● Баштапкы эрмекти члендерине ылгагар.

472. Токтой түжер темдектерди тургузып, бичип алаар. Колболу эрмектерди толо ылгагар. Шылтуун көргүзөр кош эрмектү колболу эрмектин схемазын тургузаар.

Бу керек Туулу Алтайда көп жылдар мынанг кайра Совет жан жаңы ла төзөлип турган өйдө бир кичинек журтта болгон. Эржиненин адазы торт оорудан чыкпай барган эки балага десе курсак база керек болгон. Эржине азыйда ончо алтай келиндердий мылтык тутпас армакчы алтабас кижги болгон. Же качан калганчы уйын актар айдай берерде ол өбөгөненин мылтыгын колго алала жалтанбай андап барган. Андап барала ол ан атпаган да болзо же мылтыктан адарга ла мылтык октоорго үренип алган. Бир катап ол койон адып экелерде эбире айылдаштарынын шоодылу каткызы токтоп калган.

Же эмди Эржине озодо мылтыкту үй кижги баспайтан агару тайгага чыгып жаңы жүрүм учун бу эки балазынын келетен ырысту жүрүми учун жуу-согуштарда эр улусла тен өлгөнчө тартыжарга белен болды.

(Л. К с и ш е в.)

473. Бу үзүкти кычырала, бажалык сананып табаар. Камаанду колболу эрмектерди чыгара бичип, толо ылгагар.

Бистин туу-тайгалу јердин айалгазында су-кадык, эди-сөөги бек ле чыдамкай кураандар алары койдын төрөөрин өт-күрерине белетенериненг камаанду.

Жаңы чыккан кураандар оорыбазын деп, журт хозяйствонинг башкараачылары, зооветспециалисттер ле койчылар ончо керектү иштерди бойынын өйинде өткүрүп салар учурлу. Койлордын төрөөрине белетенер ишти јайдан ала баштаар керек.

Жайдын өйинде койчылардын бригадазы койлорго төжөк эдер материалдарды белетеп, кажаандарды арутап ла кургадып алар учурлу, ненин учун десе койлор ло эчкилер температуранын кубуларын, салкын өткүре согорын ла чыкты јакшы сезип јат. Полду кажаандарда койдын тезеги өйлү-өйинде арчылбай турган учун, андый кажаандарда көп чык ла јаман кей жуулат. Айдарда, јайгыда кажаандардын полын өтөктөн арутап ла кургадып салар керек. Јаш агашла туткан жаңы кажаандарда чык көп болотон, онын учун кой төрөөринен озо бастыра кажаандарга от салып, кургадар ке-

рек. Кажы ла кжаан јылу, калып потолокту, кӱзнӱктӱринде эки кат рамду, тамбурлу* болор учурлу. Озочыл койчылар тамбурга јаан ајару эткилейт, ненин учун дезе тамбурлар кураандарды ӱткӱн салкыннан корып ла температура бир кеминде болорын јеткилдейт. Јангы чыккан кураандар соокко алдыртпазын деп, тамбуры јок кошарларды билгир тузаланар керек.

(Газеттен.)

«ЈЕНҮНИН ПАРКЫ» ДЕП ЈУРУК ААЙЫНЧА ИШ.

Сурактарга каруу берери:

1. Јурук неге учурлалган?
2. Бу кереестинг аңгылузы неде?
3. Јурукта берилген чаңкыр тенери, амырап турган улус, јажыл ӱзӱмдер нени кӱргӱзет?
4. Слердин јеригерде мындый кереес тургузылган ба?
5. Слердин јурттан јууга канча кижѝ барган? Улу јууда Тӱрӱнин корып, канча јуучыл ойто бурылбаган?
6. Јуучыл јерлежигердин эткен нерезин кыскарта айдып береер.

Бу сурактар аайынча кыска сочинение бичийле, колболу эрмектерди кӱргӱзип салаар.

474. Чике куучынду эрмектерди косвенный куучынду эдип кубултаар. Эрмектер кандый бӱдӱмдӱ боло берген? Јартагар.

1) «Арык торбокторды эмди јакшы азырабаза, јаскыда олордын кӱчи уян болор» — деп, Баит Матвеевич айтты. (У. Сад.) 2) «Аркада сангытту агаш учураза, сангыдын јууп алыгар» — деп, јаанак јакылта берди. 3) «Јиит журукчылар, бойоордын иштереерди областной выставкага ийигер» — деп, школдын директоры ӱренчиктерге јакару берди. 4) «Кӱн кулактанып чыккан, соок тыныыр болор» — деп, Саламчы ӱбӱгӱн билеркеп айтты.

Контрольный сурактар ла јакылталар.

1. Колболу эрмек деп кандый эрмекти айдар?
2. Камаанду ла табышканду колболу эрмектердин башказы ла тӱнейи незинде?
3. Тӱс лӱ кош эрмектер деп кандый эрмектерди айдар?
4. Кош эрмектердин турар јерин јартап береер.

* Там бур — эжиктеги кып эмезе јабылу площадка.

Колду-бутту кажы(ла) кижн ишке чыккан онын учун бу өйдө Сарысайдын деремнези торт ээн артып турды. Жаңыс(ла) яслянын жанында жаш балдардын ыйлашканы, чуркурашканы угулган.

(Газеттен.)

● Баштапкы эрмекти члендерине ылгагар.

472. Токтой түжер темдектерди тургузып, бичип алаар. Колболу эрмектерди толо ылгагар. Шылтуун көргүзөр кош эрмектү колболу эрмектин схемазын тургузеар.

Бу керек Туулу Алтайда көп жылдар мынан кайра Совет жан жаңы ла төзөлип турган өйдө бир кичинек журтта болгон. Эржиненин адазы торт оорудан чыкпай барган эки балага десе курсак база керек болгон. Эржине азыйда ончо алтай келиндердий мылтык тутпас армакчы алтабас кижн болгон. Же качан калганчы уйын актар айдай берерде ол өбөгөнненин мылтыгын колго алала жалтанбай андап барган. Андап барала ол ан атпаган да болзо же мылтыктаң адарга ла мылтык октоорго үренип алган. Бир катап ол койон адып экелерде эбире айылдаштарынын шоодылу каткызы токтоп калган.

Же эмди Эржине озодо мылтыкту үй кижн баспайтан агару тайгага чыгып жаңы жүрүм учун бу эки балазынын келетен ырысту жүрүми учун жуу-согуштарда эр улусла тен өлгөнчө тартыжарга беле болды.

(Л. Конышев.)

473. Бу үзүктн кычырала, бажалык сананып табаар. Камаанду колболу эрментерди чыгара бичип, толо ылгагар.

Бистин туу-тайгалу жердин айалгазында су-кадык, эди-сөөги бек ле чыдамкай кураандар алары койдын төрөөрин өткүренине белетенеринен камаанду.

Жаңы чыккан кураандар оорыбазын деп, журт хозяйствонун башкараачылары, зооветспециалисттер ле койчылар ончо керектү иштерди бойынын өйинде өткүрнп салар учурлу. Койлордын төрөөрине белетенер ишти жайдан ала баштаар керек.

Жайдын өйинде койчылардын бригадазы койлорго төжөк эдер материалдарды беле-теп, кажаандарды арутап ла кургадып алар учурлу, ненин учун десе койлор ле эчкилер температуранын кубуларын, салкын өткүре согорын ла чыкты жакшы сезип жат. Полду кажаандарда койдын тезегн өйлү-өйинде арчылбай турган учун, андый кажаандарда көп чык ла жаман кей жуулат. Айдарда, жайгыда кажаандардын полын өтөктөң арутап ла кургадып салар керек. Жаш агашла туткан жаңы кажаандарда чык көп болотон, онын учун кой төрөөринен озо бастыра кажаандарга от салып, кургадар ке-

зооветспециалисттер

рек. Кажы ла кажаан жылу, калыг потолокту, көзнөктөрүндө эки кат рамду, тамбурлу* болор учурлу. Озочыл койчылар тамбурга жаан аяру эткилейт, нениг учун десе тамбурлар кураандарды өткүн салкыннан корып ла температура бир кеминде болорын жеткилдейт. Жаңы чыккан кураандар соокко алдыртпазын деп, тамбуры жок кошарларды билгир тузалана керек.

(Газеттен.)

«ЖЕНУНИГ ПАРКЫ» ДЕП ЈУРУК ААЙЫНЧА ИШ.

Сурактарга каруу берери:

1. Јурук неге учурлалган?
2. Бу кереестин аңылузы неде?
3. Јурукта берилген чанкыр тегери, амырап турган улус, јажыл өзүмдер нени көргүзет?
4. Слердин јеригерде мындый кереес тургузылган ба?
5. Слердин јурттан јууга канча кижии барган? Улу јууда Төрөлин корып, канча јуучыл ойто бурылбаган?
6. Јуучыл јерлежигердин эткен нерезин кыскарта айдып береер.

Бу сурактар аайынча кыска сочинение бичийле, колболу эрмектерди көргүзип салаар.

474. Чике куучунду эрмектерди косвенный куучунду эдип кубултаар. Эрмектер кандый бүдүмдү боло берген? Јартагар.

1) «Арык торбокторды эмди јакшы азырабаза, јаскыда олардын күчи уйан болор» — деп, Баит Матвеевич айтты. (У. Сад.) 2) «Аркада сангытту агаш учураза, сангыдын јууп алыгар» — деп, јаанак јакылта берди. 3) «Јиит јурукчылар, бойоордын иштереерди областной выставкага ийигер» — деп, школдын директоры үренчиктерге јакару берди. 4) «Күн кулактанып чыккан, соок тынгыыр болор» — деп, Саламчы өбөгөн билеркеп айтты.

Контрольный сурактар ла јакылталар.

1. Колболу эрмек деп кандый эрмекти айдар?
2. Камаанду ла табышканду колболу эрмектердин башказы ла түнгейи незинде?
3. Төс лө кош эрмектер деп кандый эрмектерди айдар?
4. Кош эрмектердин туар јерин јартап береер.

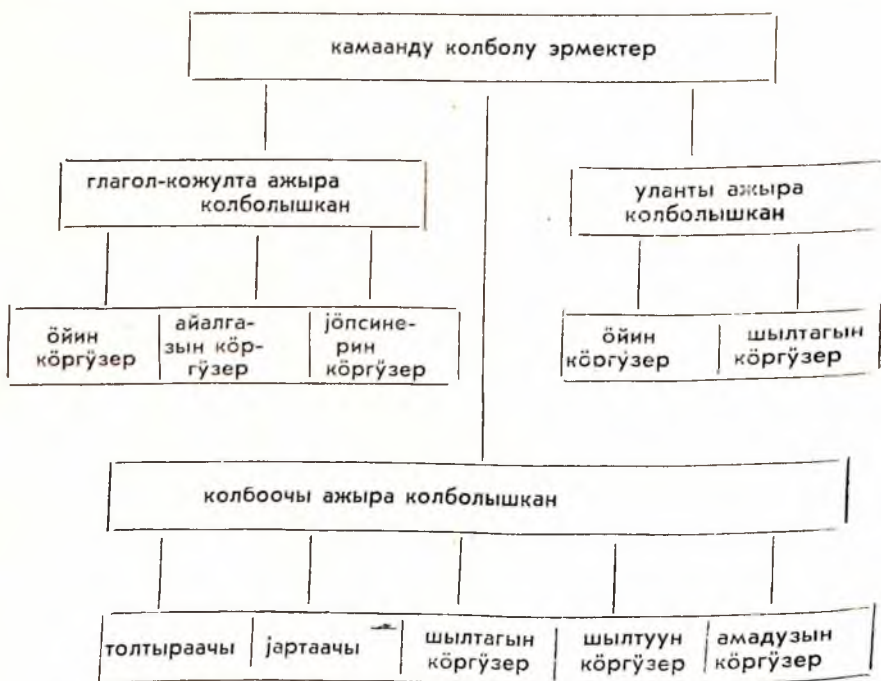
* Тамбур — эжиктеги кып эмесе јабылу площадка.

5. Кош эрмек төс эрмекке кандый эп-аргала колболыжат?
 6. Алтай тилде учуры жанынан кандый кош эрмектер бар?
 7. Кандый кош эрмектер төс эрмекти жартайт? Кандыйлары төс эрмектин жүк ле бир ле сөзин жартайт?

475. Башка-башка кош эрмектү камаанду колболу эрмектер таап, таблицага бичигер.

Кош эрмек	Сурагы	Нени жартайт	Ненин болушыла колболыжат

476. Схеманы көригер. Кажы ла бүдүмге бир эрмектен сананып тургузаар.

477. Кычырып, камаанду колболу эрмектерди таап, кош эрмектердин учурын жартагар.

СУУ ӨТПӨС ПЛАЩТУ ТУРА.

Мен бир катап плащ садып аларга магазинге барзам, садучы кичинек орошкын алып берди. Мен айттым: «Бу плащ эмес, кандый да чел ошкош неме эмтир ине!» Же садучы оны эптү жайа тудуп ийерде, чындап та, жукачак плащ болтыр. Мен

ол плаңты узак кийгем. Карын да макалу плащ болгон, ненин учун десе кандый да жаңмыр жаза, суу өтпөс, жеңилчек. Оны пластмассадаң эткен деп, слер билип ийген болорыгар.

Андый пластмассовый жабынты электрический токты өткүрбейтен, онын учун жоон электрический эмиктерди, электромоторды пластмассала ороп жат.

Ленинградта Орус музей бар. Онын туразын тутканы удап калган. Бир канча жыл мынаң озо оны ремонттоп, тыштын жаңыдан будып салган. Же көрөр болзо, онын тыштын жаңы лабудыган немедий, ненин учун десе будуктын үстине пластмасса сүртүп салган.

(Г. Ю р м и н.)

478. Токтой түжер темдектерди тургузып бичигер. Колболу эрмектердин турган бүдүмин жартагар.

НЕ ТҮРГЕН?

«Кандый куштын учужы бөрүден түрген — деп, Матвей таай куучынын баштады. — Карлагаш та оны акалап ийер. Мүркүттерле керек десе бөрүлерди андап жат. Казахстанда жадарымда менде бир мүркүт болгон. Бис оныла көп бөрүлер өлтүргенис. Чөллө жортуп браатсан мүркүт сенин колыңда отурат. Бөрүни көрүп ле ийгенде мүркүтти божодып жадын. Мүркүт өрө учуп чыгала айландыра аяктаны бойынын жемиди таап алган кийинде онын үстине шунуп ийет. Бөрү бойынын тынын алып, оноң качат же мүркүттен качып кайдаар барарын? Мүркүт, сөс жок, түрген учуп жат, же суугушты ол тудуп болбой жат. Суугуш мүркүттен кичинек те болзо оноң капшуун, түрген». (И л ь и н, С е г а л.)

КОЛБООЧЫЗЫ ЖОК КОЛБОЛУ ЭРМЕКТЕР.

479. Унге ажару салып, эрмектерди кычырала, омордын төс члендерин табыгар. Колбоочызы жок колболу эрмектердин бөлүктери канайда колболышкан, омордын ортозында кандый токтой түжер темдектер тургузылган? Айдып береер.

1) Сүмер Туулу Алтайдын сүт кебери көрүнип жат, сүрлү жараш кожонноң сүүнчилер угулып жат. (Б. Сурк.) 2) Күнниң чогы изиди, күүлеген салкын токтоды, жалаң жердин кары жаркынду күнге кайылды. 3) Чалканның ортозына жажынарын мен чек сүүбейтем: чалканла чаккан жер торсой берет. (И. Шинж.) 4) Соок чегеннен ичип ий — санаан жалт эдер.

Тегин эрмектер колбоочызы жогынан жагыс ла учурьла, үнле биригип, колбоочызы жок колболу эрмек бүдүрип жат. Колбоочызы жок колболу эрмектердин бөлүктери бой-бойлорьла колболыжып, действиениң жагыс өйдө эмезе ээчий-

деечий өткөнин, шылтагы, жартаганын, следствиезин (шылтуун) көргүзөт.

Колбоочызы жок колболу эрмекти кычырганда, үнге аяру салар. Бичиир тушта колбоочызы жок колболу эрмекке кирген тегин эрмектердин ортозына мындый токтой түжер темдектер тургузар: запятой, запятойлу точка, эки точка, тире. Темдектезе: 1) *Аңканы жок кырлар алтындалып көрүнгөн, солун кырлар сомдору солоңыны түжеңген.* (Б. Сурк.) 2) *Волга чанкырзымак өңлө туку төмөн тумантып жатты; балыкчылардын кемелери, кара точкалар чылап, онын үстинде кайкалайт.* (А. Рутько). 3) *Кожон божоп калды — колчабыжу жазырай берди.*

66 §. Колбоочызы жок колболу эрмектерде запятой ло запятойлу точка тургузары.

480. Колбоочызы жок колболу эрмектерди үнле көргүзип кычыраар. Запятойлу точканын алдына токтоду үн эдигер.

1) Арыган аттар бышкырып, армакчыда тургулайт, чалын түшкөн өлөңди баш көдүрбей чайнагылайт. (Ж. Бел.) 2) Озогызын ла эмдигизин көргөн каргандар бистин жүрүмнин једимин јеткилинче јарт көрүп јат деп айдар керек; ологро көрө, кезик јииттер кандый јолдорды өткөнисти, кандый јорыкка чыкканысты јетире ондобой, онон улам јетире тообой јадылар... (Э. Палк.) 3) Кайыш нокто үзүлбес, кару сөс ундылбас. (К е п с ө с.) 4) Јажын-чакка өңи онбос јажыл-кара мөш аркалар баатыр туулардын мандык-торко тоны болуп, өңжүк јаттылар; өткөн јайдын ончо јажыды, јылузы, ијдези олодро арткандый билдирди. (Э. Палк.)

1. Колбоочызы жок колболу эрмекке бириккен тегин эрмектердин ортозында запятой мындый учуралда тургузылып јат:

1. Действие јангыс өйдө өткөндө, темдектезе: *Јанмырлардан јаландар јенил тынып јаткылайт, јанган куштар аркада јангы уја тарткылайт.* (Ж. Бел.)

2. Действие ээчий-деечий өткөндө, темдектезе: *Аңчы бир канча чырбагалды отко салып ијди, от сүйүнчилү јалбырай берди.*

3. Айдылаачылары текши болушчы глаголду болгондо, темдектезе: *Эки күннин бажында колхозтын алмарынын эжигинде аттар бышкырып, салдалар шыгырап, улу-стар табыштангылап турдылар.*

Куучынды эптү эдерге кижн кандый бир сөсти такыбай, оны эрмектин учында бир ле катап ајдат, түндегер: *Күндер кыскарып турды, сооктор тынып турды. — Күндер кыскарып, сооктор тынып турды.*

Текши болушчы глаголду айдылаачылардын төс бөлүгү түнгөй кеберде туар учурлу.

Айдылаачылары текши болушчы глаголду колболу эрмектерди андый ок болушчы глаголду укташ айдылаачыларлу тегин эрмектерден ылгаштырар керек.

II. Колбоочызы жок колболу эрмекке бириккен тегин эрмектер жаан болзо, анчада ла олордын ичинде запятойлор бар болгондо, тегин эрмектердин ортозында запятойлу точка тургузылып жат, темдектезе: *Улу орооныс, байлык Төрө-лис, нөкөр, бисти оморкодот; улу союзтын гражданини болгоны кижги адыбысты улуркадат.* (А. Сар.)

481. Эрмектерди кычырала, токтой түжер темдектерин јартагар.

1) Эрген турадан салкын согуп, јааш жаап турды. 2) Уроктор божоды, үренчиктер ончозы јана бердилер. 3) Чанкыр туулар кийнимде артты, чакпынду суулар коркырап турды. (Ш. Шат.) 4) Ыраакта кырдын эдегинде јажыл кулузындар јажарып көрүнди; саста бир үүр кастар араай какылдажып, бака бедрегилеп жүргүледи. 5) Мен кырды төмөн чаналу брааттым; ајас соок күн болгон, кар јымжак, чанам чыкырабайт. (М. Пришв.) Ак јалангар ээн калды, јайдын күндери түгенди; алдына кирип јыргайтан, јадып алып амырайтан јалбрактар кургады. (Кр.)

482. Бичигер. Айдылаачылардын төс бөлүгинин алдыла эки чийү, текши болушчы бөлүгинин алдыла үч чийү тартыгар.

1) Таг алдында јоткон токтоп, тегери ајазып калды. (Ч. Чун.) 2) Чечектер јайылып, өлөндөр јажара берди. 3) Машиналар күүлежип, тоозын буркурап турган. 4) Алан јанган деп, табыш деремнеге чүрче ле јайыла берген, ол күн Јалаанын ајлында улус көп болгон. (Э. Палк.) 5) Энгиргери улус иштег јанып ијди, кезиктери кинога баргылады. 6) Јаскы күндер кенетийин кубулып, тегери кара булуттарла бүркелип баштады.

● Колболу эрмектин бөлүктери үннен башка, база ненин болушыла колболыжар аргалу?

483. Эрмектерди кычырып, токтой түжер темдектерин јартагар.

1) Днестр — кичинек суу эмес, анда терег булунгар, јаратай койу кулузындар, сайлу тайыс ла чоолгок терег јерлер көп; куулардын өткүн үндерине јангыланып, суунын көрнөжи јалтырайт: онын үстинче оморкоп, суугуш түрген учат. (М. Г.) 2) Чанкыр-барынкый тегериде кыскылтым-алтынла будылган јалбак јолдор чөйилип барат; кичинек, јука булуттар агарып көрүнип келет; өлөндөрдин баштарын сиркире салкын билдирер-билдирбес ээлтип турат. (М. Г.) 3) Јорыкчы-

лар тал-табыш жок баргылап жатты; жолдо ологго не де учурабайт; айландыра учы-кыйузы жок жайым, жараш чөл. (М. Г.)

● Укташ члендү эрмекти чыгара бичийле, кандый члендер укташ болгонун темдектегер.

484. Тексттен озо баштап глагол-айдылаачыларды, онон текши болушчы глаголду айдылаачыларды чыгара бичийле, эрмектин төс члендерин тартыгар.

Жараш жайдын өдүп браатканын Карабаш сеспей де калды. Оныла кожо үренгилеп турган балдар жайыла бригадада иштегендер, эмди олар школго барарга белетенгилеп, азыкка талкан соккылап, кийим-сайым көктөгилеп турды.

Арканын өңи кубулып, агаштар алтын-сары бүрлерин эзинге шылырада жайкап тургулайт. Колхозчылар ашты, кар түшкелекте, жуунадып аларга күжүренгилеп иштегилейт. (Л. К о к ы ш е в.)

● Тегин ле колболу эрмектерди канайда ылгаштырдаар?

485. Колболу эрмектин болүктөрүн кенгидип, бичип алаар. Токтой түжер темдектери солынды ба?

К ө р г ү з ү: Уроктор божоды, балдар жангылай берди. — Уроктор бүгүн эрте божогон, үренчиктер сумкаларын тудунын алып, класстардан чыгып, жангылап турды.

1. Агаш бүри шылырайт, жалкын жалт эдет, жааш уруп ла туру. 2. Комбайндар жалаңда көрүнөт, ары-бери машиналар өдөт. 3. Күрен күс једип келди, куулар јана берди.

486. Токтой түжер темдектерди тургузып, олар кандый ээжилерге берилгенин јартагар.

1) Кыру өткүре чибі јажарат тош алдында суучак јалтырайт. (П.) 2) Кандый ла бийик ажуны бис јалтанбай ажарыс кайкалду јараш јүрүмди иште кожондо табарыс. Бистин ырысту јылдарды күүктер тоолоп божобойт кайран јерим јаражы кайдаар да мени божотпойт. 3) Чама билинип келзе бажы айланып бастыра үйе-сөөги оорып турды. (А. Ад.) 4) Баштапкы кар келеткенин көрүп, мен ненин де учун сүрекеј көкип, ары-бери јүгүрип туратам кар араай јаап келет удабай не ле немени ак кебисле бүркеп ијер. (Л. Кок.)

● 2-чи номерде берилген эрмектерди члендериле ылгагар. 3-чи номердеги эрмекке схема тургузаар.

487. Художественный литературадан запятойлу точка турган колбоочызы јок колболу үч эрмек бичигер. Андый эрмектерле писательдер кандый учуралдарда тузаланат? Јартагар.

488. Алтай тилдин кабинеди керегинде јаан эмес сочинение бичигер. Ол сочинениеде колбоочызы јок колболу эрмектер болзын.

67 §. Колбоочызы жок колболу эрмектерде эки точка тургузылары.

489. Эрмектерди кычырала, айдып береер: колбоочызы жок колболу эрмектин экинчи болүги учурыла нени көргүзөт?

1) Кижиге оро каспа: бойын тўжеринг. 2) Мен билерим: мында город болор, мында сад чечектеер. (В. Маяк.) 3) Общечитиеде тым боло берген: ончозы теренг уйкуда. 4) Тянь-Шаньнын кыжы кату: кар, жоткон, тууларда көчкөлөр дө болут турар. (Ч. Айтм.)

Колбоочызы жок колболу эрмектерде эки точка мындый учуралдарда тургузылат:

1. Экинчи эрмек баштапкы эрмектин шылтагын көргүсө, темдектезе: *Эски эки этап тура чирип, там ла үрелет, печкелерин жагыдан салар, жабынчызын жабар керек: жанмырлу кўндерде экинчи этаптагы кыптарда потолоктон суу өткўре агып туратан.* (А. Рутько). Мындый эрмектердин ортозында кезик учуралда ненин учун десе деген колбоочы тургузарга жараар.

2. Баштапкы эрмек экинчи эрмектин учурын жартап турза, темдектезе: *Эмди Шинеге Алан былтыргызынан чек өскөлөнүп калгандый көрүнөт: ол кандый да соок бүдүмдү, байла, нени де теренг сананып жүрөтөн ошкош.* (Э. Палк.)

3. Баштапкы эрмектин глагол-айдылаачызынын шүүлтези онон ары улалып, база бир эрмек болотонун көргүзүп турза, темдектезе: *Комыдап жүрген Анчы, ук: менин ийделүү табаруумнан жайзангын жагы жажына жоголды, байлардын тиштери оодылып, тойбос оосторы кургады.* (П. Куч.)

490. Эрмектерди кычырала, токтой тўжетен темдектерин жартагар.

1) Эмди Пайсканнан ла ырысту кижиге жок: нени ле эдейин десе бойынын табында. Ол нөкөрин де ундып салган ошкош: бу төрт коноктын туркунына керек десе Карабаштын айлына да келбеген. Арткандары тарап-таркап, ончозы жер башка жүре берген: кезиге школго үренерге барган, кезиге төрөөндөри сайын жүре берген. 2) Артем жогынан Корчагиннин билезине жадарга күч болгон: Павелдин иштеп алатан жалы ас. (Н. Остр.) 3) Жайгы изүү өйдө аттарды түнде отодорго жаланга айдап жадыс: түште көгөөндөр лө чымылдар ологорго амыр бербес эди. (Т.) 4) Кўн коркышту жаман болгон: салкын торт сыылап турган, үлүш кар шуурып турган.

сыылап
турган

● Эки точка база кандый учуралдарда турат, айдып береер.

491. Гоктой тўжетен темдектерди тургузып бичигер. Олорды нениг учун тургусканаарды жартагар.

Бүгүңги воскресник эски күрди ле онын эки янын-дагы жолды жазаарына кычырылган. Сас јерди кечире салылган јол терен казылып, ойдыктала берген. Мынайда сүт тартарга сүрекей күч бричка јаантайын ары-бери чайкаларда сүт чачылып, төгүлип турат. Эски күрди кечетени торт шыра үркүңкей ат кыймыктап турган агаштарды алтай базарынан јалтанып агаштар ортозында јаан жырыктарга көрүп шоқырып күрди кечип болбой бир канча туратан. (Э. П а л к и н.)

492. Эрмектерди учына јетире бичигер. Токтой тўжер темдектерин жартагар.

1. Бичикти көп кычыр: . . .
2. Бистин космонавттар: . . .
3. Улу башчыбыс биске јаарган: . . .
4. Јүрүмде неден де баалу: . . .

493. Керектү темдектерди тургузып бичигер. Колболу эрмектердин бүдүмдерин жартагар.

Сегизенинчи јылдар јаан ажуга тўней: мынаг ары јангы телкемдер, јолдор, ыраактар көрүнет. Бистин партиянын XXVII съезди бисти јүрүмнин јангы телкемдерине ле бийиктерине апарар јангы ийде-күчтер берер. Бастыра јанынан јаан ой. Озогы јүрүм атла јортконыла тўней болзо, бүгүңги јүрүмнин маңы чик јок түрген ого-бого јетпес ичкери јолдо јангы солундар једимдер кайкалдар... Коркышту ла сүүнчилү бу өйлөрдө городтор јурттар чечектердий өзөт өзөктөрдө чөлдөрдө лө улустын јүрүминде салым јайаган јолдор салынат; орооннын текши бүдүми ле улустын күүн-санаазы јаранат ар-бүткеннен кижи көрбөгөн билбеген ийде-күчтер эп-аргалар табылат. Алдыста турган он экинчи бешјылдыкта орооныстын түрген јаранып ла там тыгып барарын бис бүгүн көрүп турубыс.

(Э. Палкин.)

● Укташ члендерлү эрмектерди ағылап кычыраар.

68 §. Колбоочызы јок колболу эрмектерде тире тургузылары.

494. Эрмектерди кычыраар. Колбоочызы јок колболу эрмекке кирген бөлүктөр шүүлте јанынан нени көргүзөт? Јартап беригер.

1) Јай јууп јат — кыш јип јат. (Кеп сөс.) 2) Јалкын јалт этти — күкүрт јызырт этти. 3) Тўжиле кар јаады — айылдан чыгып та болбозын.

Колболу эрмекке кирген эрмектердин ортозында тире мындай учуралда тургузылып јат:

1. Эрмектердин действиелери түрген солынып турза,

темдектезе: *Курут тўже берди — кулугур оны тиштенип, мантай берди. (Кр.)*

2. Бир эрмектин шўўлтези экинчи эрмектин шўўлтезине удурлаш учурлу болзо, темдектезе: *Койу жыраа сеге буудак эдер — сен ичкери бас ла.*

495. Эрмектерди кычырып, токтой тўжер темдектерди јартагар.

1. Жылым кайа јалт этти — жылангаш уул чыга јўгўрди.
(*Табышкак.*)

2. Сўбгис јангыс та болзо, је салымыс башка: ол бай — мен јокту.

3. Уулчак коркыйла, кыйгырган — ўни чыкпаган.

4. Айылдын ээзи туразын будыырга сананган — будук јок болгон.

496. Эрмектерди мынайда ээчий-деечий бичигер: озо колбоочызы јок колболу эрмектерди, онын кийнинде баштаачы ла айдылаачынын ортозында турган тирелў эрмекти, онон укташ члендерлў эрмекти, учында толо эмес эрмекти. Тире ненин учун тургузылганын јартагар.

1. Кейди ле тынып јўргени — ол јўрўм бе?
Сок јангыскан болгоны — кыйын эмес пе?

(*Кожоннон.*)

2. Кече мен тайгадан тўштим,
Бўгўн городто базып јўрдим.
Јўрегим менин тууларда арткан,
Мында дезе — мен бойым.

3. Орус, алтай, казах, якут — ончозы карындаш.
Сен колхозтын койчызы,
Јўзин тотко туттурган,
Је онызы алдырбас:
Јаражын сенин кубулбаган.

(*С. Суразаков.*)

● Калганчы эрмекке схема тургузаар.

497. Эрмектерди јетире бичигер. Токтой тўжер темдектерин јартагар.

1) Трактор кыр ўрў араай чыгып ла турды — 2) Ырыс-тунын кожонгы угулбай барды — 3) Энези сагыжына кирди — 4) Кыш карлу — 5) Кайа кўрдим —

498. Тексти кычырала, токтой тўжер темдектерин јартагар.

Кызыл-Ўзўктин тўнгине чыгып келеле, ары-бери кўргўндў, журтта не бары ончозы иле кўрўнет. Ар-бўткени јараш јер: одожында јаан тайга Улемен кўк-јажыл ўндў кўрўнет, онын бери јанында, ээр ошкош быкчыл, обого ошкош сўўри туулар

жакыл торко жабынган тургулайт, мыйрыйып аккан тал жакалу Майма суу жалтырап көрүнөт.

Майма суу көө-көрүм башту калын жышту Чадарт тайганын элбек эдегинен башталып чыккан. Тош ошкош жалтыркай бу кутук карасу чыгала, коолодо кожондоп, коолды төмөн жиркиреп аккан, онон ары ого тоозы жок суучактар ла карасулар кожулып аккан.

Майма суу жолой канча-канча журттарды табара өдүп, Кадынга барып кирген.

(Ч. Чунжеков.)

- Кандый бир эрмекти куучын-эрмектин бөлүктөрүне ылгагар.
- Лайылган ла жайылбаган ылганаачыларды чыгара бичип алаар.

499. Скобканы ачып, токтой түжөр темдектерин тургузып бичигер.

Уулдардын үренип баштаганынан бери эки(ле) недеде өтті. Класс сүрекей жаан ончо уулдар ла кыстар жуунун ойинде иштенилеп эмди үренирге келгилеген. Жаан класстарда үренилеп турган балдар сүрекей ас болгон — ол ок өйдө жангыс(ла) беш класстар төрт группадан ажыра болгон. Жажы једип калган уулдарга(ла) кыстарга үренирге сүрекей күч болгон. Ого үзеери, интернатта курсак база коомой жуу жангы(ла) токтогон. Карабаш бу ойдин туркунына көп уулдарла таныжып алган эмди ого кунугарга(да) ой жок болгон. Баштап тарый ого үренирге сүрекей күч болгон күнүн(ле) сайын санаазынан айлы энези(ле) карындажы чыкпай туратан. Онон табышту жүрүмге бир эмеш тазыгып үредүден артпай балдарла тен үрене берген. (Л. К о к ы ш е в.)

- Скобкада берилген сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүктөрү? Олордын башказы ла түнгейи незинде? Айдып береер.

500. Колбоочызы жок колболу эрмекте запятой, запятойлу точка, эки точка, тире туратан учуралдарды бириктире жартап, таблицага бичигер.

	запятой	запятойлу точка	тире	эки точка
1				
2				
3				

Контрольный сурактар ла жакылталар.

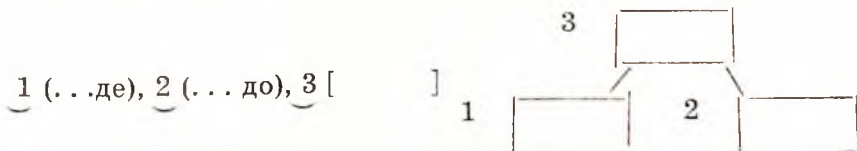
1. Колбоочызы жок колболу эрмектер деп кандый эрмектерди айдар?
2. Колбоочызы жок колболу эрмектер колбоочылу колболу эрмектерден неле аныланат?
3. Запятой, запятойлу точка, эки точка, тире кандый учуралда туратанын быжулап береер.

69 §. Бир канча кош эрмектү камаанду колболу эрмектер.

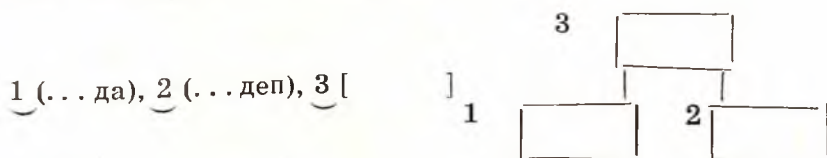
Камаанду колболу эрмектер бир канча кош эрмектү болор аргалу. Темдектезе: *Ары көрөлө, ойто көргөлөктө, кыйгы жаңылгазы жылыйгалакта, жер-телекей силкине берди.* (П. Куч.)

501. Кычыраар. Камаанду колболу эрмектер канча кош эрмектү, кош эрмектер учурыла кандый, айдып береер. Эки бүдүмдү схема ажыра олор канайда берилгенин көригер.

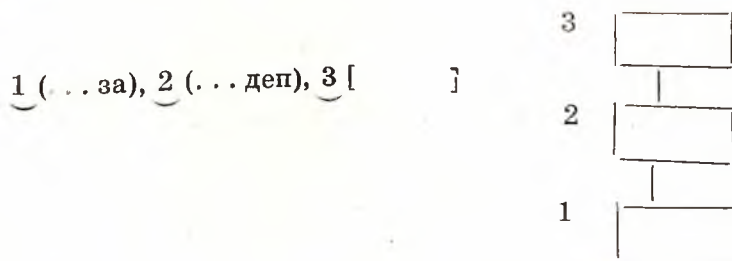
1) Јас-јаражай келерде (1), аралда кушкаштар кожондожордо (2), ак јалан чоокыр јараш кебисле бүркеле берди (3).

2. Эжикте кем де отуларда (1), кандый солун кижии келген болотон деп (2), кайкап клееткем (3).

3. Јааш јаза (1), армакчыда кургадып салган немелер сууга өтпөзин деп (2), мен олорды јууп, айылга кийдирип салдым (3).

Төс эрмектин кандый бир членин эмезе бастыра төс эрмекти бир ле јанынан јартап, оныла түнгей эп-аргала колболышкан кош эрмектер укташ болор (1-кы эрмек).

Төс эрмектин башка-башка сөстөрүн эмезе төс эрмекти учурыла башка-башка јанынан јартаган кош эрмектер укташ эмес болор (2-чи эрмек).

Камаанду колболу эрмектин кош эрмектери ээчий-деечий колболыжат (3-чи эрмек).

502. Эрмектердин бүдүмин схемала көргүзүп береле, кош эрмектердин учурын жартагар.

1) Одус жыл өдөрдө, ойын-жыргал божоордо, тогузон жыл өдөрдө, той-жыргал токтоордо, Алтын-Казык баатырым он колын көдүрип, улуска мынайда айдып турды: «Жер алдынан эмди слерге жеткер качан да болбос». (Чөрч.) 2) Алдырбас, кузук чертип ийзен, ооруун өдө берер деп, тес кара уул карындажын токынадып турды. (Л. Кок.) 3) Акту магын телекейге де жайылза, канайып та кееркеде сен кийинзен, калапту, ойгор мен де дезенг, аарчылу курудынды ундыба, уул, алтай жонынды жектебе, уул. (А. Ад.) 3) Денисов ачынып турды, ненинг учун десе жааш жаап келген, Дороховтон десе эмдиге ле суру жок, «тил» аларга ийилген кижиге эмдиге ле келбеген. (Л. Т.) 5) Көк жаңы ла томылып келерде, бүрлер жаңы ла торжойып жүрерде, бис ыражып калдыс. (Б. Ук.)

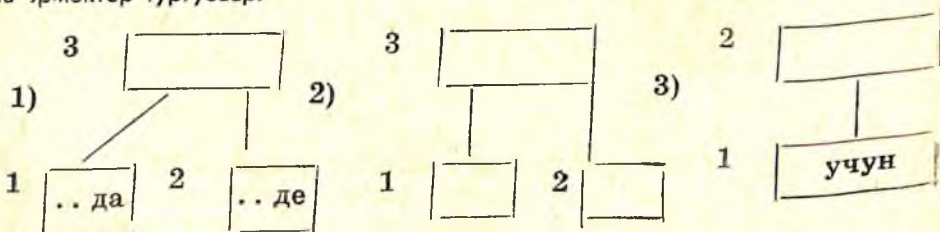
Бир канча кош эрмектерлү камаанду колболу эрмектерди ылгайтан схема:

1. Колболу эрмек канча эрмектен турганын айдып берер.
2. Схема тургузала, эрмектин бөлүктери канайда колболушканын айдар (укташ, укташ эмес, ээчий-деечий колболушкан кош эрмектерлү камаанду колболу эрмек).
3. Колболу жар эп-аргазы.

503. Тегин эрмектерден камаанду колболу эрмек тургузып бичигер. Олордун турган бүдүми кандый боло берди? Айдып береер.

1) Кар жаады. Шуургандар башталды. Бистин журтка жедеге сүрекей күч. 2) Химиянын урогы болор. Ченемел өткүрерис. 3) Үредүчи айтты. 3) Үредүлү жыл божогон. Балдар тыштанып алзын. Колхоз жакшы үренген үренчиктерди экскурсияга баратан путевкала кайралдаган.

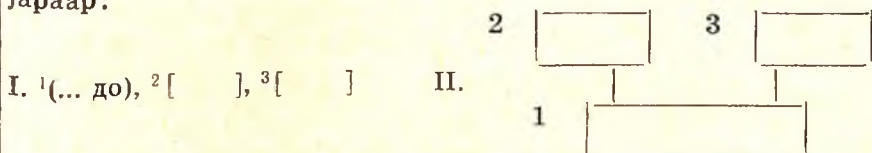
504. Физиканын урогы эмесе кандый бир ченемел керегинде схема аайынча эрмектер тургузаар.

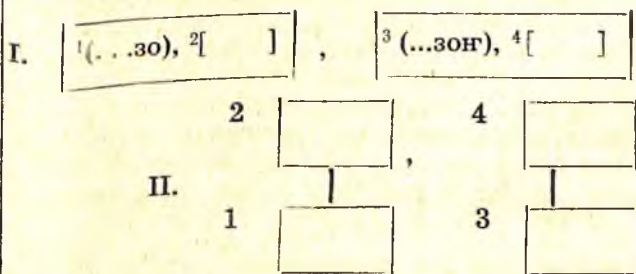
Бөлүктөри бой-бойлорыла табышканду ла камаанду колбунын болужыла бириккен колболу эрмекти аңылу колболу эрмек деп айдар. Темдектезе: *Матица* тўс ле јакшы барган болзо, ончо балык шўјўнде болор, је ол толголып эмезе аңданган болзо, шўјўн кыйа барар, анда ўзўк јерлер артар, балыктар, анчада ла јаан балыктар, чыгып јўре берер.* (Г. Марк.)
Бу эрмектин схемазы мындый болор:

¹ (...зо), ² [], је ³ (...зо), ⁴ [], ⁵ [], ⁶ []

Колболу эрмектин тўс бөлүктөри текши кош эрмектў болор аргалу: *Малчы анча-мынча кожондогондо, отурган улустын јўректөри, сарју чылап, кайылды, ончо ўйелери божоды.* (Чўрч.) Кош эрмек экинчи ле ўчинчи эрмектерди ойи јанынан тең јартайт. Бу эрмекти эки бўдўмдў схемала кўргўзерге јараар:

Камаанду колболу эрмектер бой-бойыла табышканду колбунын болужыла колболыжат, темдектезе: *Эки будын оорыган болзо, эм берейин мен сеге, јаман ат сураган болзон, јоргоны берейин мен сеге.* (Чўрч.) Бу эрмекти эки бўдўмдў схемала кўргўзерге јараар:

505. Эрмектерди кычырала, јартагар: канча бөлүктөрдөн турат? Олор бой-бойлоры ортодо канайда колболышты? Эрмектердин схемазын тургузаар.

- 1) Јаңы јылга јетире ижи јакшы болзо, колхоз Аринаны город јаар јуунга ийер, ол дезе городты качан да кўрбўгўн. (Л. Кок.)
- 2) Кўјей ле бистин јолыбыс качан да јаңыс эмес деп, олорго канча катап айткам, је олор оны угар да кўўндери јок.
- 3) Јолго ичерге суу база керек болгон, је Аринада суу уруп

* Матица — узун таар ошкош неме

алатан не де жок, онын учун ол балтыргандардын жоонун үзүн алды. (Л. Кок.)

506. Токтой тўжетен темдектерди тургузып, бичип алаар. Эрмектин бүдүмин ле токтой тўжер темдектерин жартагар.

1) Солонгыга једерге солыктап барып јатканыс солонгы ырап качарда сондоп артып турганыс. Айылдын јанына келеристе аркага солонгы ыраган аркага једип келеристе арт ажыра сай ылган. (А. Ад.) 2) Бистин Совет ороондо мындый улус бар болгондо мен билерим город бүдер мен билерим сад чечектеер! (М.) 3) Эмди Аннада база јакшынак амадулар бар областной национальный театр ачылза ого јиит талантту балдарды јууп јакшы-јакшы ойындар белетеер деп ол сананып јүрет. (А. Ер.) 4) Бир күн түнде, солдаттар кидим уйкуда јадарда, Амырчы ойгонып тындаланза эскадроннын командиринин кабинетинде ле коридордо кандый да куучын ла базыт угулды. (Ш. Ялат.)

● 1-кы эрмекти члендерине ылгагар.

507. Схема аайынча эрмек тургузаар.

1. ¹(), ²[], ³[] 2. ¹(), ²[], je []
3. ¹(), ²(), ³[], ⁴[]

508. Токтой тўжер темдектерди тургузып жартагар.

1) Карабаш нени де аайлап болбоды кандый да болчок неме кејирине тура берерде онын бажы коркышту айланып көстөрине неме көрүнбей барды. (Л. Кок.) 2) Агаш аразына барзан бажына јакшы, јенгил санаалар кирип турар эбиредеги арбүткен сенин санаангы ондоп тургандый ол сего неден де јуук ла кару билдирет. (Л. Кок.) 3) Ончо тала эбире көрүнип јат бис те көрөдис бисти де көргүлейт. Тураларды јардын үстиле сууны јакалай тударыс. Агаш мында ок карагай да чиби де јойгон до бар. Кажызы керек онызын кес. Эмеш ырада мөштөр ан-куш та болор јүзүн-базын јиилектер де јанында. (Г. Марк.)

● 1-кы эрмекти члендериле ылгагар. 2-чи эрмекке схема тургузаар.

509. Берилген тексттен 4 эрмек чыгара бичип алыгар. Баштапкы эрмеги камаанду колболу болзын. Экинчи эрмек табышканду ла камаанду колбунын болужыла бириккен колболу болзын. Учинчи эрмек укташ члендерлүтегин болзын. Төртинчи эрмекте кийдирилген эрмек болзын. Чыгара бичип алган 1, 2, 3 эрмектерге схема тургузыгар.

ӨСКҮС-УУЛДЫҢ БАЛА ТУЖЫНАҢ.

Өскүс-Уулдын адазы Кыпчак кичүден ала јоктуга өскөн, байларга мал кабырып, чеден-кажаган тудуп, одынын кезип, өлөнгин эдип јүретен. Ол бүдүрген иштери учун байлардан ала-

тан жалы: ичип-жигенинен арткан куруттын, быштактын оодыгы, өлгөн малдын ол эмезе ара чыккан малдын, уйдын балазынын эди. База кезикте алатаны: байлардын балдары ба айла ого жүрген жалчылары ба, майчыйта кийип салган өдүк эмезе кийип салган тон, терге чирип калган чамчалар болгон.

Кыпчак андый немелерди таап алганда, энгир киргелекте, айлында жаңыс балазы — Өскүс-Уулга — «тапкан-жөөгөн» курсагын экелип берерге мендеп, келип жадатан. Өскүс-Уул десе (чамчазы киндигинин одожынан жыртылып калган) күн ажа берерде, сооксынып, эжикке коштой адазынын байа эртен барган жолун шыгалап аыктап: «Адам нени экелип бербегей» — деп отуратан. Кыпчактын ак-боро ады качан да бойынын бойинен жаспас, бозом кирип баратканда, Шибенин оозында кайып көрүнүп келетен болгон. «Адам келип жат!» — деп кыйгырала, Өскүс-Уул адазына удур жүгүргенде, ичи чыгара жытылып калган чамчазы эзинге кайра соктырып, канатту неме ошкоч, жайылып келетен болгон. Кыпчак балазынын келип жатканын көргөндө лө, курына түүп алган куруттын, быштактын оодыгын ол эмезе болчоктоп алган талканын чечип белетеп келетен.

(П. Кучияк.)

Контрольный сурактар л а ж а к ы л т а л а р .

1. Колбоочызы жок колболу эрмек деп кандый эрмекти айдар? Колбоочызы жок колболу эрмектерде токтой түжер кандый темдектер тургузылат?

2. Камаанду колболу эрмектин кош эрмектери бой-бойыла канайда колболыжат?

3. Табышканду ла камаанду колбунын болужыла бүткен колболу эрмектер сананып, оорды бичигер. Эрмектердин токтой түжер темдектерин жартагар.

ТИЛ КЕРЕГИНДЕ ТЕКШИ ЖЕТИРҮЛЕР.

71 §. Тил — обществодо улус бой-бойлорыла куучындажар эп-арга.

Кижиликтин жүрүминде тилдин учуры сүрекей жаан. Тил — обществодо улус бой-бойлорыла эрмектежип, шүүлтелерин, күүн-табын билижер эп-арга. Орус писатель Г. Р. Державин тил керегинде мынайда бичиген: «Тилден улам кижисүрекей күчтү болот: тил — бастыра билгирлердин жүлкүүри».

Тил кижиликтин жүрүми тазөлгөнүнөн ала оныла колбулу болуп, жаантайын өзүп кубулат. Тил жогынан общественнын өзөр аргазы жок, онойдо ок тил общество жогынан куру сөс болуп калар.

510. Тилдин учуры керегинде кандый шүүлтелер айдылган, жартап береер.

1) Тил — улус эрмектежеринин аңгылу эп-аргазы. (В. И. Ленин.) 2) Жер-телекейде сөслө айдылбаган бир де неме жок. Сөс— бастыра не-немелердин, бастыра санаа-шүүлтелердин кеби. (А. М. Горький.) 3) Кажы ла сөстө учы-кыйузы жок телкем бар, кажы ла сөс учурыла элбек. (Н. В. Гоголь.) 4) Өскө тилдерди үрөткени төрөл тилин байыдып, оны оноң ары жаркынду, ээлгир ле чокым-жарт эдер арга берет (Н. К. Крупская.). 5) Жер-телекейде көп жаан ла кичинек ороондор бар. Же кажы ла албатыга бойының төрөл тили — агару. (Н. Банко).

● Писательдер, ол тоодо алтай писательдер, тил керегинде нени айткан? Айдып береер.

72 §. Тилдердин жаан биле-бөлүктөргө бөлінгени.

Телекей үстінде 2,5 — 3 мунг тилдер бар. Кажы ла тилдин бүткени, оның өзүп барган жолы ол тилле куучынданып турган эл-жонның историязыла колболу болот. Тилдердин биле-бөлүктөргө бөлінгени албатылардын родо-племенной биригүлөрүнөң камаанду. Род (сөөк) — кижиликтин баштапкы өмөлиги.

Телекей үстінде бастыра тилдер бир канча жаан биле-бөлүктөргө бөлинет: индоевропейский, кавказский, уральский, алтайский, о. ө. Индоевропейский биле-бөлүккө хинди (Индияда), орус, украин, белорус, латыш, румын, француз, о. ө. тилдер кирет; кавказ биле-бөлүккө Кавказта журтап жаткан эл-жонның тилдери (абхаз, грузин, амар, о. ө.); алтай биле-бөлүккө түрк, монгол ло тунгусо-маньчжур тилдер кирип жат.

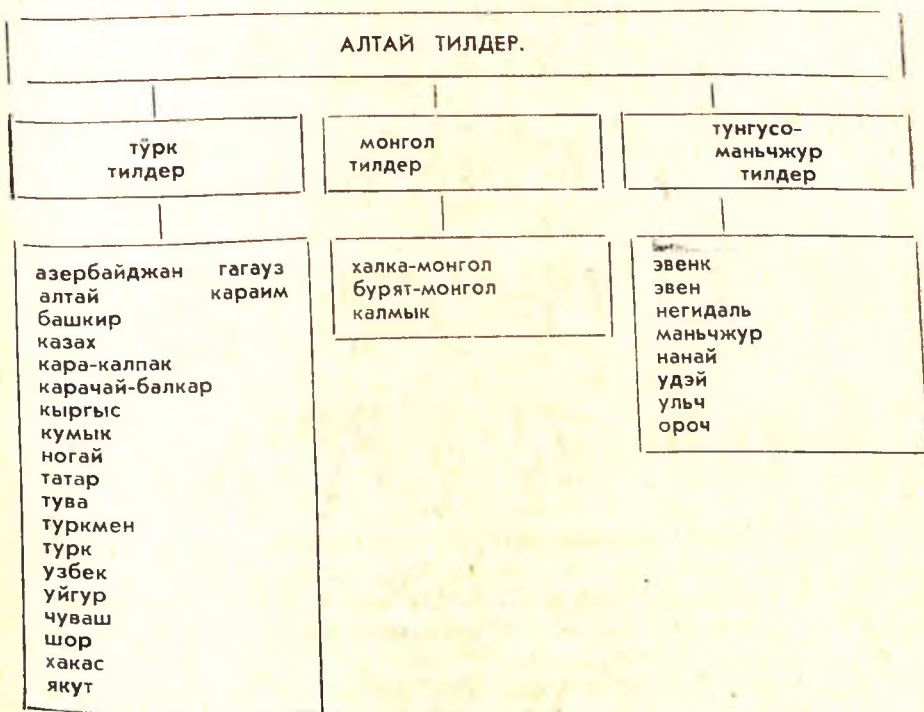
Түрк, монгол ло тунгусо-маньчжур тилдер лексический, грамматический, ле синтаксический бүдүм-кебериле бир жаан биле-бөлүккө биригип жат. Ол бөлүкти алтай тилдер деп адаган, оморды бой-бойлорыла түндөштүрип, учук-тамырын шиндеген науканы алтаистика деп адап жат.

Түрк ле монгол тилдер, тунгусо-маньчжур тилдерге көрө, бой-бойлорына жуук.

511. Таблицада сөстөрдүн фонетический түңгейин ле башказын жартагар.

Түрк тилдер	монгол тилдер	тунгусо-маньчжур тилдер
алтын	алтан (алтн)	алчун
баатыр	баатур	баатур
мөңүн	мөнгөн	мэнүн
жон	зон	зон
коол	гоол	гол
эмеген	эмгэн	эме
төө (дэвэ)	тэмээн	тэмун (тэвеең)

512. Алтай биле-бөлүккө кандый тилдер кирген? Схеманы тузаланып жар-тагар.

73 §. Түрк тилдер ле олардын тазыл-төзөгөзи.

513. Јебрен түрк бичик керегинде баштапкы јетирулерди кемдер эткен? Таштардагы јебрен түрк бичикти кем кычырып баштаган? Јебрен түрк бичиктер Алтайда кайда табылган?

Эмдиги түрк тилдердин, ол тоодо алтай тилдин, тазыл-төзөгөзи — јебрен түрк тилдер.

Бистинг ороондо јебрен түрк тилдерди шингдеер иш элбеде төзөлгөн. Эмдиги түрк тилдү албатынын угы-төзи јебрен чакта төс Азияда, Алтайда јуртаган. Ученыйлар јебрен түрк тилдин лексиказы, сөстөрдин грамматический бүдүм-кебери, эрмектердин синтаксический стройы кандый болгонун таштардагы бичиктерден таап шиндегендер.

Бистинг угы-төзибис болуп турган албаты — јебрен түрктөр. Түрк тилдү албатылар озодо бичик-биликтү болгоны олардын кайа-таштарда ла тудунган-кабынган не-немелеринде арттыргыскан бичиктеринен јарталат.

Табылып турган кереестерден (памятниктерден) бис ол өйдө јуртаган албатынын кылык-јаңы, јадын-јүрүми кандый болгонун билип аладыбыс. Андый кереес бичиктер Ондой

аймакта Бичиктү-Боом деп журттын жанындагы боомдо, Кан-Оозы аймакта Мөндүр-Соккон деп журттын жеринде база табылган. Курайдагы ла Туяктудагы корымдардан табылган мөнгүн жыракынын түбинде ле курдын кееркедип чүмделген жазалдарында жебрен түрк бичиктер база учураган.

↑: >: €XQ: YZH D: >: YTH: J
 : ↑ (SE: ↑): H M H: I E H: YE
 Y Z H D : Y S: A H E: J... J T E

Совет орооннын ученылары тургуза өйдө таштардагы бичиктердин жажыдын табарга эрчимдү иштегилеп жат. Түрк тилдердин шинжүчилери Н. А. Баскаков, В. М. Наделяев ле оног до өскөлөри Алтайдан табылган бичиктерди кычырар аргалу эдип чокымдагандар.

Калганчы жылдарда Туулу Алтайда история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институттын ишчилери Ондой аймакта Кулады, Кан-Оозы аймакта Моты-Бажы, Шебалин аймакта Куйус деп журттардын кайа таштарында бир канча жебрен түрк бичиктерди ле журуктарды бу жуукта база тапкандар.

Фотожурукта жебрен түрк бичикте айдылганы: (жебрен түрк тилле) «Ол түрк ол Ай-Тезик бег ол эгире тегушке өлтү (ок иги ок) эгире... ол эге эчим эр Ай-Тезик».

«Ол түрк Ай-Тезик бий жуулажып, ок тийип өлди, ол жаан акам эр Ай-Тезик». (Эмди алтай тилле.)

Бу жебрен түрк бичик Мөндүр-Сокконнын кайа-таштарында табылган, онын текстин филологический наукалардын докторы, профессор Н. А. Баскаков кычырар эдип чокымдаган.

514. Мындагы жебрен түрк тилле бичилгенин кычырып, алтай тилле тундештиреер.

1) Тенгери тег тенгериде болмыш түрк билге каган... олуртым. Тенгериден бүткен билге каан мен... отурдым. 2) Ол жургерү барсар, түрк будун, өлтөчисен. — Ол жерге барзанг, түрк албаты, өлөрзинг. 3) Бизинг сү аты турук, азуку жок эрти, жал-

бак киси эр... — Бистинг черүнинг аттары арык, азык жок, жаман кижги.

● Јарт эмес сөстөр бар ба? Олорды алтай сөстөрлө тундештиреле, учурын билип алдыгар ба? Айдып береер.

515. Башка-башка түрк тилдердин сөстөрүн бой-бойлорыла тундештирип, алтай тилге эн ле жуук кандый тил? Јартагар.

алтай	азербай-джан	башкир	казак	кыргыз	тува	татар	узбек	хакас	якут
кир	кирмэк	кер	кир	кир	кир	кер	кир	мүн	киир
мин		мин	мин	мин	мун		мин	сых	миин
чык	чых	сыгыу	шык	чык		чык	чик	кир	тагыс
түш		төш	түс	түш	дүш	төш	туш	учух	түс
уч	уч	ос	уш	уч	уш	оч	уч	уч	көт
чап		сап	шап	чап	шап	чап	чоп		туртас
кулун	гулан	колон	кулын	кулун	кулун	колын	кулун	хулун	
элик	эйлик	илек	элик	элик			элик	элик	кулун

Јер-телекейде түрк тилле 60 миллионнон ажыра албаты эрмектенип јат. Олордын 25 миллионго шыдары СССР-де, арткандары Турцияда, Афганистанда, Китайда јуртап јат.

Алтай тил өскө түрк тилдерле угы-тазылыла тудуш. Јеб-рен өйдөн арткан кереестердин (памятниктердин) тили алтай тилге жуук. Олордо бичилген сөстөр эмдиги алтай тилдин сөс-төрине түнгей, темдектезе: *ай, ач, алкыш, бай, баш, элчи, эл, эм, ис, ыраак, јаа, јай, јал, јан, јет, јол, јен, кече, кеме, кеч, кен, кеп, көр, көк, ок, от.*

516. Кычыраар. Карарткан эрмектерде кандый шүүлте айдылган? Јартагар.

АЛТАЙ ТИЛИМЕ ЈАҢАР.

Менин тилим уян да эмес,
 Менин тилим улу да эмес,
 Менин тилим макты сүүбес,
 Өскө тилдерге күйүнип билбес.
 Уткычы ла омок, јалакай да тилим,
 Уткаачы ла чечен, учурлу да тилим,
 Јүрүмди сен Орхондо уткыган,
 Јүрүмге кестиртпей, чике алтаган.
 Сен алкыш, аласташ јогынан бек эмей,
 Сен — ыйык сүмерлер музыкадый мөңкү!
 Сен — чөлдөрдin салкынындый јайым!
 Сенде чактардын эрјинедий тыны,
 Кајуда өзөтөн алып мөштөрдin
 Кожоны сенде, төрөл тилим.

Күркүрөп агатан алтай суулардын
Күчи сенде, төрөл тилим.

(Б. Бедюров.)

● Уткычы, уткаачы деген сөстөрдүн учурын жартап береер.

74 §. Алтай тилдин өзүми.

Алтай тил исторический айалгалардан улам аңылу кубулталарду јол өткөн. Төс Азияда, Алтайда јаткан түрк албатылардын, ол тоодо алтай улустын, эрмек-куучынына монгол тилдин јаан камааны јеткен. Алтай тилге анчада ла көп сөстөр монгол тилден кирген: *эр, күс, күч, ис, бука, тала, о. ө.*

Алтай тилге өскө тилдерден сөстөр база кирген: *арчын, арба, сула, чаазын* (персид тилден), *самын, кылык*, (араб тилден), *судур, эрјине* (Индияда хинди тилден).

Је алтай тилге сөстөр ончозынан көп орус тилден кирет. Орус тилден кирген сөстөр өйи аайынча эки бөлүккө бөлінет. 1756 жылда алтай калык бойынын күүниле орус албатынын государствозына кожулган сонгында, орус албаты алтай улустын јадын-јүрүмине, ижи-тожына бойынын прогрессивный салтарын јетирген. Онон улам алтай албатынын јүрүминде јаан экономический ле культурный кубулталар болгон. Алтай калык-јон табынча орус улусла најылажып, олор ок чылап, аш салып, тура тудуп, маала ажын салар боло берген. Анайдарда, орус тилден алтай тилге баштапкы бөлүк сөстөр Улу Октябрьский социалистический революциядан озо кирген. Ол сөстөр јер ижиле, јаңы јадын-јүрүмле, айыл ичинде тудунар-кабынар не-немелерле колбулу болгон. Орус тилден кирген баштапкы бөлүк сөстөрдүн көп сабазы алтай тилдин фонетический законына келиштире айдылып ла бичилип јат: *сенек, печке, деремне, мөт, огурчын, лапка (лавка,) штан, сомок, рам, кирнесте, сопок, плат, столмо, күдели, серенке, бочко* ло онон до өскөлөри.

Улу Октябрьский революциянын кийнинде орус тилден алтай тилге экинчи бөлүк сөстөр кирген. Бу сөстөрдүн көп сабазы, орус тилдеги ок чылап, бичилет: *колхоз, совхоз, комитет, революция, коммунизм, председатель, бригадир, трактор, пароход, завод, радио, тетрадь* ла онон до өскөлөри. Јаңы өй алтай тилдин лексиказына база јаан солынтылар кийдирет.

Алтай албатынын јүрүминин озогыдагы ээжилери, айыл ичинде бир кезек тудунар-кабынар не-немелери јоголгоныла колбой, алтай тилде бир канча сөстөр јоголып ла эскирип, эмдиги литературный тилде јүк ле архаизмдер болуп артып калган: *чегедек, кул, тунгүр, орбо* (тунгүр соготон неме), *талку, андазын, борбий, аркыт, јонгош, јайзан, каа* (јайзаннын болушчызы), *темичи, шүүленги* (темичинин болушчызы), *кереге айыл, булгайры өдүк* ле онон до өскө сөстөр.

Албатынын жадын-жүрүми жаантайын кубулып турганы-
ла колбой, алтай тилде кезик сөстөр учурын элбедип, жаңы
учур алынат, темдектезе: *једим, јетирү, айалга, ченемел,*
тартыжу, озочыл, молју, ак айас (космос), ајару, темдек,
өзүм (развитие), үзүк, казынтылар (раскопки), о. ө.

517. Сөстөрдиг эски учурына кандый жаңы учур кожулганын айдып береер.

Өзүм, ајару, үзүк, темдек, журт, мөрөй, жан.

518. Текши айдылар сөстөрдөн жаңы учурлу сөстөр кандый эп-арганын болужыла бүткен? Сөстөрдиг учурын јартагар.

К ө р г ү з ү: *шинде — шинжү.*

Ууламјы, баштанкай, эдим, көргүзү, јолдык, јөмөлтө, иш-
јал, шинжү, кереестер, кире сөс, бастыратекши, угузу, бири-
гү, жаңыртулар, табынтылар.

519. Бу сөстөр алтай тилге качан кирген айдып береле, олорло 3—4 эрмек тургузып бичигер.

Космодром, луноход, космонавт, экипаж, нейлон, трикотаж,
электровоз, ветеран, телевизор.

520. Бу су-орус эмес сөстөр орус тилге кандый тилдерден кирген деп бодоп тураар? Сөстөрдиг фонетически кубулганын шиндеп көрөб.

Очаг, базар, капкан, балык, архар, казан.

521. Кычыраар. Эскирип калган сөстөрдү таап, учурын јартагар. Писатель кандый сөстөрлө не керектү тузаланган? Айдып береер.

ТАРЫК.

Тарык артынчакту ла өңөрчөктү јортуп клееткенин теми-
чи Борјыш көрүп ийди. «Байла, каланга агнын мүүстерин эке-
леткен туру» — деп сананып, јайзанга тил јетирерге Омбонын
айлы јаар талтас-тултас түргендеп јүреле, токтой түшти. «Эки
эжер мүүс болзо, бирүзин астамдап ийбей» — деп умзанып,
ойто јана бурып, күлүмзиренип, Тарыкка уткый басты.

Тарык јууктап келди. Онын чодыр-кара чырайы карыкчал-
ду ла бүдүми күүн-күч јок болгонын, артынган бор-боткозын ла
өңөрчөктөги кабайлу балазын көрүп, Борјыштын күүни јана
берди.

Кайсын-Оозында јаткан улусты кыргындар башкүн олјолой
бергени керегинде јетирү јайзанга кече келгенин Борјыш уккан.
Је јайзан бойынын отогын корулаар аргазы јок болгон, ненин
учун дезе ол бойынын улузын Чуй јаар тонокко ийе берген
тужы болгон.

Кабайлу балазын кулдардын айлына арттырып койоло, Та-
рык Омбо жайзаңнын алдына мўрғиирге барды.

(И. Шодоев.)

522. Албатынын эрмек-куучынында ол эмезе бичиичилердин произведениелеринде учурап турган эски учурлу сөстөрди таап, олорло эрмектер тургузаар.

523. Кычыраар. Алтай тилдин байлыгын, чеченин керелеген сөстөргө аяру эдеер. Калганчы эрмекти синтаксически ылгагар.

Жаскары кыш. Эңиргери теңгери кара булуттарла бүркелип, Жаланайды өрө соок согуп келди. Бу киреде өзөктөг мындый жыбар келгенде, айдын-күннинг айалгазы үрелип, жазым жогунан кар жаайтан. Калганчы күндерде ис кескедий кирези калын кар да жабаган. Онын учун кедери чыгып андабаганым да удай берген болгон. Күннинг айалгазы чала тадыра кар жаап ийгедий болордо, эртен таң эртеннен ала эреендү жерлерди керий жортуп, бөрү истеп ийзе кайдар деп санандым. Эмди бөрүлердин уйазын бедрейтен сыраңай ла тидим ой. Кар чоокырайа кайыла берген кийнинде, олордын изин кижичи бачым таппас.

(У. Садыков.)

524. Улгерди кычыраар. Поэт алтай тил керегинде нени айткан? Калганчы төртжолдыктын учурын жартагар.

ТӨРӨЛ ТИЛ.

Торко кийип толголзом до,
Тобракка жыгылзам да,
Орчыланга аярынып,
Оморкогон тилим — алтай.
Менин отык-бычагым — ол:
Оныла нажы табарым,
Оныла жолдор өдөрим.
Тилим — ол ай канадым:
Айас теңгеридий ару,
Алтай жеримдий кеен,
Айаң көлдөрдий агару.
Тилим — ол менин өзүмим,
Тазылым болгон албатым,
Тилим — ол менин магым,
Төрөл жерим, Алтайым.

(Э. Тоюшев.)

● Карарткан сөстөрдиг учурын жартап, олорло эрмектер тургузаар.

525. Кычырала, алтай тилге кожулган јаны сѳстѳрди јартагар.

«САЛЮТ-5»

«Салют-5» деп научный станцияда 48 кўнге улалган учуштын шинжў программазын бўдўрген кийинде, космонавтар Б. Воынов ло В. Жолобов Јерге тўжўп келдилер. Узак ойгѳ улалган учуштын туркунына «Салют-5» деп орбитальный научный станциядан Јердин ле Кўннинг атмосферазы керегинде кѳп лѳ сўрекей керектў научный јетирў алынган. Јаан ајару Јердин ўстин, науканын ла албаты-хозяйствонын башка-башка бѳлўктеринин јилбилерин шиндеер ишке эдилген. Советский Союзтын јеринин телкем райондоры комплексный эп-аргала фотојурукка согулган. Учуш тушта космический керептердин ле орбитальный станциялардын јаны системалары ла приборлары ченелген. Ак-айастагы бескези јок болгон айалга узак учуш тушта кижинин организмине кандый камаанын јетирип турганы (комплексный эп-аргала) шинделген. Станциянын бастыра системаларынын ижи јакшы ѳткѳн.

(Газеттен)

526. Тил керегинде ўлгерди кычырып, онын кажы бир јолдыгын эпиграф эделе, «Алтай тил» деп темага сочинение бичигер.

АЛТАЙ ТИЛИМ.

Алтай тил — ол менин эди-каным,
Кўлўмјим, амадуум, санааларым.
Ол меге тынымдый кереес,
Ол тынатан кейдий керек.
«Эне» деп айткан эне тилим,
«Ада» деп айткан ада тилим.
Качан да ундыбазым,
Јамандаарга кемге де бербезим:
Тѳрѳл тилимнен баалу
Не де јок менде.

(Б. Туйменов.)

75 §. Алтай литературный тил ле диалекттер.

Литературный тил јер-бойынын эрмек-куучынынан, диалекттерден башкаланып, бичиир ле куучынданар јанынан ағылу ээжилерлў болот.

Кажы ла сѳсти литературный сѳс деп айдарга јарабас. *Адан эдин ји, калыраба, искеди, ўкўстеди, кыртыштузын* ла онон до ѳскѳлѳри — литературный сѳстѳр эмес. Олор художественный произведениелерде кандый бир персонажтын эрмек-куучынында учурайт.

Алтай тил тўндўк ле тўштўк диалекттерге бѳлинет. Ку-

манды, туба, чалканду диалекттер тўндўк бөлўк диалектке кирет.

Алтай-кижи, теленит ле телеут диалекттер тўштўк бөлўкке кирип жат.

Алтай-кижи деген диалектле эрмектенип турган улус — Ондой, Кан-Оозы, Шебалин аймактарда журтайт.

Ондой, Кан-Оозы, Шебалин аймактарда жаткан улустын диалекти алтай литературный тилдин тўзөгўзин бўдўрип жат.

Тўштўк ле тўндўк диалекттердин фонетиказында, морфологиязында ла лексиказында бир канча башказы бар, темдектезе: *мөрў — бөрў, таг — туу, аннапчыт — андап жат, айнын чарыгы — айдын жарыгы, ушаваан — учабаган, сарын — кожон, танак — тумчук, кагат — чаазын.*

527. Туба диалектле бичилген эрмектерди литературный эдип жазагар. Сўстўрдин фонетический, морфологический ле лексический башказын жартагар.

1) Адазы ньанган, уулы ньанбаган. 2) Ол тайгада аннар кўп, куштар кўп. 3) Кырда мөрў улып жыт. 4) Пис сувдан кеве чартыс. 5) Ылар ўч кўнге пайрамнаган. 6) Пир оологоч анта палыкка мордо тургускан. 7) Жаскыда жильу. 8) Ол саа жўснўш. 9) Ол кечките писте келер. 10) Каварта жол жеткен, чиееш жааш жааты.

528. Чалканду диалектте, литературный тилге кўрў, кандый табыш улай ла учурайт? Диалект сўстўрди чыгара бичип алала, оморды литературный тилдин сўстўриле тўндештиреер.

I. Чалканду диалектле:

1) Силернин партанаарын пистин ийт кўрвўн. 2) Оолац кой кўжит. 3) Айу мўтти тын кўўлепжит. 4) Айу куйунзаа киривалды. 5) Меег аргышын кешкиде пис саа келер. 6) Салкынду кўнде арчы жок. 7) Тўлгўнин паласы ойнаан. 8) Бисте андуг суглар жок. 9) По апшыйакка канща жац? 10) Мен ээщин онноптен болзем, жўзер эдем.

II. Литературный тилле:

1) Слердин баратканаарды бистин ийт кўрбўгон. 2) Уулчак кой кабырып жат. 3) Айу мўтти тын сўўп жат. 4) Айу уйазына кирип алды. 5) Менин нўкўрим энгирде биске келер. 6) Салкынду кўнде чалын жок. 7) Тўлкўнин балазы ойногон. 8) Бисте андый суулар жок. 9) Бу апшыйакка канча жаш? 10) Мен эжинип билетен болзом, жўзер эдим.

529. Теленит сўстўрди литературный сўстўрлў тўндештирип, омордын ағылузын жартагар.

Теленит диалектте
абызын
уйрук

Литературный тилде
эки карындаштын ўйлери
кармактын сабы

јүзее
јумурт
челип ий
эмаан
келбаан
түнгке

јааш
јодро
чачып ий
эмеген
келбеген
төнгөзөк

● Улаган ла Кош-Агаштын эл-јоны бу берилген сөстөрдү мынайда айдат па айса башкаландыра ба?

Јер-бойынын эрмек-куучынында бойынын аңгылузы база || бар: *бышкан каймак — өрмө, чий каймак — тунук, бозу — быза* ла онон до өскөлөри. ||

530. Слердин јердин улузы бу сөстөрдү канайда айдат?

Таар, күскү, салја, боосток, сүр, такаа, ич (сууны), таада; күп, тийинг, кылбыш, суску.

● Слердин јердин улузынын эрмек-куучынында кандый солун сөстөр учурайт?

531. Бу кеп сөстөрдүн учуры кандый? Тил керегинде база кандый кеп сөстөр билереер? Кеп сөстөрдө токтой түжер темдектерди јартагар.

1) Мал киштежип таныжар, кижн куучындажып таныжар. 2) Айткан сөс — аткан ок. 3) Тилле тууны да јемирер. 4) Бычак балузы јазылчанг, тил шырказы ундылбас. 5) Вилерге — бир сөс, билбеске — мунг сөс. 6) Узун эдек бутка оролор, узун тил башка оролор. 7) Тил јүгүрүги — башка, бут јүгүрүги — ашка. 8) Кезем сөс кечү кечирбес. 9) Айдынып албасты сөс базар.

76 §. Литературный тилдинг стильдери ле художественный литературанын стили.

Алтай тил бойынын бүдүм-кебериле бир аай эмес: ого, литературный тилденг өскө, диалекттер ле јербойынын эрмек-куучыны кирет.

Литературный тилдинг стили диалекттерден ле јербойынын эрмек-куучынынанг сөзлигиле, грамматический бүдүм-кебериле аңыланып јат.

Литературный тил — ол «јазалган» тил. Литературный тилди чокым-јарт айдары, сөстөрдүн грамматический кеберлерин чын айдып ла бичип тузаланары аңылу ээжиге баштанган.

Литературный тил кайда, не керектү тузаланганынан улам башка-башка болот. Ол кебер-бүдүмдерди литературный тилдинг стильдери деп айдар.

Литературный тилдинг стильдерин шингдеп үренер наука-ны стилистика деп айдар.

532. Уч бөлүктү текстти кычырып, бой-бойлорыла түндөштиреер, олардын тили кандый стильдү болгону керегинде шүүлтени бойоор эдигер.

I. Жастың сыркынду соокторы өдүп, жылу күндөр тийерде, ар бүткөн тургуза ла кубула берди. Жалангдар бу жаңы жуукта ла куудан болгон, эмди десе жажыл торколо бүркелип, түмөн тоолу жүзүн-жүүр чечектерле кееркедиле берди. Чаргынын суузынын жаңындагы жалангдарда кызыл чечектер торт ло жылым жалбыштый. Эмеш эзин соккондо, олар талайдын чакпынынды толкулана берет. (У. Садыков.)

II. 1) Төгүне ле үрдүрип турган болдың, уул? — Эйе, сен ле колхозтын ижин бүдүрө тудуп ийетен турун, жыжын ла жыжын... (J. Каинч.) 2) «Куду-у-уй, секти сени!.. Карган согум, бу нени эдип койдың?!» — кенетийин Жыламыштын үни угулды. (J. Каинч.)

III. Бир өскис-оолок (өскүс уулчак) барды. Ола борсук туштады. «Борсук, кана барып жадың?» — «Каанның кызыны алара барып жадым» — «Сенин магнайын калчак». — «Мен магнайымы бөрүккө пехтеп аларым». — «Каанның ийттери торсоктон капса, не эдерин?» — «Амбар кадына кирерим». (Куманды чөрчөктөнг.)

Алтай тилде көп сөстөр литературный тилдин бастыра стильдеринде учурап жат. Олорды текши литературный сөстөр деп айдар, темдектезе: *иш, соок, ару, жаңы, көп, ас, албаты, чаазын, ойын, бис, журт* ла оонг до өскөлөри.

Текши литературный сөстөрдөн башка, жүк ле кандый бир стильде учураар сөстөр бар: *динамик, стартер, антенна, шприц, стационар, угузу, жөптөжү, жартамал, о. ө.* Литературный тилде мындый сөстөр учурайт: эрмек-куучыннын (разговорный) ла бичийтенинин (книжный).

1. Албатынын эрмек-куучынында (разговорный стильде) учураар сөстөр: *көп сабалай, жедеен, соксоо, калыраба* ла о. ө.

2. Бичийтенинин (книжный) стили бир канча бүдүмдерге болинет:

а) Научный эрмек-куучында (научный стильде) чике учурлу сөстөр-терминдер учураар. Науканын кажы ла бөлүгинде бойынын терминдери бар, темдектезе: *дробь, үчтиг бир үлүзи, радиус* (математиканын терминдери); *адалгыш, жаргалгыш, баштаачы, айдылаачы* (грамматиканын терминдери) ле оонг до өскөлөри.

б) Газеттерде, журналдарда, общественно-политический темаларга эткен докладтарда (публицистический стильде) учураар сөстөр: *государство, коммунизм, социализм, тартыжу, партия* ла оонг до өскөлөри.

в) Жүзүн-жүүр официальный документтерде: заявлениеде, жөптөрдө, протоколдордо (деловой стильде) учураар сөстөр: *жөн чыгарар, жууннын жөби, кол салар* ло оонг до өскөлөри.

533. Кычыраар. Бу текст кандый стильле бичилген? Оны неден билип алар? Айдып береер.

Совет Союзтын Коммунист партиязынын жаңы Программасы, Уставы ла СССР-дин 1986—1990 жылдарда ла 2000 жылга жетире өзүминин Төс ууламжылары биске келетен жүрүмистинг кандый болотонун элбеде темдектеп, жарт көргүзөт. Наука жанынан терен ле чокым чотогон бастыра ийде-күчтер алдынан ажарулу көрүнгөн, албатыла таныштырылган, оныла кожо шүүжилип койгон мындый улу план телекей үстинде өскө кандый да албатыда жок. Жаңыс бу да бисти, совет улусты, сүреен сүүндирип ле оморкодуп жат. Совет госуларствонун жаңы документтеринен көргөндө, он жылдын туркунына ороондо национальный кирелте эки катапка өзөр, бисте бүгүнгү күнге жетире жуулган производственный ийде-күчтий ийде-күч төзөлөр. Жүк ле беш — он жылдын туркунына! Бистинг ороондый экинчи ороон тура берер дегениле түңей! Ороон мынайда өзүп барар болзо, ондо журтаган албатылар, иштеген улус, кажы ла кижжи канайып өспөс?! Бистинг жолыста — жүрүмнинг өзүми, эки-үч катап жаранатаны! Түргөн өзүм!..

(Э. Палкин.)

● Текстте кандый политический терминдер учурайт? Чыгара бичип алыгар.

534. «Алтайдын Чолмоны» газеттен медицинский темага учурлалган статья таап, онын үзүгүн бичип алала, анда специальный стильдин кандый сөстөри учурап жат, жартагар.

535. Бойыгар общественно-политический темага жаан эмес статья бичигер. Аңылу кандый сөстөр-терминдер тузаланганаарды жартагар.

536. Сөзликтегн публицистический, научный ла деловой стильдерге келижип турган сөстөр таап, оларды үч бөлүккө ылгап бичигер.

Литературный тилде художественный литературанын стили аңылу жерде туруп жат. Художественный произведениеде бичиичи кандый бир художественный образ-кебер жураарга сөсти билгир тузаланып турат.

Бичиичилер кажы ла учуралда керектү сөстөр талдап алып, ар-бүткеннин ле жадын-жүрүмнен алынгадый жаркынду бүдүм-кеберлерди журап, бойынын геройларынын тыш бүдүмин, кылык-жаңын көргүзөт. Олор кандый бир ойди (озогы да, эмдиги де), действие өдүп турган жерлерди көргүзөргө жаңыс ла литературный тилдин сөстөрүн эмес, же эскирип те калган сөстөрдү (архаизмдерди), жер-бойынын сөстөрүн тузаланып жадылар. Андый сөстөр анчада ла И. Шодоевтин «Кызалангду жылдар» деген романында, Ж. Каинчиннин куучын-дарында ла повестьтеринде учурап жат.

537. Писатель озогы жүрүмди көргүзөргө кандый сөстөрлө тузаланган? Ол сөстөрдиг учурын жартап береер.

КАРЧАГА.

Тойдогы маргаандардан Карчаганы эки маргаан жылбиркеткен. Баштапкызы — эки жанына толтыра кумак тыгала, жерде тургузып койгон арчымакты ат үстинен ман бажына алып, адына арта салып алар керек. Экинчизи — жирме чакырым жерден жарыжары. Же кул улус андый маргаанду жарыштарда, ойындарда туружар жаңы да, аргазы да жок учун, Карчага Чакарбайдан жөн сураган.

Ала тарый Чакарбай жөн бербей турала, Карчага оны өлүмнөн айрып алганын эске алынып, эки маргаанда туружар жөн-ти берген.

Эртен жаан той, кыргындарга ойын-жыргал болор. Карчагага десе төрөл жери жаар жол ачылар. Ол энгирде аргымак буурылды минип алала, бөкүрөң манла мантадып, ман бажына жерден чокпорын алып, бойынын окпырын, колонг-куушканнын ла ээр-үйгеннин чыныгын, адынын жескинбес, үркибес быжузын ажындыра ченеп көргөн. Ончозы чынык, бек, быжу ла иженчилү болды. Андый болорына Карчага ла Нөкөш эки айдын туркунына белетенген.

Эки кул — эки малчы энгирде одузында оттын жанында отурды. Аскышта куулы сабатта чай азып койгон, эки тиште эт отто шыркырап, кара-күрөң болуп быжып браатты. Күски айас тенгериде энгир чолмон жалтырап, бийик тенгериде мызылдайт.

(И. Шодоев.)

- чокпор — жуучылдын жуу-согушта тузаланатан бек, сынбас агаштан эткен колдын карызына илип ийер кайышту жепсели.
- окпыр — капшуун, чечен
- тыныжынан, башталганы деген сөстөргө бүдүми аайынча схема тургузаар.

538. Кычыраар, берилген тексттер кандый стильде бичилген? Баштапкы бөлүктө кандый терминдер учурайт, чыгара бичип алыгар.

Профессор Н. А. Баскаков «Алтай фольклор ло литература» деген бичигинде алтай албатынын оос поэтический творчествозынын бастыра кеберлерин кыскарта жартап, олордын баштапкы классификациясын берген. Профессор Л. П. Потапов десе алтай героический эпос керегинде мындый статьялар бичиген: «Алтайлардын героический эпозы», «Алтын-Тууы» ла онон до өскө. Онын бу статьяларында алтай эпосты шингеери керегинде жаан учурлу сурактар тургузылган. Эпосты шиндеп турган улустын аярузын ол энг ле озо онын идейный учурына ууландырат. Алтай эпостын чүмделген өйи, онын өскө албатылар-

дын эпосторыла колбулары керегинде, чөрчөктөрдүн исторический учуры керегинде Потапов жилбилү шүүлтөлөр айткан.

(С. Суразаков.)

БУДУМЖИЛЕГЕН БИЧИК.

Мен, 8-чи класстын үренчиги Соёнов Петр, менин адыма келген 10(он) салковой акчаны почтадан алып алзын деп, Алдырбасов Коляга бүдүмжилеп турум.

20/V 1981 ж. Соёнов

539. Ар-бүткеннин жаражын көргүзөргө автор кандый художественный эп-аргаларла тузаланган? Художественный произведениелердин тилинин стили ненин учун аңылу туруп жат, жартагар.

Ак айастан куйундалып,
Алтайга мөңүн төгүлөт.
Ак жалаңда ак кайың
Мөңүңделип көрүнөт.

Алтайыма кыш түжөт,
Айдындалып кар түжөт.
Ак жалаңда ак кайың
Ала жайын түжөнөт.

(Б. Суркашев.)

540. Кычыраар. Карарткан сөстөр учурыла тилдин кандый стилине келижип жат? Жарагадый жерлерде оорды текши литературный сөстөрлө солыгар.

1) «Бу кайткан улус, кайткан албаты!» — деп, Акуна торт ло жарыла берди. Слерди кижини канчазын айдар, канчазын жайнаар? Как ла куру баскылап келер». (Ж. Каинч.) 2) «Чалдаа, көбөркий, бу мыны боордон не айтпаган? Мен оны коштой жаткан Селемер эшке берер болдым ине. Тижини ле бозу чыкса, улус кижини бош эжиктей берер.» (Ж. Каинч.) 3) Салам өбөгөн этти кайнадарга ооктоп жадала, айткан: «Мен эттин эмеш тынчып калганын тапсынып жадым». (У. Сад.) 4) Отур-отур жадала, Мундусовтын үйи катап ла айтты: «Же, кижини бүдүп калган бүдүмин кайда эдетен эди. Тен көргөн немени айтпай канай жүрер. Менин неме-эш жажыраар аргам жок». 5) Жамылунын үйи ол экү дөбөн көрүп, чыдажып болбой, сурады: «Слер керектү келгенер бе?» — «Же керектү де эмес ле. Узун тунге нени эдер деп, эмеш калыражып аларга тегин ле базып ийгенис...» (К. Төлс.)

77 §. Куучын-эрмектин культуразы.

Кажы ла культурный, бичикчи кижинин эрмек-куучыны чокым-жарт, чечен болор учурлу. Шүүлтени жарт, өдүни эдип айдарга алтай тилдин байлык сөстөрүн эрмекте бойынын жерине тургузып, оорды учуры жанынан чын-чике тузаланар керек.

541. Улгерден алынган үзүктин учурын жартагар. Карарткан сөстөргө синонимдер табыгар.

АЛТАЙ ТИЛ КЕРЕГИНДЕ.

Араан-чороонду туулар ортодо,
Алтай журттарда тилдин судазы.
Оңдо байлык, жөбжө оңдо,
Оңдо тилистин жеезелү уйазы.

Собырып ылгазан, ол сөстөрдөн
Солонгыдый жараш жолдорды да чөйөринг!
Соныркап жүрүп, олорды тындазан,
Согушка баргадый жыданы да эдеринг!

(Ш. Шатинов.)

Бичикчи кижинин бойынын эрмек-куучынын чын-чике тургузарга ла бичиирде жастыралар этпеске литературный тилдин ээжизиле башкарынат. *Баржыт, укжыт, согыйды* деген сөстөр литературный тилдин ээжизине келишпей жат. Алтай тилдин законы аайынча колболу глаголдын болушчы глаголы башка бичилет: *барып жат, угуп жат, согуп ийди*.

Же андый сөстөрдү жаба айдары ла бичири художественный произведениелерде персонажтардын ла албатынын эрмек-куучынында учурап жат.

542. Кандый сөстөр литературный тилдин нормазына келишпей жат? Олорды литературный тилдин ээжизи аайынча канайда бичиир, жартагар.

1) Ат чек ле тыыдынала, ичкери карайлап үкүндеерде, колон үзүле бергедий. (*Ж. Каинч.*) 2) «Ой-у-у-уй, бозуун эмјат, эмјат!» — деген кыйгы угулды. 3) Тын эрмектенерге де болбос не болерт? 4) «Скворечникти канай жазаар, айтперзеер» — деп, уулчактар өбөгөннөң сурады. 5) Трактор кенетийин токтой берди. Тоозын таркаган кийинде, трактордын арјанында кижинин көрүнди.

543. Текст кандый стильде бичилген? Слер оны кайдан билгенеер? Жартагар. Литературный тилдин ээжизине келишпей турган учуралды таап, олорды түзедип салаар. Олор литературный тилдин ээжизине ненин учун келишпей жат?

Кече эниргери Эпишке Тозулай эмегеннен төлүге он салковий акча алыптыр. Айла Эпишке Тозулай эмегеннен ол кире акчаны та канай-канай алсоккон. Же байла, Эпишке ле бололо, чупча сокты ошкош. Онон Эпишке уулдарга: «Же бистальдөөн барактар» — деген. (*Ж. Каинчин.*)

Литературный тилдин ээжилери аайынча тургузылган куучын-эрмек кижинин текши билгири элбек, тили чечен, байлык болгонун керелейт. Эрмекти стилистически чын-

чике тургузарга онын члендеринин турган аайына база жаан ајару эдер керек. Алтай тилдин синтаксический ээжилери аайынча јартаачы јартадып турган сөстөрдүн алдында турар, айдылаачы десе качан да болзо эрмектин учында турар. Је бу ээжи поэзияда бузула берет.

544. Эрмектерде сөстөрдүн турар ээжилери аайынча кандый јастыралар бар, оорды түзедип, көчүрп бичигер.

1) Куштар улуска јетирет жаан тузазын. 2) Јолдын јанында тура бүдүп калган жаан. 3) Угулат колхозчылардын јаланда кожогы. 4) Кушкаш сүүнчилү боро садта чыйкылдайт. 5) Каникулда јайгы болужат ада-энезине балдар.

545. Нөкөрөөрдүн бичиген сочинениезине кыска отзв берип, анда мындый сурактарга ајару салаар: а) сочинениенин учуры чокым ба? б) тили байлык па? в) синонимдерди элбеде тузаланган ба? г) стилистический јастыралар бар ба?

546. Текст кандый стильле бичилген? Слер оны кайдан билгенеер, јартагар.

АКАДЕМИК ВАСИЛИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ РАДЛОВ.

1837 јылда В. В. Радлов Берлинде чыккан. Андагы университетте божодоло, ол күнчыгыш албатылардын тилдерин шиндеерге күүнзеп, 1858 јылда Россияга келген. Мынан оны Барнаулдагы бийик үредүлү горный училищеге немецкий ле латинский тилдердин үредүчизи эдип ийгилеген. В. В. Радлов 1859 јылдан ала 1871 јылга јетире Барнаулда јаткан. Бу өйдин туркунына ол Алтайда јаткан түрк тилдү албатынын тилин шинжүлөп, фольклор, этнография ла история аайынча материалдар јууган. Ол материалдар «Сибирские древности» деп бичикте јарлалган. Ол 1866 јылдан ала јыл сайын на-

учный иштер, ол тоодо «Образцы народной литературы тюркских племен Южной Сибири» деп жаан жуунтынын баштапкы бөлүгин, алтай ла оног алдынан немецкий тилле кепке базып чыгарган. Радлов тюркологиянын бастыра бөлүктеринде шинжү иштерди элбеде өткүрген. Онын лексикология ла диалек-

тология, фонетика ла грамматика, жебрен түрк бичиктин кереестерин кепке базарыла жүзүн-жүүр казынтылар өткүрери аайынча бүдүргөн иштери телекейде текши жарлу.

В. В. Радловтон до озо түрк тилдерди шинжүлееринде көп ученыйлар турушкан, жо олор шинжү ишти кажы бир түрк тил аайынча өткүргөн болуп жат. В. В. Радлов десе көп түрк тилдерди шинжүлөп, олорды бой-бойларыла түндөштирип, текши тюркологический учурлу жаан ачылталар эткен. Шинжүчилер онын түрк тилдердин фонетический ле грамматический строий керегинде айткан шүүлтелерин сүрекей бийик баалагылап жадылар.

Жайалталу орус ученый Радлов бойынын шинжү иштериле түрк тилдердин онон ары өзүп барарына жаан салтарын жетирген.

● Колболу сөстөрдиг бүткен эп-аргазын жартагар.

547. Стенгазетке «Колхозчылардын кыра ижи» деп публицистический стильдү жаан эмес статья бичигер.

Сурактар ла жакылталар.

1. Обществодо тилдин учуры керегинде куучындагар.
2. Тилдер кандый жаан бөлүктерге болинет?
3. Түрк тилдерге кандый тилдер кирет?
4. Алтай тил өскө түрк тилдерле бир биледе болгоны неден билдирет?
5. Алтай тилдин өзүп, жаранып турганы керегинде куучындап береер.
6. Алтай тилдин кандый диалекти литературный тилдин төзөгзине алынган?
7. Алтай тилдин стильдери кандый?
8. Албаты-жоннын эрмек-куучынынын ла литературный тилдин башказы керегинде билип алганаарды куучындап береер.

Өткөнин катап көрөри.

548. Бичийле, эрмектердин токтой түжер темдектерин жартагар. Жайылган эренгистердин ле ылганаачылардын алдыла чийү тартып, олор эрмектин кандый члени болгонын жартагар.

Карабаш ойногон жалаңдарын аяктып, боочынын үсти жаар тыйрыйып барган чичкечек жолло мендеп базып браатты. Арказына жүктенип алган кеден таарынын буузы ийиндерин базып та турза, же онызын эзебей турды. Тенгери айас, кей ару, саргарып брааткан аркаларда ла жалаңдарда сүрекей тымык болгон. Кышка белетенип, саргара берген өлөңнин үренин эмдиге ле жуунадып жүргөн көрүктөр каа-жаада өткүн чыйкылдажып, жолын кечире мантажа бергилейт. Кайда да, арканын терен түбинде, томыртканын агаш чокып жатканы жарт угулып

турды. Жалаңнын кичинек боро чычкандары Карабаштан чочыгылап, кургак өлөңди шылырадып ийеле, ойто ло тымыгылап калат. (Л. К о к ы ш е в.)

● Адылу колболу айдылаачыларды темдектеп салыгар.

● Мензинер адалгыштарды таап, кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

549. Кычыраар. Бир төс члендү эрмектерди таап, олардын бүдүмин айдып береер. Көңкөрө деген сөстөн башталган эрмекти чыгара бичийле, токтой түжер темдектерин жартап, төс члендерин көргүзип салаар.

КҮСТИНГ ТЫНЫЖЫ.

Жай... Сары бұр... Көңкөрө жүре бергилеген, семис ириктин сыртындый тулку, жылма сындар, сарбайышкан кош-аркалар, терең, чичке кобы-жиктер, куудангый берген меестер, сөңгүскөн-женези кызарып калган кайалар — ончолоры тымык, тымык. Сарызымак-куу чөйбөк кыраларлу, ортозында тыйрыйган суулу өзөк, чын ла, тура тонуп калган немедий. Тенгери чанкыр килен тошгый, бир бороон до жок, керек десе жангылап турган аңыр-турнанын кыйгызы да жок... Батаа, мындый элбек алтай мынайып бир болуп, амырап токынайтан туру. Эбире тымык болгон... Отто жангыс ла агара кубартып калган будактар тызыражат. Ол ло. Черткиш унчугып ийзе, бүдүн өзөк чочып, атпас эдип калгандый. Бастыра алтай чоокыр-теекир; кайындар — сары түк: Черткиштин санаазында жангыс ла колло оморды жеп-женгил өрө көдүрип ийгедий. Тынтардын ортозын жөргөмөштөрдиг чилекей учугы колбоп койгон четти жайкап ийзенг, ийне бұр үстинге саанактый урула берер. Өлөң күрөңбаш жеде берген. Чапкан өлөңди удабай обоолоор керек. Өлөңнин жыды эмди жайгыдазындый жылымсу эмес, кујурдый кычкыл. Ол күстинг жыды, тыныжы...

Мындый өйди сүрекей сүүйдим.

(Л. Каинчиннин бичигени айынча)

● Бу текстте кандый солун сөстөр бар эмтир. Олор литературный тилди канайда байыдат, куучындап беригер.

● Колболу сөстөр канайда бүткен эмтир? Бичиичи колболу сөстөрлө ненин учун элбеде тузаланган, түп шүүлтени бойоор айдыгар.

550. Токтой түжер темдектерди жартагар. Төс члендердин алдыла чийү тартып, эрмектерди синтаксически ылгайла, колбоочызы жок колболу эрмекке схема тургузаар.

БАШТАПКЫ КАР.

Бу жуукта баштапкы кар жааган. Кей соой берген, бут алдында жымжак кар чыкырап турган; туралардын жабынчылары, оромдордогы такталар — ончозы апагаш, солун болгон, онон улам туранын ичи кечегизинен башка көрүнгөн, фонарьлар

азыйдагызынан жарык күйүп тургандый, кей ап-ару болгон.
(А. П. Чехов.)

● Айдылаачылардын бүдүмин жартагар.

551. Кычыраар. Тексттен укташ члендү эрмектерди ле колболу эрмектерди чыгара бичийле, олардын токтой түжер темдектерин жартагар.

СЛОНДОР КЕРЕГИНДЕ.

Шри Ланканын джунглизинде жүзүн-жүүр андар бар. Же олардын энг ле илбилүзи — кийик слондор.

Ортолыктын улусы бу жаан андарды тудуп, ишке үредерин жебрен бйлөрдөн бери билер. Слон олардын жүрүмүндө аңылу жерде туруп жат. Ол жорыктап минер атты солойт, ол агаштар белетеер ле строительный уур иштерде кижининг чындык болушчызы, ол жүзүн башка байрамдардын кыйалта жоктон туружаачызы болот.

Же көп жылдардын туркунына слондорды көптөнг өлтүрүп турганынан улам олардын тоозы кезем астай берген. Калганчы жылдарда башкару тындуларды корыйтанына ажару салган.

Күйгек эмезе чайык болгондо, слондор, тегинде жобош ло керсү андар, сүрекей казырланат. Аштаганынан ла суузанынан шыралап жүреле, олар журттарга табарып, үрендеген кыраларды тепсеп турат. Андый да учуралда улус слондорго жаман этпеске кичеенет.

Журт улус бойлорынын чындык набыларынын кылык-жангын жакшы билер. Бу ортолыкта телекейде слондордын сок жангыс школы бар. Мында тындуларды дрессировать эдерининг курсынын аңылу системазы төзөлгөн. Слонды журтхозяйственный иштер бүдүрерине, кош тартарына ла өскө дө иштерге үредип жат.

Же бу школго учураган ла кижги кирип болбос: слондор үредер эп-сүмени мында терең жажытта тудуп жадылар. Же жербойындагы зоопарктын једимиле — слондордын циркиле кажы ла кижги таныжар аргалу.

● Жайылган члендү тегин эрмекти таап, оны камаанду колболу эрмек эдип кубултаар.

● Калганчы эки эрмектин токтой түжер темдектерин жартап, оларго схема тургузаар.

● Бу схема кандый сөстинг бүдүмин көргүзет, айдып береер.

552. Эки точка тургузатан учуралдарга эрмектер сананып, таблица бичигер.

Кандый учуралда	Эрмектер
1.	
2.	
3.	

553. Камаанду колболу эрмектерди чыгара бичийле, ологго толо характеристика береер. Чике куучунду эрмектерди кычырып, токтой түжер темдектерине ажару салып, бойоор түп шүүлте эдигер.

В. И. ЛЕНИНЛЕ БОЛГОН УЧУРАЛ.

Бу керек 1918 жылда, качан Владимир Ильич Петроградтан Москва жаар көчүп келеле, Кремльде жадар тужында болгон.

Кремльдин коменданты Владимир Ильичтин квартиразы жаар барган коридордо ВЦИК-тин школынын курсанттарынан каруул тургускан. Анда Владимир Ильичти алдында көрбөгөн жаш өскүрим бар болгон. Лениннин квартиразына пропуск жогынан кемди де божотпозын деп, комендант жакарган. Бир катап Владимир Ильич Совнаркомдо бойынын кабинетти жаар барарда, пропусктын айлында ундып койгон эмтир. Түште дезе квартиразынан барып, та нени де аларга сананган, онын учун каруулда турган курсантка келген, онызы дезе оной пропуск сураган эмтир. Владимир Ильич дезе бойынын квартиразынын эжиги жаар көргүзүп айткан: «Менин квартирамнын эжиги бу ла туру ине...» Курсант карууна айткан: «Билбезим. Пропуск жогынан кемди де божотпозын деген жакару бар».

Владимир Ильич артык эрмек айтпай, ойто бурылала, комендантка келип, пропуск алып, айлына кирген.

Каруулда туруп божойло, ол уул комендантка келип, пропуск жок кижини Лениннин айлына божотпогони куучындады. Комендант курсантты тыгдап угуп алала, сураган: «Кемди божотпогониңды сен билерин бе?» — «Билбезим». — «Ленинди».

Бу тушта курсант коркышту кемзинген. Владимир Ильичти ачынбазын деп сураарга жүгүргөн.

— Жок, слердин кемзинер неме жок. Коменданттын жакарузы — закон. Анайдарда мен, Албаты Комиссарларынын Советинин Председатели, ол законды канайда бузатам? Мен бурулу, слер чын эткенеер.

(Е. Д. Стасованын эске алынганнан.)

- Колболу сөстөрдүн бүткөн эп-аргазын жартагар.
- Орус тилден кирген сөстөрдүн кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

554. Токтой түжер темдектерди тургузып жартагар.

Кей жогынан жер үстинде кандый да тындунын жүрер аргазы жок. Кей ол балыктарга суу, кижиге дезе — жүрүм.

Тынарга жаңыс ла ару кей керек эмес, анайда ок өйлү-кем-дү температуралу кей керек. Өткүрө соок кейди тынза кижин оорыырдан да айаба.

Көп тоолу тындулар бежен ле градус соокко жетире чыдажып жат. Соокко эн ле чыдамкай тындулардын тоозында ак айулар ла тюленьдер же оло до сегизен градустан ажыра соокко чыдашпай жат. Жер үстинде соокко эн ле чыдамкай тындулар кастар ла суугуштар оло жүс градуска жетире соокко чыдажар аргалу.

Јаан соокторго жаңыс ла бактериялар чыдамкай. Жер үстинде соок жерлер көп. Түштүк ле Түндүк полярный кругтардын ары жагында температура көп өйлөрдин туркунына бежен градустан ажыра соок болуп жат. Антарктидада Советский станцияда 1958 жылда 88,3 градус соок болгон. Мындый соок кайда да качан да болбогон.

● Кажы бир эрмекти члендериле ле куучын-эрмектин бөлүктөриле ылгагар.

● Карарткан сөстөрдин учурын жартагар.

555. Схема аайынча эрмектер тургузаар.

1. 1(), 2[]; 3[] 2. 1[], 2[]; 3[]
3. 1(), 2[], 3(), 4[]

556. «Алтайдын Чолмоны» газеттин страницаларында «Бойыстан камаанду сурактар» деп тема аайынча чыгып турган статьяларды ажаруга алып, бойоор план тургузып, јаан эмес критический учурлу статья бичигер. Статьягарда эрмектердин башка-башка бүдүм-кеберлериле тузаланарга кичеенигер.

557. Текстти кычырала, бажалык табаар. Кажы ла эрмектин характеристиказын беригер. Токтой түжер темдектерин жартагар.

Экзамендер божоп калган. Карабаш үредүлү жылды жакшы божоткон, эмди онын жүреги торт ло ойноп турды: беш класс! Ол кирези јаан классты божодорым деп, ол былтыр сананган ба? Јок, онын түжине де кирбеген. Эмди дезе онын карманында жаңыс ла «төрт» лө «беш» темдектерлү табель бар.

Тал-түш киреде бийик кошту машинанын шоферы Карабашты отургызып алды. Ол Карабашты токыналу көзиле аяктап көрөлө, онон сурады: «Јакшы үрендин бе?» Карабаш тургуза ла карманынан табельди кодоро тартып, шоферго көргүсти. Шофер буурыл бажыла јайкап, Карабашты мактап айтты: «Молодец! Үредүүн жаан, менийи дезе — төрт лө класс... Кичинек тужымда үренер арга јок болгон. Ада-энем јокту, јиир курсак та, кийер кийим де јок болгон. Сеге жакшы...» Карабаштын жүреги торт ло кожондоп тургандый билдирди. Уч частын бажында Карабаш једетен јерине једип алды.

(Л. Кокышев.)

● Чике-куучыннын ла автордын сөстөрүнүн жерлерин солып, чыгара бичийле, токтой түжөр темдектерин жартагар.

● Узун ла экиленер үндүлөрдүн башказы незинде, темдекле көргүзип жартагар.

558. Текстти кычырала, бажалык табаар. Колболу эрмектерди чыгара бичийле, колболыжар эп-аргазын жартагар. Табышканду колболу эрмектерди баштапкы столбикке, укташ члендерлү эрмектерди экинчи столбикке чыгара бичип алыгар. Ол эрмектерди члендерине ылгагар.

Агаштын бүри саргарып, жалаңдар күрерип келди. Ыраак тайгалардын баштарын баштапкы кар кажайта жаап ийди.

Эңирлер соок, күндөр серүүн болды. Кара-Кемнин ичи өрө чөйлип барган жаан чөйбөк жалаңдар ээнзирей берди. Жалаңдарда жаңгыс ла саламнын обоолоры тенкейижип калган тургулайт. Анда аш жуунадылып калган, эмди иш идиргендерде кайнап турды. Аш кургадарында, оны арутап уларында ончо улус туружып жат. Машиналардын күүлежи, кыстардын кожоңгы эңирде жылдысту тегеринин алдында бир аай угулып турды. Кичееп өскүрип алган ашты эмди алмарларга төкпөйчачпай уруп алар керек.

(А. Адаров.)

559. Колболу эрмектерди таап, олордын бүдүмдерин жартап беригер. План тургузала, изложение бичигер.

КОМАНДИРГЕ БАШТАДЫШ...

1918 жылда май айда бандиттер Мыйту журттагы Совдептин члени Сараевги ле өскө дө активисттерди тудуп алала, кинчектеп кыйнагандар. Олор сакыбас жанынан Шебалинге табару эдерге жазангандар, ончозын жажытта туткандар. Же Бастриков деп уулчак бастыра тозулдарды билдирбезинен өдүп, Шебалинге келеле, В. И. Плетневко тил жетирген. Жеткер жен алдында болгонун угала, Плетнев отрядын ол жаар уулаган...

...Отрядтын командири Плетнев «Табаруга белетенигер!» деп жакарган. Оны ээчиде ле жаңгы жакару келген: «Атка минигер!» Онон жол жаңгы тоозында ла берген. Оройтыбас, журтка өйинде једер керек. Совдептин ишчилерин аргадаар, өштүни жаба базар деген санаа кулакта сыылаган салкынла кожо жарыш эди ип турган. Журтка једип келеле, отряд үч јара бөлинген. Кажызында ла он кижиден болуп калды. Јакару мындый болгон: «Өштүни билдирбезинен туй курчап алала, сакыбас жанынан табару эдер. Журттан кемди де чыгарбас».

Кызылчерүчилердин тоозы, бандиттерге көрө, ас болгон. Је андый да болзо, Василий Иванович Плетнев јана баспаган. Ол отрядка бүткен. Качан мылтыктын табыжы угуларда, бандиттер ала тарый эдер-тудар немезин таппай баргандар. Маңзаарыш. Кызылчерүчилерге онызы ла керек болгон. Мылтыктардын адыжы, аттардын киштежи, «Совет жаң учун!» деген кый-

гылар айландыра турган тайга-ташты торгылтып турган. Бандиттер мындый кызаланга чыдашпай, качып баштагандар.

Журтка ончозынан озо киргеңдердин тоозында отрядтын командири В. И. Плетнев ло адалу-уулду Шестерниндер болгон. Олор ман бажында барып, журттын жаңыс тал-ортозында токтогондор. Бандиттер казыр кылыгын мында база катап иле көргүскендер. Олор эптү жерде жажынып алала, кызылчерүчилердин кийнинен аткылап тургандар. От-жалбыш тартыжунунг ортозында шак мындый айалгада ас эмес уулдар кырылган. Отрядтын командири Плетневтын кийни жанынан мылтыктын табыжы база таркырай берген. Озо баштап оны илелеп көрөри күчке келишкен. Јемирилерге једип калган мылчадан эмеш пе? Эје, анан.

Шестернин мылча јаар јылгажактаган. Уулы — коштой јанында. Удур-тедир адыжып, неме болбогон. Учы-түбинде барып, мылчанын үстин ойорго келишкен... Себи суунун сол јанында кызылчерүчилердин тозуулы болгон. Владимир Громовко, Василий Русинге ле өскө дө кызылчерүчилерге журттан качып чыккан бандиттерди узак сакырга келишкен. Төртөн кире кижі олордын үстине келген. Өштү ас тоолу улустан кут јок коркыган. Устине Громов ло Русин аттарына минип, качып тургандарга јаба једеле, кезигин олјого алгандар.

Анайып, Мыйту журттагы јуу-согуш беш частын туркунына өткөн. Плетневтын отрядында одус ла кижі болгонын ајаруга алар керек. Бандиттердин артканы Үзнеси јаар качкан.

Совдептин ишчилери јайымдалган. Колго кирген аттарды айдап алала, отряд ойто Шебалин дөөн бурылган. Кызылчерүчилердин күүн-санаазы омок. Аттардын тибирти, тоозын јолды туй алып ийген. Бу өйдө журтта көк төгүн мындый табыш јайылган: «Плетневтын отряды оодо соктырткан, журт јаар бандиттер келип јат». Улус базынчыктаң кыйып, айылдары сайын јажынган. Оромдор ээн арткан. Отряд Шебалинге кирип келеле, ын-шын тымыкты алаң кайкаган: «Не болгон? Улус кайда?» Анча-мынча болбой, улус кызылчерүчилерди танып, айылдарынан чыгып баштагандар. «Ура-аа!» деген кыйгы кейди торгылтып турган. Ойын-каткы, кокыр жаңыланып, журт отрядтын јенүзине сүүнип, олорды јылу уткыган.

(И. Кочеев.)

Авторлордын өбөкөлөри кыскартылганы.

- А. Ад.* — А. Адаров.
С. Акс. — С. Аксаков
Ч. Айтм. — Ч. Айтматов
Н. Бан. — Н. Банко
Б. Бед. — Б. Бедюров
Ј. Бел. — Ј. Белеков
В. Бон-Бр. — В. Бонч-Бруевич
Л. Ворон. — Л. Воронкова
З. Вос. — З. Воскресенская
А. Гайд. — А. Гайдар
М. Г. — А. М. Горький
В. Гарш. — В. Гаршин
Н. Гог. — Н. Гоголь
В. Гус. — В. Гусев
Г. Держ. — Г. Державин
А. Демч. — А. Демченко
А. Ер. — А. Ередеев
А. Жар. — А. Жаров
М. Исак. — М. Исаковский
Ј. Каинч. — Ј. Каинчин
В. Качк. — В. Качканаков
М. Качк. — М. Качкышев
Л. Кок. — Л. Кокышев
И. Коч. — И. Кочеев
К. Кош. — К. Кошев
А. Кон. — А. Кононов
И. Кр. — И. А. Крылов
А. Куп. — А. Куприн
П. Куч. — П. Кучияк
Ј. Кыд. — Ј. Кыдыев
Л.-К. — Лебедев-Кумач
Г. Марк. — Г. Марков
А. Мит. — А. Митяев
Э. Палк. — Э. Палкин
Пауст. — К. Паустовский
Пр. — М. Пришвин
П. — А. С. Пушкин
У. Сад. — У. Садыков
А. Сар. — А. Саруева

П. Самык — П. Самык
С. Сарт. — С. Сартакова
И. Сабашкин — И. Сабашкин
С. Спас. — С. Спассен
С. Сур. — С. Суразаков
Г. Скреб. — Г. Скребницкий
Е. Ст. — Е. Стасова
Б. Сурк. — Б. Суркашев
Л. Т. — Л. Н. Толстой
С. Тоюш. — С. Тоюшев
К. Төлөс. — К. Төлөсов
Б. Туйм. — Б. Туйменов
Т. — И. С. Тургенев
Б. Ук. — Б. Укачин
А. Фад. — А. Фадеев
Д. Фур. — Д. Фурманов
А. Чех. — А. Чехов
Ч. Чун. — Ч. Чунижиков
Ш. Шат. — Ш. Шатинов
М. Шол. — М. Шолохов
И. Шод. — И. Шодоев
И. Шинж. — И. Шинжин
Г. Юр. — Г. Юрма

БАЖАЛЫКТАР

Алтай тил	3
---------------------	---

VII КЛАСС

V—VII класстарда өткөнин катан көрөри	4
1 §. Фонетика ла графика	4
2 §. Лексика ла фразеология биригүүлөр	7
3 §. Сөстүг бұдүми ле бұдерн	9
4 §. Морфология	13

Синтаксис ле пунктуация

5 §. Сөс лө сөсколбу	19
6 §. Сөсколбу ла эрмек	20
7 §. Сөсколбуга бириккен сөстөрдиг колбожор эп-аргазы	21
8 §. Тегин ле колболу сөсколбулар	27
9 §. Логический согулта	30
10 §. Табылу, суракту, жакарган эрмектер. Кыйгылу эрмектер	32

Тегин эрмектер

11 §. Бир төс члендү ле эки төс члендү эрмектер. Кениткеи ле кенитпеген эрмектер	34
--	----

Эки төс члендү эрмектер

Эрмектин төс члендери

12 §. Баштаачы	35
13 §. Айдылаачы	37
14 §. Глагол-айдылаачы	38
15 §. Адылу колболу айдылаачы	43
16 §. Баштаачы ла айдылаачынын ортозында тире тургузары	47

Эрмектин эчени члендери

17 §. Толтыраачы	50
18 §. Жартаачы	52
19 §. Жөмөлтө	53
20 §. Айалгалар	55
21 §. Жерин көргүзөр айалгалар	55
22 §. Ойин көргүзөр айалгалар	57
23 §. Шылтагын көргүзөр айалгалар	59
24 §. Амадузын көргүзөр айалгалар	59
25 §. Одөтөн аайын көргүзөр айалгалар	60
26 §. Кемин көргүзөр айалгалар	62
27 §. Эрмектин жайылган члендери	63
28 §. Ылганаачыларла айдылган айалгаларда занятой турар учу- ралдар	65

Бир төс члендү эрмектер

29 §. Жарт жүзүндү бир төс члендү эрмектер	70
30 §. Жарты жок жүзүндү эрмектер	71
31 §. Жүзүни жок бир төс члендү эрмектер	73
32 §. Адалганду эрмектер	75
33 §. Толо ло толо эмес эрмектер	77

Укташ члендү эрмектер

34 §. Укташ члендер керегинде жетирү	
35 §. Укташ ла укташ эмес жартаачылар	80
36 §. Табышканду колбоочылар ажыра бириккен укташ члендер	82
37 §. Укташ члендерди бириктирөөчи сөстөр	84
	86

Эрмектин ағыланган члендери

38 §. Ағыланганы керегинде жетирү	
39 §. Жөмөлтөлөрдүн ағыланары	90
40 §. Толтыраачылардын ағыланары	91
41 §. Чокымдап айдар айалгалардын ағыланары	94
42 §. Жартап ла кожулып айдылган члендердин ағыланары	95
	97

Эрмектин члендериле колболышпай турган сөстөр

43 §. Кычыру сөстөр	
44 §. Кириш сөстөр, сөскөлбулар ла эрмектер	101
45 §. Сөс-эрмектер	104
	110

Чике ле косвенный куучын-эрмек

46 §. Чике куучын-эрмек	115
47 §. Чике куучындуг эрмекте токтой тўжер темдектер	115
48 §. Косвенный куучын-эрмек	120
49 §. Диалог	121
50 §. Цитата. Цитатада туратан темдектер	122

VIII КЛАСС

VIII класста өткөнин катап көрбөри	129
--	-----

Колболу эрмектер

51 §. Колболу эрмектер керегинде текши жетирүү	131
52 §. Колболу эрмектердинг бүдүмдери	133

Табышканду колболу эрмектер

53 §. Колбоочылу табышканду колболу эрмектер	135
--	-----

Камаанду колболу эрмектер

54 §. Кош ло төс эрмектердинг колбожылар эп-аргалары	142
55 §. Кош эрмектердинг турар жери	143
56 §. Камаанду колболу эрмекте токтой тўжер темдектер	144
57 §. Кош эрмектердинг бүдүмдери	145
58 §. Ойин көргүзөр кош эрмектер	146
59 §. Айалгазын көргүзөр кош эрмектер	148
60 §. Жөпсинер кош эрмектер	151
61 §. Толтыраачы кош эрмектер	151
62 §. Жартаачы кош эрмектер	154
63 §. Амадузын көргүзөр кош эрмектер	156
64 §. Шылтагын көргүзөр кош эрмектер	158
65 §. Шылтуун көргүзөр кош эрмектер	160

Колбоочызы жок колболу эрмектер

66 §. Колбоочызы жок колболу эрмектерде запятой ло запятойлу точка тургузары	166
--	-----

67 §. Колбоочызы жок колболу эрмектерде эки точка тургузылары	169
68 §. Колбоочызы жок колболу эрмектерде тире тургузылары	170
69 §. Бир канча кош эрмектү камаанду колболу эрмектер	173
70 §. Аңылу колболу эрмектер	175

Тил керегинде текши 'јетирулер

71 §. Тил обществодо улус бой-бойларыла куучындажар эп-арга	177
72 §. Тилдердин жаан биле-бөлүктерге бөлінгени	178
73 §. Түрк тилдер ле олардын тазыл-төзөлгөзи	179
74 §. Алтай тилдин өзүми	182
75 §. Алтай литературный тил ле диалекттер	185
76 §. Литературный тилдин стильдери ле художественный литератураныг стили	187
77 §. Куучын эрмектинг культуразы	191
Откөнин катап көрөри	194

Александра Тайбановна Тыбыкова
Николай Васильевич Тепуков
Вера Давыдовна Сатлаева

АЛТАЙСКИЙ ЯЗЫК

Синтаксис

для 7—8 классов

Редактор Р. А. Лыкова. Художественный редактор В. И. Ортонова. Технический редактор Е. К. Манышева. Корректор Л. А. Патагашева.

Сдано в набор 10.09.87. Подписано к печати 19.03.88. Формат 60X90 1/16. Бум. тип. № 2. Гарнитура школьная. Печать высокая. Усл. п. л. 13+0,18 вкл. Уч.-изд. л. 11,92+0,18 вкл. Тираж 2000 экз. Заказ 4658. Цена 45 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства. 659700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 35.

ТАБЫШКАНДУ КОЛБООЧЫЛАРЛА [ЛА, ЛЕ, ЛО, ЛӨ, ДА, ДЕ, ДО, ДӨ;
 JE; ЭМЕЗЕ, ОЛ ЭМЕЗЕ; БИРДЕ-БИРДЕ; ТА-ТА] БИРИККЕН УКТАШ
 ЧЛЕНДЕРДИН ОРТОЗЫНДА ЗАПЯТОЙ ТУРАРЫ.

[У ла У, У ла У]

Тыгтар ла мөштөр, карагайлар ла чибилер Алтайдын тууларын кееркедет. Састар да, аркалар да эртен турадагы туманла бүркелди.

[У да, У да]

[та У, та У]

Мөштинг төзинде агчынынг одырган оды та көнжийт, та өчөт.

[У, је У]

[[эмезе У, эмезе У]

Туулардан түшкен суулар ару, је соот. Эмезе адазы, эмезе уулы чечектерди сугарып салзын.

[У, У]

Совет жаннынг колында наука, техника тыныган. (Ч. Чуи.)

БИРИКТИРЕЕЧИ СОСТУ УКТАШ ЧЛЕНДЕРЛУ ЭРМЕКТЕРДЕ
 ТОКТОЙ ТУЖЕР ТЕМДЕКТЕР.

[Б: У, У, У]

Жорыкчылар кайда ла болгылады: журттарда, городтордо, тууларда.

[Б: У, 2, У — ...]

Кайда ла: иште, үредүде, амырашта — ол бойыннын ак-чегин көргүзөт.

[У, У, У — Б]

Жаңы талайларды, каналдарды, көлдөрди, аркаларды — ончозын бойыстыг көзисле көрдибис.

[У да, У да — Б]

Нажыларым да, таныштарым да — бастыразы чыккан күнимле мени изү уткыгылады.

ЧИКЕ КУУЧЫНДУ ЭРМЕКТЕРДЕ ТОКТОЙ ТҮЖЕР ТЕМДЕКТЕР.

1. А. с.: «Ч. к.?»	Нөкөрүм сурады: «Ижинди эдип салдыгы ба?»
2. «Ч. к.» — деп, а. с.	«Сени күрешке таскадарым» — деп, спорттыг мастери мени оморкотты.
3. «Ч. к. — деп, а. с., — Ч. к.»	«Лит кижиги бийик амадулу жүрөр, иштөө керек — деп, жүрүмдиги жүрүп салган улус жакарат, — нениг учун дезде слердег, ишттердег, Төрөлистинг текши келетен жүрүми камаанду».
4. «Ч. к. — деп, а. с. — Ч. к.»	«Акыраар, балдар, түргендебегер — деп, вожатый токтотты. — Баратан жер эмдиге ыраак».
5. «Ч. к.? — деп, а. с. — Ч. к.»	«Үредүүн кандый өдүп туру, студент? — деп, карган адам сурайт. — Байла, бойынды жакшы неге де таскадып, үренип алган болбойун?»
6. «Ч. к.! — деп, а. с. — Ч. к.»	«Төрөлисти корырга жазап белетенигер! — деп, военкоматтын комиссарытын үнле ончыбыска жакыды. — Черүде слердег ийде-күчти, билгирдиге кажыла күн некеер».
7. А. с.: «Ч. к.» — а. с.	Энем: «Аш — кылгада, бала — жашта» — деди.

А жару: Чике куучынду эрмекте автордын сөстөрүнүн алдында деп деген колбоочы ла глаголдын ортозында кандый да сөс жок болзо, дептин кийинде запятой тургуспас.

